

**ЗБЕРЕЖЕННЯ
І РОЗВИТОК УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВІЙНИ
ТА МИРУ**

**НАЦІОНАЛЬНА
ДОПОВІДЬ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Секція суспільних і гуманітарних наук

ЗБЕРЕЖЕННЯ
І РОЗВИТОК
УКРАЇНИ
В УМОВАХ
ВІЙНИ ТА МИРУ

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

КИЇВ • 2024

Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь /
ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький,
Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. 220 с.

Національна доповідь, підготовлена колективом вчених Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, є спробою відповісти на питання, як має бути забезпечене збереження і розвиток України в умовах війни і що означає справедливий мир для нашої країни в умовах формування нового світового порядку.

У доповіді системно доведено, що збереження і розвиток України як цивілізаційного суб'єкта має здійснюватися в геополітичному, демографічному, економічному й духовно-культурному вимірах, а не лише у відстоюванні наших кордонів. Україна розглядається як спадкоємниця Київської Русі, оцінюється ставлення її громадян до сучасного стану й перспектив розвитку Української держави, визначені фактори формування сучасної системи правосуддя та специфіка судової реформи в Україні, сформульовані завдання й можливості повоєнного відродження України.

Редакційна колегія:

- С. І. Пирожков*, доктор економічних наук, професор, академік НАН України,
керівник авторського колективу, голова редколегії;
Н. В. Хамітов, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України,
заступник голови;
Є. І. Головаха, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України;
С. С. Дембіцький, доктор соціологічних наук;
Е. М. Лібанова, доктор економічних наук, професор, академік НАН України;
О. В. Скрипнюк, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;
С. В. Стоєцький, кандидат політичних наук

Рецензенти:

- В. П. Горбулін*, доктор технічних наук, професор, академік НАН України;
В. Г. Кремень, доктор філософських наук, професор, академік НАН України;
А. І. Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

*Рекомендовано до друку Постановою Президії НАН України № 298 від 23 серпня 2023 р.,
вченою радою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
(протокол № 12 від 28 грудня 2023 р.)*

**Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»**

Науково-видавничий відділ соціогуманітарної літератури

Редактори: *Я. О. Бондарчук, Є. І. Мазніченко, С. В. Шарабанова, І. Л. Яловнича*

- © НАН України, 2024
© Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України, 2024
© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Section of Social Sciences and Humanities

**SUSTAINMENT
AND DEVELOPMENT
OF UKRAINE
IN CONDITIONS
OF WAR AND PEACE**

NATIONAL REPORT

KYIV • 2024

Sustainment and development of Ukraine in conditions of war and peace: national report / ed. board S. I. Pyrozhhkov, N. V. Khamitov, Ye. I. Golovakha, S. S. Dembitsky, E. M. Libanova, O. V. Skrypnyuk, S. V. Stoietskyi; V. M. Koretsky Institute of state and law of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2024. 220 p.

The national report, prepared by the staff of the Section of Social Sciences and Humanities of the National Academy of Sciences of Ukraine. The report seeks to justify how the preservation and development of Ukraine should be ensured in the conditions of war and what a fair peace means for our country in the conditions of the formation of a new world order.

The report proves that the preservation and development of Ukraine should be carried out as of a civilizational subject in geopolitical, demographic, economic and spiritual-cultural dimensions, and not only in the sphere of defense of its borders. Ukraine is considered as the heir of Kievan Rus. The attitude of its citizens to the current state and development prospects of the Ukrainian state are evaluated. The factors of the formation of the modern justice system and the specifics of the judicial reform in Ukraine are determined. Tasks and possibilities of the postwar revival of Ukraine are set.

E d i t o r i a l b o a r d :

- S. I. Pyrozhhkov*, Doctor of Economics, Professor, Academician of NAS of Ukraine,
Head of the Authors Team, Chairman of the Editorial Board;
N. V. Khamitov, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member
of NAS of Ukraine, *Deputy Chairman;*
Ye. I. Golovakha, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine;
S. S. Dembitsky, Doctor of Sociological Sciences;
E. M. Libanova, Doctor of Economics, Professor, Academician of NAS of Ukraine;
O. V. Skrypniuk, Doctor of Law, Professor, Academician of NALS of Ukraine;
S. V. Stoietskyi, Candidate of Political Sciences

R e v i e w e r s :

- V. P. Gorbulin*, Doctor of Technical Sciences, Professor, Academician
of NAS of Ukraine;
V. G. Kremen, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Academician
of NAS of Ukraine;
A. I. Kudriachenko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member
of NAS of Ukraine

*Recommended for publication by Resolution of the Presidium of NAS of Ukraine
N 298 of August 23, 2023, by the academic council of the Institute of State
and Law named after V. M. Koretsky of NAS of Ukraine
(protocol N 12 of December 28, 2023)*

*The publication was made with the funds of the Targeted Comprehensive Program
of NAS of Ukraine «Scientific foundations of functioning and ensuring development conditions
of the Scientific and Publishing Complex of NAS of Ukraine»*

Scientific and publishing department of socio-humanitarian literature

Editors: *Ya. O. Bondarchuk, Ye. I. Maznichenko, S. V. Sharabanova, I. L. Yalovnycha*

- © National Academy of Sciences of Ukraine, 2024
© V. M. Koretsky Institute of state and law of NAS
of Ukraine, 2024
© State enterprise «Science and production enterprise
“Publishing «Naukova dumka» of NAS of Ukraine”, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП (акад. С. І. Пирожков)	9
Р О З Д І Л 1. РОЛЬ УКРАЇНИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ	19
1.1. Протистояння України неототалітаризму в умовах війни та миру: сила киево-руської ментальності (чл.-кор. Н. В. Хамітов)	19
1.2. Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України: шлях гуманістичних інновацій (чл.-кор. Н. В. Хамітов, д-р філос. наук Я. В. Любивий, д-р філос. наук С. А. Крилова)	27
1.3. Реальна перемога України у війні та майбутнє людства (акад. С. І. Пирожков, чл.-кор. Н. В. Хамітов)	39
Р О З Д І Л 2. СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.	46
2.1. Зміни уявлень про образ Української держави у часи війни та миру (чл.-кор. Є. І. Головаха)	46
2.2. Ціннісний вимір громадської думки під час війни та його значення для післявоєнної відбудови (д-р соц. наук С. С. Дембіцький)	54
2.3. Майбутнє повоєнних українсько-російських відносин очима українців (д-р соц. наук О. Г. Злобіна)	67
Р О З Д І Л 3. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ ТА СПЕЦИФІКА СУДОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ	82
3.1. Підвищення рівня довіри суспільства до правосуддя в Україні (акад. НАПрН О. В. Скрипнюк)	82
3.2. Судова реформа та євроінтеграційний процес в Україні (д-р юрид. наук А. Р. Крусян)	94
3.3. Механізми правосуддя для розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, вчинених в Україні під час війни (д-р юрид. наук О. О. Кваша, д-р юрид. наук Р. Ш. Бабанли)	108
3.4. Взаємодія органів судової влади та організацій громадянського суспільства в Україні в умовах війни та миру (д-р політ. наук О. М. Стойко)	119
Р О З Д І Л 4. ПОВОЄННЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.	141
4.1. Ключові можливості vs Загрози та виклики майбутньому (акад. А. А. Гриценко, чл.-кор. М. О. Кизим, акад. Е. М. Лібанова)	141
4.2. Національна безпека та розвиток оборонно-промислового комплексу України (чл.-кор. М. О. Кизим, д-р екон. наук В. Є. Хаустова)	147
4.3. Демографічне відродження (чл.-кор. О. М. Гладун, канд. екон. наук Б. О. Крімер, д-р екон. наук І. О. Курило, д-р екон. наук Н. М. Левчук, акад. Е. М. Лібанова, канд. екон. наук О. В. Позняк, д-р екон. наук Д. Г. Шушпанов)	156

4.4. Реконструктивне відновлення економіки України (акад. В. М. Гесць, акад. А. А. Гриценко)	163
4.5. Фінансове забезпечення повоєнного відновлення національної економіки (д-р екон. наук В. В. Зимовець, чл.-кор. С. О. Кораблін, д-р екон. наук Н. М. Шелудько)	168
4.6. Розбудова інфраструктури (акад. Б. В. Буркинський, канд. екон. наук О. І. Дяконенко, д-р екон. наук Т. А. Заяць, канд. екон. наук Г. О. Краєвська, д-р екон. наук О. І. Лайко, д-р екон. наук В. М. Новіков, д-р екон. наук С. А. Романюк, д-р екон. наук Н. І. Хумарова, д-р екон. наук Н. М. Шелудько)	171
4.7. Відновлення довкілля (д-р екон. наук М. В. Ільїна, д-р екон. наук Г. О. Обиход, акад. НААН України М. А. Хвесик)	175
4.8. Відродження ринку праці (канд. екон. наук Л. Г. Богуш, д-р екон. наук О. І. Цимбал, канд. екон. наук О. М. Ярош)	179
4.9. Збалансований розвиток територій (д-р екон. наук В. С. Кравців, д-р екон. наук М. М. Пітюлич, канд. екон. наук С. В. Сембер, д-р екон. наук І. З. Сторонянська) .	187
4.10. Становлення нової якості життя (канд. екон. наук Ю. А. Клименко, канд. екон. наук А. Г. Реут, д-р екон. наук Л. М. Черенько)	196
4.11. Бачення подальших дій (акад. Е. М. Лібанова)	203
ВИСНОВКИ (акад. С. І. Пирожков, чл.-кор. Н. В. Хамітов)	207

CONTENTS

INTRODUCTION (<i>Academician S. I. Pyrozhev</i>)	9
SECTION 1. THE ROLE OF UKRAINE IN THE MODERN WORLD.	19
1.1. Ukraine's resistance to neo-totalitarianism in conditions of war and peace: the power of the Kyiv-Rus mentality (<i>Corresponding Member N. V. Khamitov</i>)	19
1.2. Preservation and development of the civilizational subjectivity of Ukraine: the path of humanistic innovations (<i>Corresponding Member N. V. Khamitov, Doctor of Philosophical Sciences Ya. V. Lyubiviy, Doctor of Philosophical Sciences S. A. Krylova</i>)	27
1.3. The real victory of Ukraine in the war and the future of humanity (<i>Academician S. I. Pyrozhev, Corresponding Member N. V. Khamitov</i>)	39
SECTION 2. ATTITUDE OF CITIZENS TO THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF UKRAINE.	46
2.1. Changes in perceptions of the image of the Ukrainian state during times of war and peace (<i>Corresponding Member Ye. I. Golovakha</i>)	46
2.2. The value dimension of public opinion during the war and its significance for post-war reconstruction (<i>Doctor of Sciences in Sociology S. S. Dembitsky</i>)	54
2.3. The future of post-war Ukrainian-Russian relations in the perception of the population (<i>Doctor of Sciences in Sociology O. G. Zlobina</i>)	67
SECTION 3. FORMATION OF THE MODERN JUDICIAL SYSTEM AND THE SPECIFICITY OF JUDICIAL REFORM IN UKRAINE.	82
3.1. Increasing the level of public trust in justice in Ukraine (<i>Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine O. V. Skrypniuk</i>)	82
3.2. Judicial reform and the European integration process in Ukraine (<i>Doctor of Law A. R. Krusyan</i>)	94
3.3. Justice mechanisms for the investigation and trial of international crimes committed in Ukraine during the war (<i>Doctor of Law O. O. Kvasha, Doctor of Law R. S. Babanly</i>)	108
3.4. Interaction of judicial authorities and institutions of civil society in conditions of war and peace in Ukraine (<i>Doctor of Political Sciences O. M. Stoyko</i>)	119
SECTION 4. POST-WAR REVIVAL OF UKRAINE	141
4.1. Key opportunities vs. threats and challenges for the future (<i>Academician A. A. Grytsenko, Corresponding Member M. O. Kyzym, Academician E. M. Libanova</i>)	141
4.2. National security and development of the defense-industrial complex of Ukraine (<i>Corresponding Member M. O. Kyzym, Doctor of Economics V. Ye. Khaustova</i>)	147
4.3. Demographic revival (<i>Corresponding Member O. M. Gladun, Candidate of Economics B. O. Krimer, Doctor of Economics I. O. Kurylo</i>)	

<i>Doctor of Economics N. M. Levchuk, Academician E. M. Libanova, Candidate of Economics O. V. Pozniak, Doctor of Economics D. G. Shushpanov)</i>	156
4.4. Reconstructive restoration of the economy of Ukraine (<i>Academician V. M. Heyets, Academician A. A. Grytsenko</i>)	163
4.5. Financial support for the post-war recovery of the national economy (<i>Doctor of Economics V. V. Zymovec, Corresponding Member S. O. Korablin, Doctor of Economics N. M. Sheludko</i>)	168
4.6. Development of the infrastructure (<i>Academician B. V. Burkynskiyi, Candidate of Economics O. I. Dyakonenko, Doctor of Economics T. A. Zaiats, Candidate of Economics H. O. Kraievska, Doctor of Economics O. I. Laiko, Doctor of Economics V. M. Novikov, Doctor of Economics S. A. Romaniuk, Doctor of Economics N. I. Khumarova, Doctor of Economics N. M. Sheludko</i>)	171
4.7. Restoration of the environment (<i>Doctor of Economics M. V. Ilina, Doctor of Economics H. O. Obykhod, Academician of the National Academy of Agrarian Sciences M. A. Khvesyuk</i>)	175
4.8. Revival of the labor market (<i>Candidate of Economics L. G. Bogush, Doctor of Economics O. I. Tsymbal, Candidate of Economics O. M. Yarosh</i>)	179
4.9. Balanced development of territories (<i>Doctor of Economics V. S. Kravtsiv, Doctor of Economics M. M. Pityulych, Candidate of Economics S. V. Sember, Doctor of Economics I. Z. Storonyanska</i>)	187
4.10. Formation of a new quality of life (<i>Candidate of Economics Yu. A. Klymenko, Candidate of Economics A. G. Reut, Doctor of Economics L. M. Cherenko</i>)	196
4.11. Vision of further actions (<i>Academician E. M. Libanova</i>)	203
CONCLUSIONS (<i>Academician S. I. Pyrozhkov, Corresponding Member N. V. Khamitov</i>)	207

*Військових сил завжди недостатньо
для захисту країни,
але якщо вона захищається народом,
то країна непереможна.*

Наполеон Бонапарт

ВСТУП

Історичні корені державності та війни в Україні

Ухвала 16 липня 1990 року Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України та 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності України стало кульмінацією багатовікової історії державотворення України. Історія України — це фактично історія національно-визвольної боротьби українського народу за свою державу. Ця боротьба була спрямована на визволення українського народу з-під іноземного панування та здобуття національної державної незалежності.

Акт проголошення незалежності України підтримало 90,32 % українців на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року. Це ознаменувало відродження незалежної держави Україна. Того ж дня відбулися перші президентські вибори, на яких переміг Голова Верховної Ради Леонід Кравчук.

З прийняттям зазначених вище політико-правових документів було перейдено своєрідний Рубікон у багатовіковій історії боротьби за незалежність України.

* * *

Державність інколи розглядають як синонім держави. Ще у 1949 році політик і письменник, голова першого уряду України — Володимир Винниченко зазначав: *«Державність як комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, що зв'язують його в компактну цілість та забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому»*.

Державність є фундаментом, корінням держави, яка, у свою чергу, є своєрідним вінцем державності. По суті, *державність — це глибинна потенція та воля народу, його ментальності й культури до створення і розвитку незалежної держави. Наявність державності означає реальність суверенітету держави*. Таким чином, зміст державності є значно ширший за поняття «держави».

Які ж основні ознаки державності? Передусім це:

1. *Втілення права певної етносоціальної спільноти на незалежність*, що є першим кроком на шляху до власної державності.

2. *Наявність органів публічної влади*, яка виступає у двох формах:

1) *державна влада*, до якої належать: глава держави; органи законодавчої, виконавчої та судової влади; силові органи (поліція, органи держбезпеки, прокуратури, збройні сили тощо);

2) *муниципальна влада* — це представницькі та виконавчі органи місцевого самоврядування.

3. *Державний суверенітет*, який передбачає верховенство держави на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах.

4. *Система правових норм* (закони та підзаконні акти), які регулюють відповідні суспільні відносини.

5. *Міжнародне визнання держави* та, як наслідок, її міжнародна правова ідентифікація.

Державні символи та атрибути, закріплені в законодавстві як офіційні знаки, формувалися упродовж тривалого часу і належать до найбагатших та найзмістовніших символічних систем людства. Це передусім *Державний Прапор*, *Державний Герб* і *Державний Гімн*.

Вони символізують суверенітет держави, показують, що Україна має **власну територію** із визначеними кордонами, населена національним колективом, об'єднаним спільною культурою і світоглядними цінностями. **Мова** також виступає як державницький *атрибут*, ключовий маркер національної самоідентифікації.

Невід'ємними державницькими атрибутами є також *національне вбрання*, *національні страви*, *національні музичні інструменти*, *народна пісня*, *знакові історичні та сучасні особистості*.

4 жовтня 2018 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до статутів Збройних сил України», яким фактично затвердила ще один атрибут — національне гасло: «**Слава Україні! Героям Слава!**». Юридично — це офіційне вітання у Збройних силах та Національній поліції, але громадяни дуже часто використовують його в повсякденному суспільно-політичному житті.

* * *

Українська державність нерозривно поєднана з історією Української церкви. Тому логічно, що в новітній історії *День Державності* пов'язали із *Днем Хрещення Русі*. Адже 28 липня 988 року князь Київський Володимир Великий хрестив Русь. Це був *цивілізаційний вибір*, який надав можливість тодішній Русі (не Росії!) вписатися в європейський культурний простір.

У 2023 році День Державності ще відзначали 28 липня. Проте вже 2024 року він відзначатиметься *15 липня* з огляду на перехід Православної церкви України та Української греко-католицької церкви на новоюліанський стиль календаря.

Історія державно-правових практик на території сучасної України бере свій початок від середини I тис. до н. е., коли в народів і племен Північного Причорномор'я (на території сучасних Миколаївської, Херсонської, частини Одеської областей, а також Криму) та давньогрецьких колоністів сформувалися перші державні утворення. Це були розмаїті за формою устрою давні держави, які виникли в процесі розпаду первіснообщинного ладу й становлення організованого суспільства.

Історія України багатоаспектна, багатобарвна, складна. Проте не варто забувати, що її складником була *національно-визвольна боротьба* нашого народу за свою державність, за визволення з-під іноземного панування, за суверенність і свободу.

У періодизації історії власне Української держави й державності виділяють такі періоди її становлення і розвитку:

- *перший* — Київська Русь, Галицько-Волинська держава;
- *другий* — Запорозька Січ та Українська козацька Держава (Гетьманщина);
- *третій* — УНР за Центральної Ради, Українська Держава за Павла Скоропадського, УНР за Директорії та ЗУНР;
- *четвертий* — сучасна Українська держава.

Крім того, були періоди, коли процес державотворення був *перерваний, українці опинялися у складі інших держав*. По-різному складалися їхні долі. Проте поневолення завжди залишалося поневоленням і негативно позначалося на ідентичності українців. Однак українці, як і інші європейські народи, завжди цінували свободу і прагнули відтворення власної держави. Тому й піднімалися на боротьбу за її відродження. Маємо підстави говорити, що відправною точкою багатовікової трансформації і кристалізації сучасного українства стала *києво-руська ідентичність*, орієнтована на *цінності свободи, гідності та персональної самореалізації*, які глибинно резонують із цінностями Західного світу, що було одним із потужних рушіїв державотворення.

Базисом формування ідентичності сучасних росіян натомість стала пізніша за часом виникнення *московсько-російська ідентичність*, орієнтована на *імперську велич*. Саме на цій основі сьогодні розгортається *неоімперська експансія путінської Росії*, передусім *масштабна війна проти України*. Характерно, що ця ідентичність почала проявлятися з *фальсифікації історії*, коли в Москві стали замовчувати, що саме Київ став політичним центром Русі, і Русь була саме Київською, а не «Давньою». Російські історики «забувають» нагадати своїм громадянам, що в той час на європейській території сучасної Росії слов'ян узагалі не було. Вони там з'являються лише у VIII столітті. І знову ж: слов'янські племена, які прийшли з території сучасної Польщі — *кривичі, словени та в'ятичі* — *були не засновниками держави Русь, а племенами, що їх підкорив Київ*.

Коли в 1240 році Київ завоювали монголо-татари, то й сама держава Київська Русь практично розпалася. Правда, ще 100 років вона функціонувала на теренах сучасної Західної України у формі *Галицько-Волинського князівства*, а потім *Руського королівства*, оскільки Галицько-Волинський князь Данило отримав корону від Папи Римського.

У цей час усі території сучасної європейської частини Росії були підкорені «Золотій Орді» — державі монголів і татар. Москва була маленьким містечком і ніяк, навіть із часом, коли зросла її потужність, *не могла бути наступницею могутньої Київської держави*.

Ця правдива історія була цинічно викривлена ще в російських підручниках середини XVIII століття, щоб якось пояснити державну укоріненість Російської імперії в глибині віків. З цією ж метою, щоб надати експансіоніст-

ським планам «культурно-історичної респектабельності», цар Петро I *перейменував московську державу на Росію*. Таке перейменування пов'язує сучасну Росію з Руссю тільки словесно, проте аж ніяк не історично.

Нещодавно ж ексміністр культури Російської Федерації (далі — РФ) В. Медінський презентував *новий підручник з історії* для 10—11 класів, де знову переписані розділи про 1970-ті — 2000-ні роки та додано розділ, присвячений воєнній агресії проти України з 2014 року. Воєнний злочин тут *оголошується подвигом і славою Росії*.

Росія не просто перетворюється на неототалітарну державу, яка займається зараженням населення імперською манією та брехнею. Це вже *de facto* країна *диктатури ідеології рашизму*. Рашисти лицемірно засуджують «переписування історії» у сусідніх країнах, однак, як самі це роблять особливо часто за правління Президента Путіна.

Процес *самоствердження української нації, її державності* виявився надзвичайно довготривалим і неймовірно складним, а останнім часом обернувся ще й на *трагічно кривавий*. Україна змушена *доводити своє право на існування, захищати незалежну суверенну державу* у збройному опорі агресивному сусідові.

Підготовка Росії до агресії та її складники

Ключовою передумовою воєнної агресії Росії стала її *інформаційна війна* проти України. Ця війна трансформувалася від антиукраїнської пропаганди до *пропаганди війни*.

Одним із аспектів підготовки Росії до агресії стало також *правове протистояння*, яке здійснювалося на вищому державному рівні. Це була ухвала низки законів та інших правових актів, як-от щодо *юридичного статусу Криму*, стосовно *співробітництва України з НАТО* та *статусу російської мови в Україні*.

Одночасно здійснювалася *економічна війна* Росії проти України, спрямована, насамперед проти економіки східних і південних українських земель, які через певні особливості розвитку місцевого самоврядування залежали від Російської Федерації, зокрема як отримувачі сировини та енергоресурсів і постачальники значної частки власної продукції.

Зомбованість частини населення сходу й півдня України *російською пропагандою*, релігійно-політичний вплив Московського патріархату призвели до прямого й опосередкованого залучення *Російської православної церкви до збройної агресії проти України*. Зокрема, встановлено, що окремі терористичні угруповання Росії зосереджувалися при церквах, а деякі «святі отці» брали безпосередню участь у бойових діях проти України.

Окупація Криму (27 лютого—18 березня 2014)

У ніч на 27 лютого 2014 року будівлі Верховної Ради та уряду Автономної Республіки Крим (АРК) захопили озброєні «невідомі особи», встановивши на них російські прапори. За повідомленнями ЗМІ, центр Сімферополя було пе-

рекрито правоохоронцями, піднятими по тривозі, обмежено рух громадського транспорту.

16 березня 2014 року відбувся так званий «референдум» про статус Криму, на якому, за офіційними даними Росії, 96,77 % жителів АРК і міста Севастополь проголосували за приєднання цих територій до складу РФ.

Проросійські виступи на сході та півдні України

Починаючи з 1 березня 2014 року, відбулася низка акцій, проведених за участю російських спецслужб у східних, центральних і південних регіонах України, спрямованих на повалення конституційного ладу держави, проведення референдуму щодо федерального устрою України, надання *російській мові статусу другої державної* та в цілому *проти нової української влади*.

На противагу цим діям у східних і південних регіонах *проукраїнські сили* проводили акції на підтримку територіальної цілісності України та її державного устрою.

17 березня 2014 року Верховна Рада АРК проголосила незалежність Республіки Крим, а 18 березня у Георгіївській залі Московського кремля Путін спільно із самопроголошеними Головою Ради міністрів АРК Сергієм Аксьоновим, Головою Верховної Ради АРК Володимиром Константиновим і головою СМДА Олексієм Чалим підписали Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії.

21 березня Рада Федерації Росії прийняла закон про ратифікацію Договору від 18 березня 2014 року та Закон «Про утворення *нових суб'єктів федерації*» — Республіки Крим і міста федерального значення — Севастополь, чим за свідчила анексію цих регіонів Росією.

Окупація Криму та прояви українофобії проросійських мітингувальників на півдні та сході країни спричинили велике обурення населення України, що за декілька днів переросло в масові акції протесту.

Антитерористична операція

12 квітня 2014 року російський диверсійний загін на чолі з Ігорем Гіркіним захопив Слов'янськ, Краматорськ та низку менших населених пунктів Донецької області.

Ввечері того ж дня Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) прийняла рішення про початок *Антитерористичної операції* (АТО) без введення воєнного стану із залученням Збройних сил України. Рішення було оголошено наступного дня, а сама операція почалася 14 квітня 2014 року.

Причиною неприйнятності введення воєнного стану навесні 2014 року Олександр Турчинов назвав також необхідність провести президентські вибори, що дали змогу обрати Україні законного Президента.

Зоною проведення антитерористичної операції було охоплено *Донецьку і Луганську області*, а також *Ізюмський район* та м. *Ізюм Харківської області*. Одним із перших завдань АТО було звільнення Слов'янська.

Улітку 2017 року виникли пропозиції щодо зміни формату операції. 13 червня Секретар РНБО Олександр Турчинов зробив заяву, що *в Україні потрібно завершити антитерористичну операцію та перейти до нового формату захисту, на законодавчому рівні визначивши засади державної політики щодо звільнення окупованих територій*.

18 січня 2018 року був ухвалений Закон «Про деокупацію Донбасу», що передбачав можливість завершення антитерористичної операції запровадженням воєнного або надзвичайного стану й передаванням управління від СБУ, яка формально керувала АТО, до *Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ*. Закон був підписаний 20 лютого 2018 року.

Ескалація російської агресії (2021—2022)

24 березня 2021 року Президент України Володимир Зеленський підписав Указ № 117/2021, яким була затверджена «Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя».

На початку 2022 року Президент США Джо Байден заявив, що, на його думку, Росія нападе на Україну і це повномасштабне вторгнення буде *«найважливішим з-поміж того, що сталося у світі з погляду війни та миру з часів Другої світової війни»*. Під час розмови з Президентом В. Зеленським він дав зрозуміти, що Сполучені Штати та їхні союзники й партнери *дадуть рішучу відповідь у разі, якщо Росія вторгнеться в Україну*. Крім того, США в офіційній відповіді Держсекретаря США Ентоні Блінкена *відхилили вимогу Росії щодо заборон Україні вступити до НАТО*.

22 лютого 2022 року Сполучені Штати та Велика Британія оголосили, що найближчими днями почнуть вводити санкції проти Росії. Це сталося після того, як Путін заявив, що офіційно визнає «ДНР» і «ЛНР» незалежними регіонами, та почав *вводити війська в ці східні частини України*. Президент РФ стверджував, що присутність більшої кількості російських збройних сил потрібна для *підтримки миру*, проте це викликало серйозну реакцію з боку світових лідерів.

Того ж самого дня Президент Володимир Зеленський заявив, що розгляне можливість розриву дипломатичних відносин України з Росією.

23 лютого 2022 року Президент України оголосив *надзвичайний стан на 30 днів для всієї України*, за винятком Донецької та Луганської областей, які перебували в режимі надзвичайного стану з 2014 року.

Увечері цього ж дня ватажки «ДНР» та «ЛНР» Денис Пушилін та Леонід Пасічник звернулися до Путіна з проханням про військову допомогу.

Вторгнення 2022 року

24 лютого 2022 року о 5 годині ранку Путін офіційно оголосив про «спеціальну воєнну операцію» в Україні. Насправді почалося *повномасштабне вторгнення* ЗС Росії в Україну.

На цей момент потенціал російської армії перевищував потенціал української за кількістю військовослужбовців майже в 4 рази, танків — у 5, самохідної артилерії — у 8, винищувачів — у 19, за оборонним бюджетом — у

ЕСКАЛАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2021—2022)

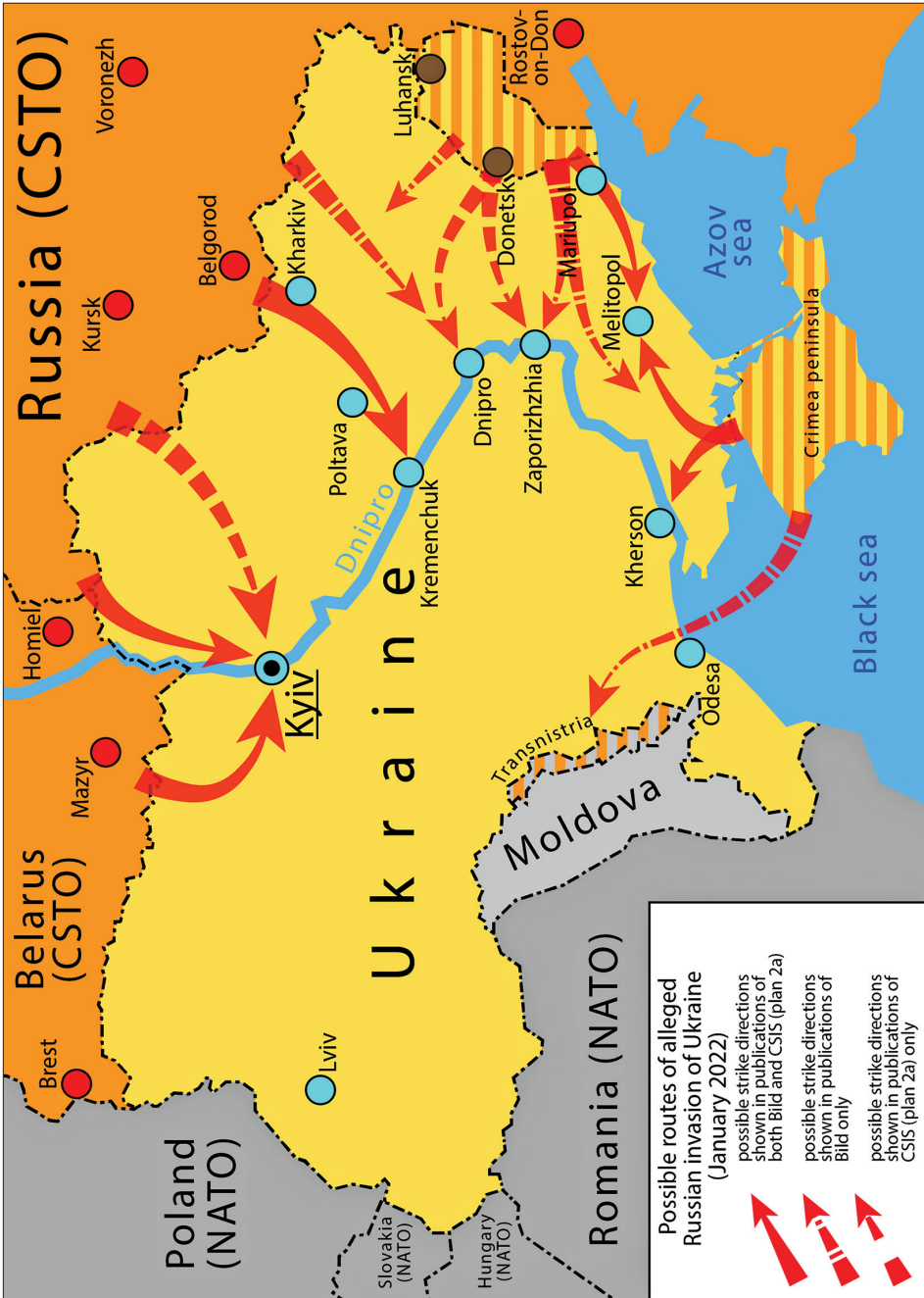

Рис. 1. Карта із зображенням імовірних російських планів вторгнення в Україну, складена за матеріалами, опублікованими незалежним виданням Bild (URL: <http://surf.kyivbi>) та Центром стратегічних і міжнародних досліджень (CSIS) (URL: <http://surf.li/kyuib>)

4 рази. Верховна Рада України одногосно ухвалила запровадження *воєнного стану*.

У перші ж дні війни країна-агресор зазнала великих втрат у живій силі і у військовій техніці та була вимушена відступити із багатьох захоплених територій. Російська армія зіткнулася з більшим опором, ніж очікувала. Це відбулося завдяки *консолідації народу України і сприйняттю Росії як цивілізаційної протилежності України*.

В результаті агресор перейшов до *війни на виснаження*. Російські війська розпочали інтенсивні обстріли підрозділів ЗСУ на східних землях та перетнули північно-східні кордони, завдали ракетно-бомбових ударів по аеродромах і складах зброї по всій території України.

До 8 квітня 2022 року Збройні сили України повністю звільнили Київщину, Житомирщину, Чернігівщину та Сумщину і таким чином остаточно провалили плани Путіна щодо швидкого захоплення України.

14 квітня 2022 року Верховна Рада України визнала дії, учинені Росією під час останньої фази збройної агресії, *геноцидом українського народу*. Акти геноциду в діях Росії виявилися, зокрема, у масових звірствах у містах: Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь та інших. Ці злочини кваліфікують як найбільші злочини проти людяності у Європі з часів Другої світової війни.

Разом із тим 22 квітня 2022 року Міністерство оборони Росії оголосило цілі війни, розв'язаної в Україні: *повний контроль над Донбасом та Південною Україною, зокрема й над сухопутним коридором у Крим і Придністров'я*.

Ця неприхована декларація агресії *сприяла консолідації країн євроатлантичного регіону* щодо одностайного засудження воєнної агресії Росії проти України та спонукало їх надати військову допомогу нашій державі.

26 квітня 2022 року за ініціативи США на авіабазі «Рамштайн» у Німеччині відбулася перша зустріч глав оборонних відомств та начальників штабів понад 40 держав світу. За підсумками зустрічі, de facto було створено *антиросійську коаліцію*. Німеччина приєдналася до країн-надавачів зброї. Сполучене Королівство Великобританії та Північна Ірландія, а також Франція ухвалили постачання в Україну артилерії та зенітно-ракетних комплексів. Законопроект про ленд-ліз для оборони демократії України був прийнятий Конгресом США 28 квітня 2022 року. 22 травня 2022 року Верховна Рада України визнала Російську Федерацію *державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом*.

Цивілізаційна суб'єктність України — головний смисл і запорука Перемоги

Широкомасштабна агресія Росії проти України повністю «поховала» норми міжнародного права, спричинила суттєві зрушення у міжнародних відносинах і активізувала процес формування *нового світового порядку*. За цих умов Україні важливо визначити свою позицію у складному й суперечливому процесі геополітичних трансформацій, а також *власну стратегію досягнення миру*, яка має доповнювати Формулу миру Президента Володимира Зеленського.

Національні інтереси України в умовах війни та становлення нового світового порядку полягають:

- у збереженні та розвитку її народу як спільноти людей, яка проживає на території держави, має спільну культуру й світоглядні цінності;
- у збереженні державності України та формуванні консолідованої ідентичності;
- у забезпеченні деокупації та збереженні національної території держави, що уможливить використання географічних, ресурсних, історичних, ментальних та інших особливостей України як переваг у соціально-економічному розвитку країни та в її міжнародній конкурентній боротьбі, що має ознаки турбулентності.

Крім того, українці усвідомлюють небезпеку з боку Росії. За результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, переважна більшість українців (понад 70 %) проголосувала б за вступ до НАТО, якби в Україні відбувся відповідний референдум¹.

Таким чином, забезпечення національної безпеки має бути найважливішим пріоритетом розвитку Української держави. Разом із тим слід враховувати, що сусідство з РФ й надалі становитиме постійну загрозу для України. Тому одним із пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки країни має стати розвиток оборонно-промислового комплексу та Збройних сил України з урахуванням наявних загроз, військової та економічної сили країни-агресора, а також передового досвіду забезпечення обороноздатності інших країн (передусім країн НАТО).

Україна повинна мати потужний диверсифікований оборонно-промисловий комплекс, який виготовлятиме власні конкурентоспроможні види озброєння та військової техніки самостійно і спільно з іншими країнами Європи та світу або за ліцензіями закордонних виробників.

В умовах жорсткого протистояння з РФ **без'ядерна Україна** повинна мати *ядерну парасольку*, а тому належати не менш ніж до одного військового й економічного союзу разом з іншими демократичними країнами Європи та Світу (принаймні до НАТО та ЄС).

Успішна *розбудова економіки* України передбачає не відтворення старої структури, а її розвиток на нових засадах, що, зокрема, враховують потенціал освіти та науки, перспективи застосування сучасних технологій і підходів до просторової локалізації виробництв.

Вона має бути спрямована на створення умов ефективної зайнятості, забезпечення зростання доходів населення, подолання бідності, зменшення соціального розшарування і створення сприятливих умов для бізнесу та інвестування, що врешті-решт відкриє для країни можливість уникнути пастки бідності.

¹ 81 % українців підтримали б на референдумі вступ до ЄС, і 71 % — вступ до НАТО (дані опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного 6–20 липня 2022 року). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/29/7360841/>

Консолідація держави й громадянського суспільства є принципово необхідною в умовах геополітичної турбулентності й жорстокої економічної конкуренції країн в найближче десятиліття.

Усе це в комплексі дасть можливість не лише реалізувати національні інтереси нашої держави, а й сприятиме подальшому розвитку цивілізаційної суб'єктності України, що постає головним сенсом і запорукою Перемоги у війні та умовою забезпечення національної стійкості держави у період повоєнного відновлення.

Збереження і розвиток нашої країни в умовах війни і миру — це збереження і розвиток України як цивілізаційного суб'єкта в геополітичному, демографічному, економічному й духовно-культурному вимірах, а не лише відстоювання наших кордонів. Своєю боротьбою проти Росії Україна довела, що вона як цивілізаційний суб'єкт сьогодні потрібна всьому демократичному світу в його протистоянні з неототалітаризмом.

Це протистояння виражається не просто у війні на українській землі, воно означає глобальне суперництво США та їхніх союзників по НАТО з Китаєм у його взаємодії з Росією і низкою країн «Глобального Півдня», що породжує **біполярний світ**. Це є початком нового етапу протистояння у міжнародних відносинах, коли починають все більш чітко оформлюватися два полярні табори — демократична вісь Заходу проти авторитарної осі Китай—Росія—Іран—Північна Корея. Маємо глобальну геополітичну турбулентність — варто згадати і війну Ізраїлю з радикальними рухами країн Близького Сходу, й низку інших воєн та конфліктів сучасного світу. У цій ситуації Україна здобуває історичний шанс стати найважливішим союзником США та країн Євroatлантичної спільноти, що накладає на неї нові вимоги. Україна має змінитись, щоб відповідати функціоналу і потребам демократичної осі.

Вважаємо, що народ України, її державна влада, громадянське суспільство мають достатньо сильну і «довгу» волю для утвердження своєї міжнародної суб'єктності у ХХІ столітті в боротьбі за свободу, гуманістичні цінності й права людини у стратегічному партнерстві з демократичними країнами.

РОЗДІЛ 1

РОЛЬ УКРАЇНИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

1.1. ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНИ НЕОТОТАЛІТАРИЗМУ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА МИРУ: СИЛА КИЄВО-РУСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Неототалітаризм і проблема протистояння йому

Сьогодні в усьому світі все більше відбувається визнання того, що Україна протистоїть РФ не просто як авторитарній державі, політична верхівка якої хоче підсилитися за рахунок «маленької переможної війни» і змінити свої геополітичні можливості. Демократія і гуманізм, які уособлює Україна зі своїми партнерами, протистоять тоталітаризму в його *новітніх формах* — тоталітаризму, що використовує можливості інформаційно-цифрових технологій, особливо в соціальних мережах. Зрозуміло, що такому *неототалітаризму* повинен протистояти *новий гуманізм*. Спробуємо чіткіше прояснити природу цього нового гуманізму й неототалітаризму, їхні корені, специфічні прояви й наслідки.

Спочатку констатуємо очевидне: гуманізм у поєднанні з демократією, свободою думки, слова, правами людини є надбанням європейської цивілізаційної спільноти і ще ширше — євроатлантичної. Саме гуманізм і демократія консолідують ту частину людства, яку ми називаємо *колективний Захід* і Україну, для якої гуманістичні й демократичні тенденції постають вираженою антропологічною особливістю її культури і цивілізації [1]. Разом з тим за всієї ціннісної єдності *колективного Заходу*, який допомагає Україні, все більше визнаючи її частиною своєї спільноти, сьогодні його консолідація «хитається» під тиском викликів і загроз. Часто-густо вони є результатом системних маніпуляцій, наприклад, використання енергетичної або продовольчої безпеки як зброї. Однак є обставина, що «знову і знову підсилює консолідацію західних країн у протистоянні РФ та її прибічникам: авторитаризм, який виходить вже на рівень *неототалітаризму*» [2, с. 45]. Цей неототалітаризм, який резонує з відповідними тенденціями Китаю та інших авторитарних країн, є загрозою основам існування демократичного світу.

Проте що таке неототалітаризм? Чим він відрізняється від авторитаризму й класичного тоталітаризму? Почнемо з того, що авторитаризм — це спосіб правління й організації суспільного життя, «при якому лідер країни (спільноти, колективу) сам займається цілепокладанням, пропонуючи іншим реалізацію поставлених цілей, опоненти при цьому не знищуються, а просто маргіналізуються» [3, с. 5]. В умовах класичного тоталітаризму маємо ту саму картину з лідером, але опоненти водночас повністю позбавляються свободи або знищуються при мовчазній або активній згоді мас, свідомістю й світоглядом яких управляє пропаганда, яка просуває «єдино вірну» ідеологію та картину світу.

Натомість неототалітаризм, маючи всі ознаки тоталітаризму, «маніпулює масовою свідомістю у соціальних мережах інтернету, створюючи видимість активних громадських обговорень значущих питань та подаючи себе гіпердемократичною системою» [3, с. 5]. Громадянам країн з неототалітарними тенденціями, які активно і вільно дискутують у соціальних мережах, здається, що це є результатом їхньої свободи думки і волі. Насправді, в більшості випадків ними керує воля безлічі модераторів, які спрямовують «вільні» дискусії, виконуючи волю явних або таємних суб'єктів політичної влади. «Повстання мас» насправді обертається повстанням політичних психологів, пропагандистів і політтехнологів, точніше, їхньою цинічною та «професійною» роботою в соціальних мережах на замовлення сильних світу цього.

Важливо зрозуміти, що неототалітаризм насамкінець прагне створення соціальних мереж, які діють тільки в його країні або в групі країн, об'єднаних загальною ідеологією і пропагандою. Недопущення вільної плюралістичної інформації, яка поступає від демократичного світу — ознака й умова існування неототалітаризму XXI століття (так само як і класичного тоталітаризму XX століття); за такої умови неототалітарна система робить все, щоб направити свої наративи за кордон й наповнити світ «своєю ідеологією та пропагандою, більше того, своїм способом буття» [3, с. 5].

Класичного тоталітаризму у XXI столітті практично немає, і авторитарна країна переходить відразу до неототалітаризму. В умовах сучасного світу такий перехід зрештою руйнує таку країну, але це відбувається не відразу. Можна припустити, що неототалітарні країни можуть «існувати кілька років (а може, й десятків років), придушуючи своїх громадян та сусідів, а то й розв'язуючи війну, яка з неминучістю стає війною проти людяності» [3, с. 5].

Важливо зазначити, що авторитарні й неототалітарні країни існують сьогодні у масках демократії. Ї найтривожніше, що в умовах постковідного світу з жорсткістю його законів і правил та всесвітньою геополітичною турбулентністю, демократичні країни набули тенденції до авторитаризму, а авторитарні — до неототалітаризму. На шлях неототалітаризму, очевидно, вступили Росія та Китай, і від західного світу багато в чому залежить, як довго і далеко вони йтимуть цим шляхом. Але тенденції авторитаризму й неототалітаризму прослідковується не лише в цих країнах.

Неототалітарним країнам протистоять демократичні, які сповідують гуманізм. Україна свідомо прямує у гуманістичну спільноту, яка захищає свободи й права людини, гідну самореалізацію особистості як вищі цінності.

Таким чином, коли ми осмислюємо природу війни РФ з Україною, ми повинні говорити про зіткнення неототалітарної країни з гуманістичною. Разом з тим надзвичайно важливо, щоб у своєму протистоянні Росії Україна не «відзеркалювала» московський авторитаризм і заснований на ньому неототалітаризм, а зберігала близькі Заходу персоналізм і гуманізм своєї ідентичності, що глибинно укорінені в киево-руській ментальності. Лише тоді Україна буде реально підтримана західним світом у своєму прагненні бути його частиною.

Крім того, саме збереження «гуманістичного обличчя» України є важливою умовою консолідації західних країн навколо спільних цінностей за всіх

розбіжностей їхніх інтересів і потреб у протистоянні з неототалітаризмом Росії, який становить загрозу як для утвердження цінностей, так і для реалізації інтересів та потреб всього західного світу.

Разом із тим слід усвідомити, що національні інтереси України «до кінця» може захищати лише Україна — для будь-якої країни чи союзу країн *є межа у захисті інтересів та потреб* нашої держави і суспільства — навіть якщо ми маємо спільні цінності. Іншими словами, перемога України у війні з Росією завжди буде важливішою для України, а не для Німеччини, Італії або навіть Польщі. Тому принципово важливим стає питання про глобальний смисл перемоги України. Але в чому ця перемога? Які її критерії? Які перспективи, що виходять за межі нашої країни? Отже, що означає реальна перемога України у війні для майбутнього людства?

Сподіваємось, що знайдемо чіткі відповіді на ці питання в ході нашого викладу, а поки що констатуємо, що війна РФ проти України призвела до значного посилення популярності, значущості й авторитетності нашої держави у світі. Слід також констатувати, що на тлі послаблення позицій олігархату, ця війна сприяє й консолідації українського громадянського суспільства з державною владою.

Проте чи означає це *автоматичне посилення* нашої цивілізаційної суб'єктності? Якщо виходити з визначення, що вона — це «така якість соціального буття країни, коли остання стає не об'єктом впливу “сильних світу цього”, а зусиллями власної політичної, наукової, художньої й релігійної еліти конструює своє цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності та формулює справжні національні інтереси» [4, с. 14] і водночас інтегрує політичний, економічний та духовно-культурний виміри, то, з одного боку, ми конструємо своє цивілізаційне майбутнє, а з іншого, — цілісність суб'єктності ще не досягнута нами. Так, ми стали доволі відомі й шановані в світі, перед нами схиляють голови всесвітньо відомі політики, дипломати, суспільні діячі, але ми маємо економічну кризу, спричинену фізичним руйнуванням інфраструктури, знищенням й масовою міграцією населення, а тому наша суб'єктність охоплює передусім політичний та духовно-культурний виміри, які тримаються на *волі до суб'єктності*, яка породжує волю до перемоги і стійкість на полі бою, що так вражає світ.

За таких обставин будь-яка воля до перемоги і стійкість у сучасній війні потребують сучасної потужної зброї і сильної економіки. Тут ми можемо розраховувати лише на допомогу «колективного Заходу», конкретніше, євроатлантичної цивілізаційної спільноти, геополітичний вектор розвитку до стандартів якої був проголошений політикумом і підтриманий громадянським суспільством України. Але до якої межі ця спільнота буде допомагати нам? Де проходить червона лінія, за якою вона може зупинитися? І наскільки потужною може бути ця допомога? Для відповіді на ці доленосні практичні питання слід відповісти на основоположне: в чому реальне значення України у сучасному євроатлантичному просторі? А в результаті можна буде відповісти на питання про реальні можливості України на шляху збереження і розвитку себе як цивілізаційного суб'єкта.

Для виважених відповідей на ці питання використаємо *методологічні* й світоглядні можливості *метаантропології*, яка є теорією буденних, граничних й вищих метаграничних, позамежових виявів людини й спільноти [5], а також *метаантропологічного потенціалізму*, що дає можливість під час дослідження будь-якої системи робити акцент не лише на її наявному стані, а й на її потенціях [4, с. 29—44]. Дані методологічні підходи свого часу дали нам можливість концептуалізувати феномен цивілізаційної суб'єктності України і розглянути його специфіку в сучасних реаліях [4]. Тепер ця методологія дає можливість розглянути реальні потенції України та її союзників у новій фазі війни з РФ та її сателітами, позбавляючи наші міркування *і утопізму, і песимізму*. Водночас нам треба осягнути феномен дивовижного героїзму українського народу, який вийшов зі своїх звичних буденних станів, увійшов в *граничне буття*, більше того, в *метаграничне буття* [5] і протистоїть військовій й пропагандистській машині Росії, дивуючи світ своєю здатністю бути на межі та поза межею можливого.

Отже, пошукаймо відповіді. Але перед цим спробуємо прояснити, чого хоче головний суб'єкт та ініціатор цієї війни.

Екзистенціальний мотив Кремля у війні проти України

Чого насправді бажає досягти Путін та його оточення у війні проти України? Наскільки це є бажанням одного лідера, який впливає на інших? Для відповіді на ці запитання передусім слід прояснити, чи може одна людина бути суб'єктом глибинних геополітичних, більше того, цивілізаційних змін, які призвели до повномасштабної війни? Відповідаючи «так», слід визнати, що Росія все більше рухається до абсолютизму, крім того, до імперського абсолютизму, в якому лідер концентрує в собі *цілепокладання*, а іншим надається можливість лише *цілереалізації* з більшою чи меншою мірою ініціативи. Аналіз всієї історії Росії дає змогу зробити висновок, що на сьогоднішній день Президент Путін став вже «імператором Путіним».

Останнім часом часто пишуть про так званий феномен «колективного Путіна», що визначає певний світоглядний і вольовий імпульс геополітики *панівної групи очільників Кремля*, які є відносно суб'єктними й консолідованими. Критично осмислимо це. Наявні факти політики Кремля показують, що феномен «колективного лідера» не означає *колективного лідерства*. Визнаючи можливість «колективного Путіна», можна припустити, що рішення *конкретного* Путіна все ж авторитарно допускає часткові геополітичні цілі й ініціативи кожного члена цієї панівної групи Кремля. Цю групу, звісно, об'єднують певні *інтереси* і навіть *цінності*, проте це не є демократією, «генеральну лінію» формує одна особа. Це доволі чітко нагадує епоху Сталіна, коли цивілізаційний рух країни спрямовувала одна особа, що була оточена «улюбленими» ідеологами, міністрами, пропагандистами, письменниками й поетами. Очевидно, що постать Сталіна є магнетичною для Путіна, а повоєнний СРСР, який поширив свій вплив на Східну й Центральну Європу, сприймається як ідеал геополітичного успіху.

Чого ж хоче ця особистість досягти у війні? Зі сказаного очевидно, що бажанням Путіна є включення економічного, інтелектуального, військового й духовно-культурного потенціалу України в імперський простір РФ.

Це зумовлюється не лише прагматичними причинами, а й екзистенціальним бажанням з'єднатися зі своїм «корінням» — Києвом як «*матір'ю міст руських*». Це й зумовлює позарациональний, екзистенціальний характер війни проти України. У світогляді Путіна та його кремлівського оточення сучасна Україна не має прав на спадок Київської Русі; Київ у даному випадку, по суті, стає матір'ю міст не руських, а *російських*. Саме це зумовлює непримиримість Путіна в цій війні.

У нинішній війні, окрім геополітичних і економічних питань, вирішується питання ***екзистенціально-політичне*** — питання про те, хто є аутентичним нащадком Київської Русі — Україна чи Росія? Це означає, що Росія, всупереч своїм заявам, передусім воює не з колективним Заходом чи НАТО, а з усією військовою жорстокістю вирішує віковичну суперечку з Україною. Разом із тим ми повинні визнати, що ***києво-руська ідентичність не є анахронізмом та існує і сьогодні; також вона є архетиповою основою саме української ідентичності.***

Києво-руська ідентичність та ментальність: глибинна основа українського народу

Важливо усвідомити, що *києво-руська ідентичність* принципово відрізняється від *московсько-російської*, адже вона орієнтована «не на імперську велич, а на цінності свободи, гідності та персональної самореалізації» [6, с. 58]. Натомість у російській ідентичності будь-яка персональна самореалізація, окрім самореалізації вождя-імператора, приноситься в жертву заради імперської держави.

Слід зазначити, що *києво-руська ідентичність* «відображає, зокрема, буття й світогляд російськомовних громадян нашої країни, які <...> світоглядно й дієво налаштовані на розвиток цивілізаційної суб'єктності України» [6, с. 58] й здатні захищати її зі зброєю в руках. Війна в Україні показала, що через усвідомлення світоглядних цінностей даної ідентичності можна реально консолідувати мільйони українців як в нашій країні, так і в усьому світі.

Водночас «*києво-руська ідентичність* є не просто ідеологічним конструктом, який повинен згуртувати російськомовних патріотів України, стаючи своєрідною вакциною проти імперських “інформаційних вірусів”. *Києво-руська ідентичність* як глибинна духовна потенція складає архетиповий стрижень української ідентичності, в ній найменшою мірою проявлені історичні впливи великодержавних та імперських сусідів (Російської і Австро-Угорської імперій та Речі Посполитої)» [6, с. 58—59].

Сьогодні в Україні і в світі слід чітко усвідомити, що *києво-руська ідентичність ніколи не виявляла себе малоросійською* в найгіршому, «холопському» й меншовартісному розумінні. Разом із тим зі своїми кордоцентричними, християнсько-гуманістичними й персоналістичними тенденціями дана ідентичність має світоглядні цінності, які є близькими всім українцям і до того ж комп-

ліментарні західній цивілізаційній спільноті, передусім євроатлантичній [4]. Отже, киево-руська ідентичність консолідує українську політичну націю, сприяючи національній стійкості заради розвитку суб'єктності країни.

Представниками киево-руської ідентичності, які задали їй неповторні *світоглядні горизонти*, є видатні філософи й письменники, мислителі Григорій Сковорода, Памфіл Юркевич, Микола Гоголь, Тарас Шевченко й Микола Бердяєв. Ці постаті є доволі різними, проте кожен з них репрезентує персоналізм, який є стрижневим для всієї української ідентичності — не лише для вітчизняної філософської думки, а й для буття всього народу.

Важливо зазначити, що усі ці автори формували киево-руську ідентичність на основі творчого розвитку *києво-руської ментальності*, що є не лише вираженням сукупності патернів мислення й поведінки, а й динамічною *цілісністю архетипів культури*. Подібні архетипи й зумовлюють специфіку ідентичності будь-якого народу чи союзу народів. Якщо ментальність є явищем духовно-культурним, то ідентичність — передусім соціально-політичним. Ментальність постає коренем ідентичності, беручи початок із глибини колективної позасвідомості народу. Ментальність — це динамічна і часом суперечлива взаємодія архетипів культури у свідомості й позасвідомому. Ідентичність — така ж рухлива й суперечлива взаємодія у свідомості цінностей та інтересів, які є спільними з іншими представниками спільноти. Ідентичність можна обрати, тоді як ментальність передається з «молоком матері». Ментальність та ідентичність можуть бути в гармонії, коли друга органічно виростає з першої, а можуть вступити в конфлікт, коли особистість чи спільнота обирає ідентичність, що суперечить її ментальності. Тому, говорячи про свободу вибору ідентичності в сучасному демократичному світі, ми повинні це враховувати.

Киево-руська ідентичність, яка породжується відповідною ментальністю, є «історичним духовно-світоглядним коренем і, одночасно, потенцією української ідентичності» [6, с. 61]. Усвідомлення цього дає можливість протидіяти ідеологічному тиску пропагандистів московсько-російської імперської ідентичності, яка укорінена в ментальності з архетипами, відмінними від архетипів ментальності киево-руської.

Це об'єднує українську політичну націю в усьому її різноманітті, створюючи світоглядну основу для збереження і розвитку цивілізаційної суб'єктності.

* * *

Сьогодні, під час не лише воєнного, а й ментального й екзистенційного протистояння з РФ, важливим стає збереження й розвиток світоглядного виміру суб'єктності України [4, с. 23]. Із цього боку *завдання концептуалізації й популяризації киево-руської ментальності та ідентичності як феноменів, стрижневих для України на всіх етапах її розвитку, є надзвичайно важливим*. Це потрібно не лише для чіткого усвідомлення відмінності киево-руської ментальності від ментальності московсько-російської і основаної на ній ідентичності, а й для осягнення в Україні та світі важливого висновку: існує глибинна єдність киево-руської ментальності й ідентичності з вираженими персоналізмом і сві-

тогледною толерантністю із *загальноєвропейською* — тією ментальністю та ідентичністю, на основі яких був побудований Європейський Союз.

Це означає, по-перше, що Україна є не «уламком» Росії чи СРСР, а самодостатньою спільнотою з прадавнім ментальним стрижнем, завдяки якому значною мірою стали можливими і Росія, і СРСР, проте цей стрижень був викривлений й неусвідомлений. А, по-друге, це означає, що Україна не є країною, що з 1991 року почала з меркантильних міркувань прагнути до Європи і ширше — до євроатлантичної спільноти, вона *органічно резонує* з Європою і «Євроатлантикою» своїми ментальними й культурними архетипами, а тому має всі можливості й права бути повноправним членом західної цивілізаційної спільноти. Інша справа, що для цього потрібно подолання комплексу ментальної меншовартості — і у формі «малоросійськості», і у формі «*малоевропейськості*». Для цього й потрібно усвідомити киево-руську ментальність та засновану на ній ідентичність своїм духовно-культурним корінням, яке об'єднує політичну українську націю не гаслами політиків, а спільною місією, долею та цінностями — тією місією, долею та цінностями, які потрібні сучасному західному світу. Втілення на цій основі власного цивілізаційного проекту України [7], що дасть можливість формувати ту цивілізаційну суб'єктність країни, яка буде підтримана світом.

У чому сила киево-руської ментальності як стрижня української?

У чому сила киево-руської ментальності, що робить її запорукою перемоги України й успішного розвитку в умовах мирного життя? Це вже вказані архетипи культури й ментальності, які глибинно резонують з європейськими: світоглядна толерантність й персоналізм. До них ми можемо додати й *глибинний оптимізм* і *кордоцентризм*, які супроводжували українців на всіх етапах своєї історії.

Важливо усвідомити, що не лише такі архетипи киево-руської ментальності як світоглядна толерантність й персоналізм, а й глибинний оптимізм можуть бути притаманними іншим європейським народам. Крім того, на сьогоднішній день їх можна означити як *загальноєвропейські*. Проте саме кордоцентризм — особлива сердечність і людяність є визначальною рисою саме української культури та її ментальності, що надає особливого звучання і світоглядній толерантності, і персоналізму, і глибинному оптимізму, поєднуючи їх в особливий гуманізм.

Вказані архетипові риси киево-руської ментальності, які стали основами ментальності української в процесі її розвитку, стають основою гуманізму, що є доволі новим для сучасного світу. Прадавнє стає сучасним і навіть майбутнім. Гуманізм киево-руської ментальності — це гуманізм не просто співчуття. Іншому, а розуміння його потреб і світогляду. Такий гуманізм, що може бути названий *світоглядним гуманізмом*, є органічним для українського народу, він століттями був потенційним і прихованим, а в XXI столітті почав актуалізуватися й виходити на міжнародну арену.

Новий гуманізм, який насправді є *прадавнім киево-руським*, Україна пропонує всьому світові. Він виходить за межі війни Росії та України, постаючи не лише ідеологією чи практикою підтримки солдатів на полі бою, мирних жителів у зруйнованих містах та біженців, а й виражається у гнучкому, дієвому та мудрому розумінні Іншого, яке здатне запобігти стражданням мирних жителів, смертям та руйнуванню інфраструктури.

Такий гуманізм має реально попереджати та зупиняти злочини проти людяності. І, крім того, *війну проти людяності*, яка неминуче продукується неототалітаризмом — тоталітаризмом, що виростає з авторитаризму в епоху інтернету та соціальних мереж. У цьому глибинна суть нового гуманізму, що робить його *новим героїзмом*. Усвідомлення цього породжує ще одне припущення, яке є менш очевидним і складним: новий героїзм сьогодні за будь-яких обставин має бути новим гуманізмом.

Війна проти людяності — це системні, світоглядно та «морально» виправдані злочини проти людяності. Виправдані в масовій свідомості не просто за допомогою радіо чи телебачення, а в соціальних мережах, «всенародно», «знизу». Це злочини проти людяності, зведені до рангу легітимних і навіть доблесних дій.

Попереджаючи, викриваючи і зупиняючи війну проти людяності, новий гуманізм киево-руської ментальності входить у протистояння з неототалітаризмом, для якого життя особистостей і навіть цілих народів — ніщо порівняно з досягненням геополітичних цілей і утвердженням «єдино правильних» цінностей.

Новий гуманізм XXI століття — це відповідь на нове язичництво, яке було посіяне у XIX столітті Л. Фейєрбахом, Ф. Ніцше та К. Марксом, а у XX столітті зійшло буйними паростками фашизму та комунізму. Це нове язичництво було двічі виполоте у 1945 та 1991 роках; якийсь час людству здавалося, що воно вже не зійде, але воно зійшло у XXI столітті як світогляд ксенофобії до інших, які обрали інші цінності, світогляд, помножений на технічні можливості інтернет-цивілізації.

Як протистояння цьому новому язичництву, новий гуманізм є християнським гуманізмом, який піднімається над конфесіями і здатен відкритися іншим релігійним та філософським світоглядам.

* * *

Важливою відмінністю нового гуманізму від класичного (традиційного), що розвинувся у західній культурі з епохи Відродження, є не лише *співчуття* і не лише *розуміння*, а *розуміння, що поєднане зі співчуттям*. У координатах класичного гуманізму ми виявляємо співчуття до переможеного опонента (ворога) чи просимо (явно чи приховано) такого співчуття, коли переможені. І якщо програш у боротьбі чи дискусії так чи інакше асоціюється з приниженням, то така асоціація виникає з традиційним гуманістичним ставленням до переможеного (неуспішного, нещасного).

Новий гуманізм, укорінений в глибинах киево-руської ментальності, означає недопущення приниження людської гідності та зловтіхи від цього. Це озна-

чає діалог, дискусію і навіть боротьбу з Іншим, який веде до *перемоги без припинення*. Адже перемога, просякнута приниженням гідності переможеного, породжує нову агресію, навіть якщо це приниження компенсоване співчуттям.

Отже, новий гуманізм України — це гуманізм розуміння та *світоглядного діалогу*. Як мінімум, він передбачає дослуховування промови опонента до кінця з акцентом на спільних інтересах, принципах та цінностях, як максимум, — діалог з опонентом з відкритістю до його інтересів, принципів та цінностей, які не є спільними і які можна якщо не прийняти, то хоча б визнати як *факти іншої культури*. За умови, звісно, якщо інтереси, принципи та цінності опонента не налаштовують його на знищення наших інтересів, принципів та цінностей [39]. Але в протистоянні такому опоненту, який перетворює себе з Іншого на Чужого, потім і на Ворога, теж необхідне розуміння — хоча б для того, щоб адекватно протистояти ворогу.

Ідеалом же у взаємодії є перехід діалогу-розуміння на діалог-співтворчість. Такий діалог надзвичайно важливий для консолідації України з її міжнародними партнерами і всередині нашої держави.

Кордоцентричний гуманізм України, який може бути названий *світоглядним гуманізмом*, є основою діалогу-співтворчості, який веде до тривалої й продуктивної консолідації.

1.2. ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТОК ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ: ШЛЯХ ГУМАНІСТИЧНИХ ІННОВАЦІЙ

Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України в євроатлантичному геополітичному просторі

Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності будь-якої країни є головним критерієм перемоги у будь-якій війні. Без цього перемога стає Пірровою перемогою. Проте що таке цивілізаційна суб'єктність країни? Чим вона відрізняється від міжнародної, політичної чи економічної суб'єктності?

У контексті метаантропологічного потенціалізму цивілізаційна суб'єктність країни є одночасно і наявним станом з його потенціями, і концептуально усвідомленим цивілізаційним проектом майбутнього, і стратегіями досягнення проекту.

Очевидно, що цивілізаційна суб'єктність країни може бути слабкою чи сильною. Головною умовою сили чи слабкості такої суб'єктності може бути здатність створити власний цивілізаційний проект і втілювати його в життя. З іншого боку, успішний цивілізаційний проект країни — це концентрований вияв дійсного, а не утопічного потенціалу її суб'єктності.

Разом із тим цивілізаційні проекти країн бувають дуже різними, що й зумовлює різні історичні долі їх суб'єктів. Тому суб'єктність країни може мати не лише кількісні, а й якісні характеристики [4]. Цивілізаційна суб'єктність країни — це здатність реалізовувати власні національні інтереси; для цього виникає необхідність впливати на інших, а не бути об'єктом впливу. Водночас цивілізаційна суб'єктність — це здатність до незалежності та свободи, спроможність бути собою, розвиватися, розгортати приховані потенції. Це закла-

дає внутрішню суперечність суб'єктності країн, адже деякі з них переважно налаштовані впливати на сусідів та навіть підкоряти їх, тоді як інші налаштовані розвивати свій потенціал, і якщо здійснюють вплив, то передусім не воєнно-політичними або навіть дипломатичними засобами, а економічними, технічними та духовно-культурними здобутками. Перші країни спрямовані на *авторитарну суб'єктність*, що означає експансію за свої межі й амбіції зі створення наднаціональних угруповань у різних модифікаціях і відповідно авторитаризм, який із часом може переходити в тоталітаризм, а другі — на *гуманістичну суб'єктність*, що «означає зосередженість на іманентному інноваційному розвитку і при цьому — відкритість до світу, що виявляється у практиках демократії» [4, с. 23].

Україна довела всією своєю історією, що має гуманістичну якість цивілізаційної суб'єктності, яку надзвичайно важливо зберігати та посилювати, не втрачаючи її, долаючи спокуси авторитаризму. Саме це має бути критерієм і основою реальної перемоги та гідного миру у світі після 24 лютого 2022 року.

Цивілізаційна суб'єктність, особливо в її гуманістичних проявах, означає не лише економічні і воєнно-політичні досягнення, а й духовно-культурні та наукові надбання, що мають особливу *глибину виявлення*, яку можна назвати «*академічною*». Саме академічний рівень науки й культури, коли в країні є знані творчі постаті, а держава і суспільство настільки розвинуті економічно й політично, що здатні підтримати їх, може бути важливим критерієм розвитку цивілізаційної суб'єктності на різних історичних етапах буття країни та її народу [4]. Сьогодні це стає не лише *критерієм*, а й *ключовим фактором* перемоги у війні й досягнень в умовах гідного мирного життя.

Сучасна євроатлантична спільнота уособлює гуманістичний та інноваційний шлях цивілізаційного розвитку, цінуючи академізм в освіті й науці. Для українських інтелектуалів надзвичайно важливо донести євроатлантичній спільноті, що українська культура сьогодні цілком має академічний рівень проявів.

У даному контексті слід згадати відому статтю М. Грушевського «Три Академії» [8], згідно з головною ідеєю якої, в історії України на початок ХХ століття можемо констатувати три вияви або навіть *етапи розвитку академізму в науці та культурі*. Перший був у Київській Русі, коли навколо князя Ярослава Мудрого склалася, за словами М. Грушевського, «Академія Ярослава». Наступним етапом була Києво-Могилянська академія XVII—XVIII століть. Третьою академією М. Грушевський називає створену в 1918 році Українську академію наук, першим Президентом якої став всесвітньо відомий вчений і філософ В. Вернадський. Ці три етапи академізму в Україні закономірно збігаються із загальними сплесками нашої цивілізаційної суб'єктності. Слід зазначити, що академізм і зумовлює загальний цивілізаційний розвиток країни, і зумовлюється ним.

У будь-якому разі суб'єктність нашої країни виникла не на порожньому місці, оскільки вона ментально пов'язана із цивілізацією та культурою Київської Русі [4; 9]. Надзвичайно важливо усвідомити, що сьогодні, коли точиться боротьба за киево-руський спадок, саме *києво-руська ментальність та іден-*

тичність, які у своїй єдності стають архетиповим ціннісно-культурним стрижнем українського народу, здатні не лише об'єднати Україну, а й поєднати її з євроатлантичною цивілізаційною спільнотою. Адже киево-руська ментальність і ідентичність уособлюють ті моральні принципи і цінності, які «є близькими українцям і Центру, і Сходу, і Заходу України, глибинно резонуючи також із цінностями західного світу» [6, с. 59].

* * *

Зауважимо, що перемагаючи в Україні комплекс ментальної меншовартості, важливо усвідомлювати, що цивілізаційна суб'єктність нашої країни спирається на глибокі інтелектуальні інноваційні досягнення й потенції української академічної науки та культури загалом і філософії зокрема [10; 11]. Тут варто згадати великого українського філософа Григорія Сковороду, персоналістичні й гуманістичні ідеї якого були глибинно сприйняті й розвинуті відомими українськими дослідниками Інституту філософії Національної академії наук України та іншими Інститутами відділення історії, філософії та права НАН України, а також університетською гуманітарною спільнотою, починаючи з ХХ століття, більше того, ще до здобуття державної незалежності України. Їхню справу продовжують наступні генерації філософів, істориків, політологів, соціологів, правознавців України ХХІ століття, які створюють світоглядний вимір суб'єктності нашої країни; це стає підґрунтям критичного та інноваційного мислення, що наближає реальність перемоги, *долаючи крайності як утопічної свідомості, так і свідомості песимістичної*.

Крім того, винятково актуальною сьогодні є світоглядна й методологічна функції філософії для науки й культури загалом — адже саме філософія в усі часи й в усіх країнах опікується критичністю, креативністю та ефективністю мислення. Але для розвитку й поширення такого мислення потрібно, щоб філософія виявляла себе не лише у спеціалізованих теоретичних формах, особливо коли вона досліджує історію самої себе, а й у формах есеїстики, публіцистики, мистецтва, в яких вона відкривається світові, розв'язує реальні суперечності, духовно відповідає на загрози та виклики [11].

Критичне й інноваційне мислення актуалізує продуктивну стійкість як окремого громадянина (і теоретика, і практика), так і суспільства, держави, країни в цілому — національну стійкість [6], якою українці сьогодні вражають Європу та весь світ.

Проте сьогодні Україні важливо не просто *вразити* світ стійкістю, а й запропонувати йому інноваційні здобутки, які відповідають на глобальні виклики і загрози, гуманізують життя людини, підвищують його економічний рівень без руйнації довкілля.

У сучасній Україні в умовах як війни, так і повоєнного відновлення надзвичайно важливим стає динамізм переходу інноваційних рішень з рівня фундаментальної академічної науки і культури загалом на прикладний рівень, що реально змінює повсякденне життя людей. Мова йде про новітні науково-технологічні здобутки, які ми можемо запропонувати світові, наприклад, у ІТ-сфері, в тому числі у теоретичній і прикладній сферах розвитку штучного ін-

телекту. Це означатиме посилення економічного виміру суб'єктності, без якого політичний, військовий і духовно-культурний її виміри втрачають силу, що особливо актуально в умовах війни.

І надалі це актуалізуватиме входження України в західну цивілізаційну спільноту повноцінним її членом, а не сировинним додатком чи джерелом дешевої робочої та військової сили.

Інноваційні та гуманістичні практики суб'єктності України в контексті світових трансформацій

Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності суспільства можливі у сучасному глобалізованому світі за умови спрямованості його діяльності на інноваційний розвиток світової цивілізації в цілому, котра наразі перебуває у кризовому стані накопичення екологічних та воєнно-політичних загроз.

Людство загалом розвивається у позитивному напрямку — зростають середня тривалість та якість життя не лише у розвинених країнах, а й у країнах «третього світу». Разом із цим людство зіткнулося із екологічними проблемами, що загрожують самому його існуванню. Основною екологічною загрозою для нього на даному етапі його розвитку є катастрофічне потепління клімату на планеті, що може призвести до суттєвого зниження врожайності зернових та масового голоду у густонаселених країнах світу. Основним шляхом уникнення цієї природної катастрофи є невідкладне запровадження відновлювальної (сонячної, вітрової та подібної іншої) енергетики. Однак деякі країни, що мають величезні доходи з виробництва вуглеводнів (РФ, Іран), під страхом втрати монополю високих надприбутків і свого геополітичного значення проявляють агресивність, розпочинаючи війни руйнують енергетичні об'єкти інших країн. У стратегічній перспективі політика цих країн знижує шанси людства на виживання, провокує руйнівні війни, перешкоджає своєчасному подоланню нагальних кліматичних загроз.

Сучасний глобальний соціум є в цілому суспільством із високою синергією, позаяк цивілізаційні здобутки технологічно розвинених країн світу швидко поширюються на решту країн й сприяють їхньому соціальному розвитку. З початку індустріалізації, приблизно із 1820 року, та розвитку базових соціальних інститутів, країни Заходу почали стрімко розвиватися відповідно до основних соціальних показників (середня тривалість життя, захист прав людини, скасування смертної кари, ліберальні цінності, рівень та тривалість освіти в роках, забезпеченість побутовою технікою, вільний час, задоволеність життям та ін.) [12, с. 97]. Разом із тим із 1920 року розгорнувся швидкий розвиток економіки та соціальних показників решти країн світу у темпах, що у 1,5—2 рази перевищують темпи розвитку західних країн [12, с. 103]. Це означає, що долається надмірна соціальна нерівність у світі як завдяки сучасним технологіям, так і завдяки створенню більш гуманних умов суспільного життя. Запровадження альтернативної енергетики [13] та штучного інтелекту [14, с. 41] дає можливість не лише врятувати планету від кліматичного колапсу, а й підняти рівень

життя населення «третього світу» без суттєвого додаткового використання невідновлювальних ресурсів планети.

Гуманізм як модель поведінки закріплений у людині генетично й визначається її природними особливостями. На відміну від інших ссавців, людська дитина народжується з відносно великим мозком стосовно всієї ваги тіла, з одного боку, і такою, що вимагає посиленого піклування з боку батьків, — з іншого. Це зумовлює як високий інтелект людини, так і неможливість її виживання поза колективом. Ще з доісторичних часів шляхом і природного, і соціального відбору виживали ті людські роди, у яких було достатнє піклування про майбутнє покоління. Крім того, табу на родинний інцест нівелювало жорстку конкуренцію чоловіків всередині роду й виступало чинником мережевої взаємодії з метою спільного виживання шляхом заохочення інтелектуально-технологічного розвитку кожного індивіда у складі колективу. Така солідарна взаємодія сприяла більшій успішності такого соціуму у полюванні та іншій господарській діяльності. Врешті-решт більш гуманні й солідарні відносини всередині соціуму ставали важливою конкурентною перевагою стосовно інших племен як у виробничій діяльності, так і у військовій справі.

Із часу виникнення цивілізацій і утворення перших держав на зміну протистоянню між племенами прийшло насильство між різними групами всередині держави, оскільки ці країни утворювалися шляхом завоювання одних племен іншими. Розвиток суспільства у цивілізаційний період відбувався завдяки розвитку технологій [15, с. 235], зменшенню соціального насилля, ускладненню функцій держави, розгалуженню соціальних інститутів, гуманізації суспільних відносин, збагаченню внутрішнього світу особистості. За цей час країни пройшли шлях від природної до сучасної держави відкритого доступу [16, с. 31].

Природна держава проходить три основні етапи розвитку відповідно до яких утворюються три типи держав. Перший тип — це нетривкі природні держави, в яких взаємні зобов'язання всередині панівної коаліції розмиті й навіть незначні зміни становища членів коаліції можуть розвалити її, і тому неможливо встановити стійкі форми публічного права [16, с. 65]. Другий тип — це базові природні держави, в яких інститути підтримують лише ті організації, що напряму пов'язані з державою. Але така держава не підтримує розгалуженого громадянського суспільства [16, с. 68]. Третій тип — це зрілі природні держави, в яких інституційні структури держави здатні підтримувати елітні організації поза контролем держави, завдячуючи незалежному публічному праву [16, с. 69].

Найбільш розвиненими й конкурентоздатними є держави з відкритим доступом, які характеризуються: «1) загальновизнаною системою уявлень про залучення та рівність для всіх громадян; 2) відсутністю обмежень на ведення економічної, політичної, релігійної та освітньої діяльності; 3) підтримкою у всіх сферах діяльності організаційних форм, які відкриті для всіх (наприклад, гарантування дотримання контрактів); 4) верховенство закону, якому підлягають всі громадяни...» [16, с. 141]. Відповідно до цієї класифікації Україна наближається до стану зрілої природної держави, проте ще необхідно подолати залишки існуючої корупції.

Важливим чинником розвитку нації є як держава, так і громадянське суспільство, роль якого в Україні наразі швидко зростає [17, с. 366]. Найкращою для людини є така ситуація, коли і держава, і громадянське суспільство створюють баланс у конкурентному змаганні за найбільшу ефективність у реалізації прав людини й розквіту усього суспільства в цілому [18, с. 431].

У процесі прогресивного розвитку цивілізації, особливо від часів індустріальної революції, авторитарні та деспотичні політичні режими замінялися на демократичні, а ієрархічні суспільні відносини — на мережеві. Відмінність ієрархічних відносин від мережевих полягає зовсім не у тому, що ієрархічні відносини є виключно вертикальними, а мережеві — виключно горизонтальними. І мережевим відносинам притаманна добровільна ієрархія самоорганізації, і ієрархічним відносинам притаманна та чи інша розгалуженість й інформаційні зворотні зв'язки. Ієрархічні суспільні відносини відрізняються від мережевих насамперед тим, що у них відсутні важливі зворотні зв'язки, в котрих враховуються у достатній мірі інтереси самореалізації членів мережі, що знаходяться нижче по ієрархії [19, с. 69].

Кожний учасник мережі повинен мати компетентні знання про закономірності функціонування суспільства, більш-менш повно усвідомлювати власні та громадські інтереси та цінності й прагнути продуктивно взаємодіяти з іншими. Це можливо, коли особистісний розвиток кожного громадянина спирається на гуманні цінності, сприяє його внутрішньому збагаченню й здатності чинити спротив недоброзичливій інформаційній маніпуляції ззовні ретроградних суспільних сил. В авторитарних та деспотичних політичних режимах регуляція соціуму спрощується шляхом відсікання зворотних самоорганізаційних зв'язків, а інтереси вільного саморозвитку членів, що знаходяться нижче по ієрархії, ігноруються. За таких умов існуюча соціальна структура підтримується за посередництвом антигуманних методів: насилля, погроз потенціального насилля та нав'язливої маніпуляції свідомістю, включаючи ритуальну релігійність й архаїчні політичні міфи. Авторитарні архаїчні режими, ігноруючи базові інтереси саморозвитку значних верств населення, перешкоджають інтелектуальному, технологічному та економічному прогресу, проявляють агресивність у зовнішній політиці. Авторитарне суспільство є суспільством із низькою синергією, коли покращення соціальних показників верхніх його прошарків, що здійснюється насильницьким чином, реалізується за рахунок погіршення цих показників у решті членів суспільства, що суттєво сповільнює розвиток суспільства в цілому.

Рівні розвитку різних аспектів людини й суспільства нерозривно взаємопов'язані. З таких аспектів Кен Вілбер у 20-му виданні своєї праці «Коротка історія всього» виокремлює такі аспекти:

- зовнішньо-індивідуальний (поведінковий);
- внутрішньо-індивідуальний (інтенціональний);
- внутрішньо-колективний (культурний);
- зовнішньо-колективний (соціальний) [19, с. 91].

Коли людина власною роботою над собою досягає певного високого рівня духовно-інтелектуального розвитку й виробляє інноваційні ідеї у тій чи ін-

шій сфері діяльності (інтенціональний аспект), вона вступає в продуктивний дискурс з іншими особами з метою соціального, технологічного, мистецького та іншого творчого проектування суспільно корисної діяльності (культурний аспект), і втілює разом із іншими особами результати цієї творчої проектної діяльності у соціальну дійсність у вигляді матеріальних умов життєдіяльності членів всього суспільства (соціальний аспект). Ці матеріальні умови у вигляді індустріальних технологій, соціальної інфраструктури, інститутів, закладів та організацій створюють сприятливе середовище для адекватної соціально корисної поведінки людини (поведінковий аспект). Впродовж процесу еволюції цивілізації від часів її виникнення до індустріальної революції, а згодом і до етапу постіндустріального суспільства зазначені аспекти поетапно розвивалися у тісній взаємодії.

Для подолання цивілізаційної кризи у сучасному глобальному надскладному кризовому суспільстві, необхідно створювати умови для суспільно корисної діяльності морально відповідальним особистостям, що, на противагу вузькому прагматичному підходу, надихаються загальнолюдськими цінностями. Такі особистості можуть реалізуватися в автономних творчих колективах й створювати інноваційні проекти, за допомогою яких покращуються екологія та якість життя всього суспільства. Втілюючи ідеї К. Вілбера, його учень Ф. Лалу дослідив можливість створення організацій, що побудовані на основі опори на наступну, більш високу стадію свідомості людини. Ф. Лалу дослідив декілька організацій по всьому світу, що працюють на основі нових принципів самоменеджменту, побудованому на загальнолюдських еколого-орієнтованих цінностях виживання та розвитку людства [20, с. 101]. Такі управлінські моделі, побудовані на мотивації ціннісного єднання колективу, виявляються набагато продуктивнішими, ніж ті, що безпосередньо переслідують мету максимального прибутку [20, с. 452]. Тому ціннісний підхід до виробничої та іншої діяльності у сучасному суспільстві є насамкінець більш прагматичним за обмежений вузький прагматизм, головною метою якого є прибуток. Інакше кажучи, якщо прагматичний підхід не зводиться до миттєвої вигоди, а керується стратегічними загальнолюдськими гуманістичними цінностями, то він є цілком прийнятним. Крім того, у процесі самоуправління шляхом колективних консультацій кожний приймає на себе відповідальність за конкурентоспроможність як власної діяльності, так і діяльності всього колективу на світовому ринку праці, тому такий колектив, що самоорганізується за допомогою власних рішень не потребує формального управлінського апарату, що стоїть над ним [20, с. 168].

Для України, як і для більшості європейських країн, історично притаманні ініціативність у веденні індивідуального господарства, децентралізація та самоорганізоване місцеве управління. Коли у сучасному світі швидко набуває вирішального значення мала відновлювальна енергетика та локальне самоуправління, що має узгоджуватися із глобальними трендами, то це відповідає національному характеру й традиційному культурному коду українців.

Інноваційні гуманістичні соціальні практики, засновані на колективному самоуправлінні, зароджуються спочатку в невеликих наукових, виробничих, мистецьких колективах, венчурних фірмах, а також політичних групах та ру-

хах і поширюються на весь соціум внаслідок їх більшої продуктивності та конкурентоспроможності [20, с. 462]. Проте інноваційними соціальними практиками не можуть швидко оволодіти певні соціальні прошарки, і тому вони можуть бути байдужими щодо цих практик, або навіть чинити їм спротив. На глобальному рівні таке протистояння проявляється у вигляді протиборства демократичних країн та країн, у яких панують авторитарні та деспотичні політичні режими.

Відновлювальна енергетика, особливо у кластері малої індивідуальної енергетики у вигляді сонячних панелей та вітрових електростанцій, є визначальною рушійною технологією сьогоденної цивілізаційної трансформації, що докорінно змінює суспільні відносини. Тут виробник є водночас і споживачем, а надлишок виробленої енергії передається іншим членам громади за посередництвом розподільчої мережі, що керується штучним інтелектом [13, р. 45].

Коли члени громади користуються цифровими технологіями [21, с. 20] та мають 3D-принтери різних модифікацій для вироблення низки товарів та необхідного обладнання, місцева громада може забезпечити себе практично всім необхідним для власного відтворення та розвитку [22, с. 21]. Конкуренція таких громад полягає у досягненні найбільших соціальних показників якості життя й інтелектуального розвитку членів громад шляхом ефективного використання екологічної відновлювальної енергетики та інших ресурсів. Вони зацікавлені ділитися власними досягненнями ефективного практичного використання найновіших екологоорієнтованих технологій з іншими, оскільки подолання екологічних криз є спільним інтересом всіх мешканців планети. Гуманізм тут полягає не у відмові від конкурентних відносин, що сприяють екологоорієнтованому технологічному розвитку, а у заохоченні подібної конкуренції та роботі з відкритим кодом і поширення досягнутих ноу-хау серед інших громад.

Демократизація в питаннях видобутку й постачання енергії призводить до розподіленого капіталізму (*distributed capitalism*), коли громадяни торгують надлишками енергії та обмінюються важливою технологічною та іншою інформацією, яка у попередніх соціальних системах вважалася секретною [13, р. 117]. Серед різних типів економіки (ринкової, державної, неформальної та громадянського суспільства) саме громадянське суспільство створює соціальний капітал та є глибинною основою розвитку цивілізації [13, р. 279]. У сучасному високотехнологізованому суспільстві вимальовуються два базові сектори — високотехнологічні висококонкурентні світові корпорації, з одного боку, та місцева високотехнологічна мережева краудфандінгова економіка із відкритим кодом на відновлювальній малій енергетиці, — з іншого. Таким чином, роль громадянського суспільства у сьогоденній цивілізаційній трансформації суттєво зростає.

Після досягнення людством повного задоволення поточних потреб в енергії, додаткове виробництво відновлювальної енергії застосовуватиметься для відновлення самої біосфери як комфортного середовища виживання та розвитку людини, зокрема для опріснення морської води, очищення океанів від окислення з метою збереження океанічного планктону як основного джерела

кисню на планеті, очищення звалищ промислових та побутових відходів, накопичених у добу індустріалізму тощо [23].

Деякі країни з авторитарними та деспотичними політичними режимами й сировинною економікою прагнуть до спрощених насильницьких вертикально-командних відносин і не можуть створити креативне мережеве середовище для соціальних й технологічних інновацій. Неконкурентоспроможність у сучасному високотехнологічному еколого-орієнтованому суспільстві штовхає їх до агресивної зовнішньої політики, що спрямована на завоювання інших країн, захоплення їх природних, виробничих та інтелектуальних ресурсів, насильницьке руйнування або максимальне спрощення їхніх складних соціальних структур. Для верхніх прошарків влади авторитарних країн визначальним є збереження їхньої влади над рештою суспільства, і тому збереження біосфери планети для них є другорядним питанням.

Зважаючи на зазначене вище, можна стверджувати, що сучасна війна, яка почалася з підступного нападу РФ на Україну, на даний час є центральною ланкою боротьби цивілізованого світу проти авторитарних антигуманних політичних режимів за врятування глобального співтовариства від кліматичної катастрофи. Цю боротьбу Україна разом із цивілізованим світом може успішно завершити лише розвиваючи інституціоналізовані гуманістичні мережеві суспільні відносини, що є конкурентними й водночас гармонійно поєднуються з діяльністю держави, яка ґрунтується на європейських цінностях.

Гуманістичні інновації, що сприяють стабільному розвитку демократичних мережевих суспільних відносин й нових технологій, котрі включають відновлювальну енергетику й штучний інтелект, є основою сучасної цивілізаційної трансформації, яка відбувається у жорсткому протиставленні демократичних й авторитарних країн, у якому Україна займає одне із центральних місць на стороні демократії. Структуризація мереж громадянського суспільства та консолідація держави й суспільства в цілому сприяє посиленню суб'єктності України у світі й багато у чому визначає майбутнє людства. Людина у контексті нового типу цивілізації, що наразі формується, формує новий тип активної ідентичності, що може змінювати себе під впливом інноваційних трендів — проєктну ідентичність [24, с. 16]. Це актуалізує моральні традиції й творчий потенціал українського народу та інших народів, що формують нову політичну націю. Україна має у цьому міжнародну підтримку, що є важливою умовою для майбутнього розвитку [25, 54].

Збереження та розвиток цивілізаційної суб'єктності України можливе шляхом розвитку гуманістичних демократичних мережевих відносин громадянського суспільства у партнерській взаємодії із державою, що сприяє консолідації суспільства в цілому. Така взаємодія є успішною за умови, що діяльність критичної маси членів суспільства узгоджується із загальноцивілізаційним трендом запровадження відновлювальної енергетики та штучного інтелекту з метою уникнення екологічної, насамперед кліматичної, катастрофи, що може статися внаслідок використання в енергетичній сфері вуглеводневого палива. Ця глобальна невідкладна мета реалізується у гострій боротьбі із авторитарни-

ми та тоталітарними антигуманними політичними режимами, що спрямовують значні ресурси від продажу вуглеводнів на загарбницькі війни.

Україна стає глобальним суб'єктом у боротьбі за демократичний світовий порядок, що є важливим складником створення умов для успішного виживання та екологічного розвитку людства на основі гуманістичних інновацій.

Інноваційність і гуманізм цивілізаційної суб'єктності України: світоглядні виміри

Гуманістичні інновації, які характерні для цивілізаційної суб'єктності демократичної країни, можуть бути створеними й реалізованими лише на рівні вільної особистості, яка поєднується з іншими особистостями у цілісність держави й громадянського суспільства. Усвідомлюючи цивілізаційну суб'єктність України як суб'єктність демократичної країни, нам слід поставити питання світогляду особистості, яка є джерелом будь-яких інновацій. Від світогляду особистості залежить наявність інновацій та міра їхнього гуманізму. Який світогляд буде сприяти гуманістичним інноваціям особистості, які з часом стануть здобутком країни? Для цього осмислимо типологію світогляду в контексті метаантропології [5] й метаантропологічного потенціалізму [2]. В координатах цих методологічних стратегій можна виділити буденний, особистісний та філософський світогляди, що дає можливість визначити, який саме з типів світоглядів найбільшою мірою сприяє саме гуманістичним інноваціям.

Буденний світогляд має людина, яка не прагне до розвитку та подолання своїх меж; вона завжди є об'єктом для маніпуляцій з боку політиків, реклами тощо. Зазначений світогляд, який формується на ранніх етапах життя, в дорослому віці застигає, зупиняється в своєму розвитку. Саме тому носій буденного світогляду є відстороненим від інноваційності у будь-яких її проявах — як гуманістичних, так і деструктивних. У результаті індивід розвивається під впливом переважно зовнішніх чинників; суспільні стереотипи так впливають на нього, що деактуалізують особистість — свободу мислення, дії, вчинки. Фундаментальною основою світогляду людини з буденним світосприйняттям є ідеологія або релігія залежно від соціального середовища. Однак, з іншого боку, буденний світогляд може актуалізувати націленість на створення атмосфери душевності в повсякденних стосунках (передусім сімейних), налаштовувати на турботу, відповідальність, людяність і повагу до членів своєї родини. Буденний світогляд не має цілісності, але в ньому є цільність, певна завершеність та гармонійність, що дарує відчуття душевної повноти життя.

Особистісний світогляд долає обмеженість буденного; його носію притаманні такі риси, як свобода думки та незалежність вчинків, проте у такому випадку свобода часто-густо стає свавіллям та призводить не лише до конфліктів особистості та світу, а й до криз *самої особистості*. У людини з особистісним світоглядом може не вистачати гнучкості та мудрості, тому вона вчиться переважно на своїх помилках і робить вчинки, що причиняють біль. Іншому.

У носія особистісного світогляду є виражена інноваційність, проте вона здебільшого відчужена від гуманістичності й моральності. Дану інноваційність

рухає воля до влади та воля до пізнання і творчості. З іншого боку, «критичність та самостійність особистісного світогляду дає можливість долати стереотипи та кліше свого часу, відкриває здатність пізнавати та творити, пробуджує від моральнісного та особистісного сну, актуалізує усвідомлення своїх сил та енергій. Людина починає дивитися на світ творчо, у неї розкривається духовне начало, яке відрізняє її від всіх інших живих істот. Саме особистісний світогляд відкриває справжній сенс свободи як свободи творчості та самореалізації» [26, с. 323]. Однак творчість у носія особистісного світогляду обертається на інструмент, засіб здобуття влади, слави чи задоволення амбіцій. Коли носій особистісного світогляду стає політичним лідером, це може бути глибоко трагічним не лише для нього, а й для політичної партії, народу, країни, світу.

Це значною мірою зумовлене тим, що особистісний світогляд є корелятом граничного буття людини [27, с. 221—284] і проявляється в гранично самостійній *цілеспрямованості*, яка налаштовує на досягнення неповторних цілей та завдань свого життя. Їх реалізація веде до подолання меж як особистості, так і суспільства. Проте таке подолання може бути вельми проблемним і умовним. Усвідомлена в особистісному світогляді воля до влади і воля до пізнання й творчості актуалізують людину на дії, які трансформують світ не лише особистості, а й суспільств, проте, як показує людська історія, така трансформація може бути й соціально деструктивною.

На відміну від особистісного, філософський світогляд породжує світоглядну цілісність, що веде до змін як в глибині особистості, так і в соціально-комунікативному просторі. Філософський світогляд об'єднує цільність носія буденного світогляду, який налаштований на душевність і турботливість родинних відносин, та цілеспрямованість носія особистісного світогляду, що спрямований на соціальний успіх. У результаті виникає цілісність суб'єкта філософського світогляду як єдність горизонталі-цільності буденного світогляду та вертикалі-цілеспрямованості особистісного світогляду. Для людини з філософським світоглядом глибинно органічні цінності любові, свободи, толерантності й співтворчості, що дає можливість відкритися до Іншого, принаймні бути толерантним як до себе, так і до Іншого.

Специфіка філософського світогляду полягає у мудрому оптимізмі, який дозволяє людині не тільки *позитивно мислити*, а й *позитивно діяти*; така діяльність означає розвиток не лише у заданих суспільними стереотипами межах, а й можливістю їх долати. Однак ці межі долаються без свавілля, і вихід до нових можливостей не руйнує свободу, безпеку, здоров'я чи життя інших. Таким чином, **саме філософський світогляд постає критерієм глибини й гуманістичності суб'єкта інноваційності.**

Спробуємо співвіднести філософський світогляд з науковим. Передусім зазначимо, що науковий світогляд може мати буденний вимір — у тому випадку, коли він є стереотипним, таким, що лише компілює вже створені знання. Особистісного виміру він набуває тоді, коли породжує креативність. Філософський вимір наукового світогляду спричинюється наповненням наукової творчості онтологічним та етико-гуманістичним смислом. Яскравими представниками наукового світогляду в його філософських виявах був А. Ейнштейн, який

зробив парадигмальний переворот у фізиці та А. Сахаров, який поставив проблему моральної відповідальності науки і науковця перед суспільством. Отже, науковий світогляд в його філософському вимірі — це вищий прояв краси теоретичного пізнання і практики, заснованої на цьому пізнанні. Філософський світогляд — це не лише краса ідеї, це і краса стилю, яким висловлюється ця ідея. Не можна не погодитися з думкою Ю. Габермаса, який, характеризуючи духовний прорив, що його зробила німецька класична філософія, писав: «Кант або Гегель не могли б відповідним чином висловити свої думки, не надаючи мові, якою вони викладали свій предмет, цілком нової форми» [28, с. 198]. Ю. Габермас міркує про те, що в гуманітарній сфері, на відміну від природничо-наукової, зміст теорії з необхідністю потребує метафор — тобто образно-символічного мислення й висловлювання. «Теорія не вільна від метафор, завдяки яким мають ставати зрозумілими (з інтуїтивним зверненням до ресурсу передрозумінь повсякденної мови) нові моделі, нові способи бачення, нові постановки проблеми» [28, с. 198], — зазначає він. Водночас важливо усвідомлювати, що філософський світогляд розгортається не лише у теоріях, а й у есеїстиці та філософському мистецтві [5].

У контексті осмислення світоглядних вимірів інноваційності й гуманізму цивілізаційної суб'єктності України продуктивним є співвіднесення буденного, особистісного та філософського типів світогляду з концептами «іронія» та «пафос», які є фундаментальними світоглядними векторами розвитку і особистості, і суспільства. Якщо пафос — це пристрасть, яка супроводжує креативність, направлену на трансформацію світу, то іронія — це також пристрасть, пов'язана з особливою креативністю, яка обмежує надмірну трансформацію світу. На перший погляд здається, що пафос є вираженням пасіонарності людини, а іронія демонструє недостатню пасіонарність, проте більш глибоке проникнення в проблему показує, що іронія може мати власну пасіонарність, іншими словами, іронія сама може ставати пафосом. Типовим прикладом є іронія ситуації постмодерну. Отже, «іронія можлива лише на основі пафосу; однак і справжній, а не показовий пафос набуває свою дійсність лише у взаємодії з іронією, яка гальмує в ньому прямолінійні й тоталітарні прояви» [26, с. 330]. Буденний світогляд може бути зіставлений передусім з пафосом, особистісний світогляд — з іронією, а філософський — з гармонійним поєднанням іронії та пафосу. *Розвиток філософського світогляду, в якому гармонійно поєдналися іронія та пафос, дає можливість людині набути свободи й краси мислення і дії, усвідомити свій справжній сенс життя, своє призначення. Це робить інноваційність по-справжньому гуманістичною, такою, що породжує продуктивну суб'єктність і людини, і суспільства.*

Окреслені риси людини з філософським світоглядом наближають її діяльність до того стану, який Г. Сковорода назвав *сродною працею*. Разом із тим *на явність в українській ментальності таких архетипів, як світоглядна толерантність, персоналізм, глибинний оптимізм та кордоцентризм, дає можливість представникам цієї ментальності доволі органічно набувати філософського світогляду як в наукових, так і в мистецьких формах.*

Це означає наявність в українців великого потенціалу гуманістичної інноваційності. Даний потенціал повинен бути актуалізований і розкритий у гідній самореалізації наших громадян, що, в свою чергу, буде сприяти збереженню і розвитку цивілізаційної суб'єктності України в умовах війни та миру.

1.3. РЕАЛЬНА ПЕРЕМОГА УКРАЇНИ У ВІЙНІ ТА МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА

Консолідація України та її союзників у боротьбі з неототалітарною Росією

Вище ми усвідомили, що киево-руська ментальність (і заснована на ній ідентичність) становить глибинний стрижень української в усьому плюралізмі її проявів. Її архетипові ознаки, які резонують з відповідними ознаками західної ментальності, роблять її основою консолідації українського народу з народами Заходу, передусім євроатлантичної цивілізаційної спільноти. Це означає, що актуалізація персоналізму, світоглядної толерантності, глибинного оптимізму й кордоцентризму, які характерні для киево-руської ментальності й ідентичності, буде сприяти посиленню консолідації з євроатлантичною спільнотою. Пам'ятаючи про відкритість Заходу, про те, що «західна цивілізація є поліетнічним і полікультурним утворенням, і чим більше вона еволюціонувала, тим більше розгортався плюралізм її проявів» [29, с. 12], слід все ж розуміти, що існують *духовно-культурні й ціннісні константи* Заходу і наша країна потенційно, а подеколи й актуально резонує з ними.

Таким чином, в боротьбі з РФ Україна може сподіватися на принципову допомогу країн Заходу. Проте ми повинні усвідомлювати, що наявність архетипово-культурної й ціннісної єдності країн, що спричинює можливість консолідації та її посилення, не означає вічність цієї консолідації. Справа в тому, що країни мають не лише цінності, а й власні *інтереси*, а також *потреби*. Коли виникають суперечності між цінностями, з одного боку, й інтересами та потребами, — з іншого, перемагають останні, принаймні час від часу. В цьому плані промовистим є відомий вислів В. Черчилля про те, що у Британії немає вічних друзів і вічних ворогів, а є вічні інтереси.

Зміна акцентів з цінностей на інтереси й потреби у різних країн відбувається у різні часи, тому коли країни консолідуються на основі спільних цінностей проти однієї з них, що порушує міжнародні правила й домовленості, ця консолідація рано чи пізно послаблюється або й зникає. Навіть коли країни консолідуються на основі і цінностей, і інтересів, можуть з'являтися чи ущемлятися потреби, які будуть руйнувати консолідацію. Так, потреба в дешевих енергоносіях і страх перед виходом війни за межі України змушує деякі країни Євросоюзу виходити за межі консолідації у протистоянні Росії в своїх діях або бездіяльності.

Крім того, не слід забувати, що у *різних країн, виходячи з їхнього менталітету, є різна межа вірності цінностям за умов їхньої суперечності з інтересами й потребами*. Але проводити цю межу слід доволі виважено, враховуючи усі суттєві обставини. Наприклад, на перший погляд здається, що Польща більшою мірою, ніж Німеччина, відстоює спільні євроатлантичні принципи й цінності

всупереч власним інтересам і потребам. Однак більш глибокий аналіз дає змогу зрозуміти, що тут «працюють» також інтереси і потреби — маємо потребу у збереженні й посиленні безпеки поруч з РФ, що викликає інтерес до інтеграції з США і підтримки України. Те саме ми можемо сказати й про пострадянські країни Балтії. Інша справа, що інтереси і потреби тут можуть збігатися з цінностями, принаймні декларованими.

У даному контексті важливо розрізнати *консолідацію* і *солідаризацію*. «Консолідація — це єдність спільноти на основі спільних цінностей і спільної мети, тоді як солідаризація постає передусім єдністю інтересів» [30, с. 14]. Тому консолідація завжди буває більш продуктивною, ніж солідаризація, яка зазвичай є й значно менш тривкою. Враховуючи динамізм інтересів суб'єктів солідарної спільноти у різнобій їхніх цінностей, маємо постійні суперечності й конфронтацію між ними. Натомість консолідація постає більш стабільною єдністю; водночас у її суб'єктів може бути спільність і інтересів, і потреб, але першу скрипку грає все ж єдність цінностей, у цьому і є сутнісна основа й особливість консолідації.

Сьогоднішній євроатлантичний світ консолідується з Україною на основі спільного гуманізму, що, як ми побачили вище, передусім складається зі світоглядної толерантності і персоналізму, до яких додається український кордоцентризм. Саме цей кордоцентризм оживлює гуманізм в усьому світі, наповнюючи його новою силою. Дійсно, починаючи з 24 лютого 2022 року, Україна перебуває в епіцентрі народження нового гуманізму, весь світ зі співчуттям, тривогою та здивуванням спостерігає за нею. Україна сьогодні нагадує Давида, який бореться із Голіафом, що уособлює неототалітаризм. Це більше, ніж бій з Росією, з неототалітаризмом у Росії, це бій із паростками неототалітаризму в усьому світі. Це не лише військова, а й екзистенціальна битва за вільний та людяний світ.

Усе справжнє в Україні сьогодні — це втілення нового гуманізму, того гуманізму, який «має бути з кулаками» — ракетами, дронами, літаками, танками... Але новий «гуманізм з кулаками» за жодних обставин не повинен впускати в себе агресію та ненависть неототалітаризму. Він не повинен наслідувати неототалітаризм у його прагненні контролювати та придушити особистість в ім'я великої мети, у ньому має бути гнів, а не ненависть. Його сила — у збереженні та посиленні свободи його носіїв [39]. Наприкінці тунелю сучасності носії нового гуманізму мають бачити рівне світло радості, а не зловісні спалахи злотиhi. Саме тоді вони будуть воїнами світла, а не воїнами, які знищують драконів, мимоволі перероджуючись у них.

Новий гуманізм України означає, що вона бореться не просто проти чогось чи когось, вона бореться «за». Це «за» означає її цивілізаційну суб'єктність, сильну та людяну, де вільна людина, її права та гідна самореалізація — основні цінності та умова свободи країни. Таке розуміння дає бачення сенсу Перемоги і не тактичну, а *стратегічну* підтримку демократичного світу на роки вперед. Адже Україна бореться за нову сторінку людства, в якій знову є місце світлому героїзму, гідності, честі і вірі.

У просторі нового гуманізму, який консолідує демократичний світ і повертає демократії її справжнє призначення, свобода, любов, самореалізація і права людини постають головними цінностями, а влада — лише засіб для їх досягнення [39]. Навпаки, авторитарні та неототалітарні режими бачать головні цінності у владі та безпеці, а свободу та любов разом з особистістю кидають у бруд під чоботи та колеса колон на марші. І коли ці режими надягають маски демократії, вони неминуче видають себе, гіпертрофуючи цінність влади.

Специфікою нинішнього світу є те, що прояви неототалітаризму не локалізовані в одній чи кількох країнах. Це світова проблема. Почасти вона була спровокована пандемією коронавірусу, яка актуалізувала трансформації демократії в авторитаризм, а останнього — у неототалітаризм. Разом із тим авторитарні та неототалітарні режими *формально* не відмовляються від демократії, вони відмовляються від неї *змістовно* та *сутнісно* — маніпулюють нею як інструментом досягнення своїх цілей. Усе дуже складно, але можна сподіватися, що новий гуманізм, який єднає Україну та її союзників, зупинить пандемію неототалітаризму, адже будь-які тоталітарні системи після пасіонарних спалахів починають входити у стани стагнації й саморуйнації.

Значення перемоги України у війні і ознаки майбутнього суспільства

У сучасному світі не лише друзі й партнери, а й опоненти нашої країни визнають, що українці, відстоюючи право жити на своїй землі в свободі, мають непохитну *волю до перемоги*. Світ усвідомлює, що ми прагнемо не до миру будь-якою ціною, а до *гідного миру*.

Таке прагнення, в якому поруч з волею до перемоги наявна й *воля до справедливості*, характерне для народу України в різні історичні періоди. Але нині склалася унікальна ситуація — у прагненні до гідного миру нас підтримує демократичний світ, передусім євроатлантична цивілізаційна спільнота. Дана спільнота визнала, що євроатлантичний вектор України відображає й інтереси, і цінності громадян нашої країни [29]. Після 24 лютого 2022 року, коли гібридна війна РФ та її сателітів і прибічників проти України перейшла з латентної в агресивну фазу, більше того, стала повномасштабною, маємо *посилення визнання* світом причетності народу України до євроатлантичної спільноти. Таким чином, виникає й поглиблюється розуміння *причетності євроатлантичної спільноти до перемоги України* — всередині цієї спільноти й поза її межами. Крім того, поглиблюється розуміння, що це є *екзистенціальна й світоглядна війна* — війна не просто за інтереси чи потреби, а за цінності та ідентичність — і не лише для України, а й для всього Заходу.

Не можна не погодитися з українськими дослідниками В. Смолієм та О. Ясем, які зазначають, що в російському імперському дискурсі, який обґрунтовує агресію щодо України, в тому числі й нинішню повномасштабну війну, маємо доволі показову картину: «...українська ідентичність принципово не визнається, попри декларативні пасажі про право націй на власне і самостійне буття» [31, с. 4]. Разом із тим автори показують, що Росія вступила в конфлікт не просто з Україною, а з усім узвичаєним світовим порядком, правила якого

забезпечували мирне, а подеколи й успішне співіснування країн з різних спільнот: «Нова фаза російсько-української війни кинула тотальний виклик сучасній глобалізації світу <...> Попри прагнення більшості європейських політиків будь-що утримати війну в українських межах, вона невпинно наближає людство до критичної межі — Третьої світової катастрофи...» [31, с. 5].

Усе сказане гранично актуалізує питання про те, що конкретно означає перемога України у війні з РФ? Якими можуть бути критерії *реальності* цієї перемоги й гідного миру? Гадаємо, що таких критеріїв можна було б виділити доволі багато. Але який критерій буде основоположним? У методологічних і світоглядних координатах метаантропології [5], а також метаантропологічного потенціалізму [4] відповідь така: **основоположним критерієм перемоги може бути лише збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України. Це потребує збереження Української держави, її людського потенціалу на міжнародно визнаній території.**

Але даний критерій стосується лише нашої країни, а кожну країну, навіть консолідовану з іншими, передусім хвилює *власна* цивілізаційна суб'єктність. Отже, яким може бути глобальний критерій такої перемоги, який є й одночасно її глобальним смислом і значенням? Питання непросте, враховуючи коливання низки країн Заходу щодо вирішення проблеми економічної й військової допомоги нашій країні. Цим критерієм може бути *лише перемога нового гуманізму над неототалітаризмом*, який сьогодні загрожує не лише Україні, а й усьому цивілізованому світові. В цьому реальність перемоги та не лише її військове чи геополітичне, а й екзистенціальне значення.

Як ми побачили вище, новий гуманізм, який зумовлює реальну перемогу України і підтримку світу — це гуманізм не лише співчуття до Іншого, а розуміння Іншого, більше того, це гуманізм консолідації, партнерства й співтворчості з Іншим. Саме такий новий гуманізм сьогодні поєднує країни Європи й Євроатлантики, до яких прагне доєднатися Україна. Інша справа, що такий гуманізм може бути недостатньо дієвим і мужнім у відстоюванні свободи і гідності Іншого. І Україна сьогодні додає йому дієвості та мужності [39].

Проте такі дієвість і мужність за будь-яких обставин не повинні зливатися з авторитаризмом і тим більше з неототалітаризмом. За будь-яких обставин новий дієвий і мужній новий гуманізм, який несе світові Україна, повинен бути єдиним зі справжньою демократією. Адже маємо сумні сторінки нашої історії, що показують, як проголошення гуманізму в авторитарних й тоталітарних умовах роблять життя людини нестерпним. Тому «новий гуманізм — це гуманізм реального недопущення перетворення демократичних країн на авторитарні, а авторитарних — на неототалітарні. Тому це не лише філософія групи інтелектуалів, які критикують та трансформують *концепції* політичних та економічних практик, а й *самі ці практики*» [3, с. 5].

За час, який минув після 24 лютого 2022 року, неототалітарні тенденції в РФ і в низці інших країн посилилися: поглиблюється тиск держави на особистість, повертається адміністративно-командний стиль керівництва економікою й політичною системою, йде у підпілля по-справжньому вільне громадянське суспільство, ідеологія стає все більш одностайною й антагоністичною,

в ній будь-які опоненти проголошуються ворогами, і, звісно, контролюється свобода слова. Важливо розуміти подальший процес обмеження свободи слова. За певною межею свобода слова вже не тільки контролюється, а й *заперечується*. Але в сучасному світі це робиться зазвичай не прямим запереченням, а руйнацією *свободи думки*. Це робиться не лише однозначною пропагандою, яка транслюється на радіо та ТБ або на Ютубі, а й за допомогою соціальних мереж інтернету, де відбуваються нібито «вільні дискусії», що вміло скеровуються модераторами й спрямовуються ботами [39].

Констатуючи ці тривожні тенденції, слід розуміти, що «війна в Україні стала каталізатором для неототалітаризму, але вона є і каталізатором для нового гуманізму, хвилі якого розходяться по всьому світу, нейтралізуючи неототалітаризм» [3, с. 5].

Саме неототалітаризм закріплює й посилює таке огидне явище, як гібридний світовий порядок — систему прихованих і явних економічних, політичних й інформаційно-психологічних воєн — який стає вже *гібридним світом* [39]. У цьому гібридному світі міжнародний світовий порядок обертається на хаос, а війна і мир химерно переплітаються. Але кожен з нас здатний обрати не хаос безконечної боротьби за владу, а цінності любові, свободи й самореалізації у відкритості до Іншого [32]. Дієвий і мужній новий гуманізм України спрямований на те, щоб перетворити гібридний світ у спільноту, в якій панує *гідний мир*, а не плутанина війни і миру, — і для себе, і для всього світу.

У цьому велике значення перемоги України для майбутнього світу. Це буде крок до ноосферної цивілізації — *цивілізації розуму, толерантності й співтворчості* — про яку ми писали у низці публікацій [4; 33] і концепція якої заснована на гуманістичних ідеях першого Президента Української академії наук В. Вернадського. Дана цивілізація є цивілізацією подолання війни як способу вирішення конфліктів між народами, державами, країнами та союзами країн.

Проте перед тим необхідно викрити й зупинити неототалітаризм як принципowo згубний шлях для людства, який заперечує демократію, права людини і, зрештою, заперечує розвиток, заснований на гідній самореалізації особистості, вільній від репресивності й саморепресивності. Для цього слід задіяти не лише військову, політичну й економічну силу, а й *асиметрично використати м'яку силу* [34] дипломатів, філософських публіцистів, письменників, моральних авторитетів — всіх тих, хто є гуманістичними лідерами думок і здатен впливати на прийняття рішень не лише в демократичних країнах, а й поза їх межами.

Яким повинне бути українське суспільство, щоб його розвиток у повоєнному світі був інноваційним, гуманістичним і ефективним — таким, що веде до *посилення цивілізаційної суб'єктності*? З позицій методології метаантропології й метаантропологічного потенціалізму в культурному, політичному й загальноцивілізаційному контекстах [2; 4; 5; 35—37], а також підходів П. Тілліха щодо влади і справедливості у післявоєнному світі [38], ми можемо, спираючись на окреслений вище світоглядний потенціал українського народу й архетипи його культури, запропонувати *декілька основоположних рис, які повинні бути*

характерними для нашого соціуму за будь-якого сценарію завершення російсько-української війни.

По-перше, це соціум, у якому панує демократія і подолані рецидиви олігархічного неофеодалізму. Це означає звільнення від корупції як «тіньового механізму» активізації суспільного життя України, що руйнує його інноваційність і відсторонює від цивілізованого світу.

По-друге, це людиноцентричний соціум, у якому самореалізація особистості й права людини є вищими цінностями.

По-третє, це соціум, драйвером якого є креативний середній клас; існування цього класу визначається не свавіллям чиновників, а фундаментальним принципом правової держави: «дозволено все, що не заборонено законом».

По-четверте, це соціум гармонії держави й громадянського суспільства, що породжує стійкість країни щодо внутрішніх і зовнішніх загроз та викликів.

Вказані риси здатні поєднати українське суспільство з євроатлантичною спільнотою і задати вектор розвитку до регіонального лідерства України у Східній Європі, підвищення рівня і якості життя людини та набуття реальної суб'єктності нашої країни у глобалізованому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рафальський О. О., Калакура Я. С., Коцур В. П., Юрій М. Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 423 с.
2. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38—49.
3. Хамітов Н. В. Війна в Україні і новий гуманізм: Давид проти Голіафа. *Освіта і суспільство*. 2022. № 4. С. 5.
4. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 255 с.
5. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту; 4-те вид., випр. і допов. Київ: КНТ, 2022. 405 с.
6. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь; ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький. *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2022. 552 с.
7. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей. *Вісник НАН України*. 2016. № 6. С. 45—52.
8. Грушевський М. Три Академії. Твори: у 50 т. Т. 10. Львів: Світ, 2015. С. 399—412.
9. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь; ред. кол. С. І. Пирожков, В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, С. С. Дембіцький, О. М. Майборода, С. В. Стоєцький, Н. В. Хамітов, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
10. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: світовий та вітчизняний контексти. *Вісник НАН України*, 2021, № 5. С. 81—94.
11. Хамітов Н. В. Академічна філософія як наука і мистецтво. *Вісник НАН України*. 2022. № 4. С. 59—73.
12. Пінкер С. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розвитку науки та прогресу. Київ, 2019. 560 с.

Розділ 1. Роль України у сучасному світі

13. Rifkin J. The Third Industrial Revolution. How Lateral Power is Transforming Energy, the Economy and the World. *Palgrave Macmillan*. New York, 2011. 304 p.
14. Тегмарк М. Життя 3.0. Доба штучного інтелекту. Київ, 2019. 432 с.
15. Муратова І. А. Технологія: універсалізація та уніфікація соціального буття: монографія. Київ, 2019. 352 с.
16. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгаст Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Київ, 2017. 352 с.
17. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
18. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи. Київ, 2020. 520 с.
19. Вілбер К. Коротка історія всього. Львів, 2020. 400 с.
20. Лалу Ф. Компанії майбутнього. Харків, 2017. 543 с.
21. Скіннер К. Людина цифрова. Четверта революція в історії людства, яка торкнеться кожного. Харків: Вид-во «Ранок»; Фабула, 2020. 272 с.
22. Діамандіс П., Котлер С. Майбутнє ближче, ніж здається. Як технології змінюють бізнес, промисловість і наше життя. Київ, 2021. 256 с.
23. Wezaecker E. von, Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.
24. Лях В. В. Зміна форм ідентичності в інформаційному суспільстві. *Криза ідентичності: історико-філософський контекст*. Київ: Ін-т філософії НАН України, 2021. С. 8—30.
25. Даймонд Дж. Переворот. Зламні моменти в країнах, що переживають кризу. Київ, 2019. 464 с.
26. Крилова С. А. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогіналізу: монографія; Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ: КНТ, 2019. 563 с.
27. Хамітов Н. Філософія: бытие, человек, мир; 5-е изд., дополн. и перераб. Київ: КНТ, Центр учебной литературы, 2019. 268 с.
28. Габермас Ю. Постметафізичне мислення. Київ: Дух і Літера, 2010. 280 с.
29. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь; ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: НАН України, 2019. 328 с.
30. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь; ред. кол.: С. І. Пирожков, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2017. 332 с.
31. Смолій В. А., Ясь О. В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. № 6. С. 3—16.
32. Khamitov N., Krylova S., Romanova O. The choice of love and the numinous: existential and gender contexts. *Philosophy*. Vol. 31, N 1. Sofia, 2022. С. 51—60.
33. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Ноосферна цивілізація: від потенцій до нової реальності. *Вісник НАН України*. 2018. № 2. С. 71—82.
34. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs Group, 2005. 191 p.
35. Khamitov N., Krylova S. Metaanthropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world. *Jinju*, 2011. P. 30—31.
36. Khamitov N. V., Dandekar D. D. Gender strategies and political leadership. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. Dnipro, 2019. N 15. P. 40—48.
37. Пирожков С., Хамітов Н. Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності? *Вісник НАН України*. 2020. № 7. С. 3—15.
38. Tillich P. Power and Justice in Postwar World. *Theology of Peace*. Paul Tillich; edited and introduced by Ronald H. Stone. 1-st ed. Louisville: Westminster. John Knox Press. 1990. P. 88—104.
39. Khamitov N. The War in Ukraine and the New Humanism: David versus Goliath. Meta-anthropology of history of 21-st century. Sofia: Kibea, 2023. 124 p.

РОЗДІЛ 2

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

2.1. ЗМІНИ УЯВЛЕНЬ ПРО ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ЧАСИ ВІЙНИ ТА МИРУ

В умовах сучасної російської агресії важливо відстежувати динаміку уявлень громадян України про свою державу, про її сучасний стан і перспективу розвитку. Виходячи з необхідності вирішення цих дослідницьких завдань, у відділі методології та методів соціології Інституту соціології НАН України була розроблена методика вимірювання інтегральної оцінки образу держави з точки зору її здатності забезпечити громадянам гідні умови життя і добробут (автор методики — С. Дембіцький).

У цьому розділі зосереджено увагу на вимірюванні загальних установок щодо держави, що формуються як відповідь на спостереження та оцінку результатів функціонування різноманітних державних інститутів. У той же час сформовані загальні установки щодо держави стають окремим аспектом реальності, який є вихідним пунктом оцінки нових результатів функціонування інституційних засад держави. Актуальність вивчення цього аспекту обумовлюється його зв'язком з формуванням стійких стереотипів оцінювання власної держави. Ці стереотипи мають важливий вплив на соціальний капітал [5], можуть впливати на політичну культуру [14, с. 134—158], на віру в можливість ліберальної держави виконувати свої ключові завдання [11].

Слід зазначити, що такі установки, чи стереотипні оцінки, ще не були предметом концептуалізації та емпіричного вивчення в роботах українських суспільствознавців. У дослідженнях сучасних західних авторів вони вивчаються в аспекті оцінювання ефективності функціонування держави загального добробуту [34]. Дослідницький інтерес західних соціологів сфокусований на партикулярних сферах такого оцінювання (досягнуті стандарти життя окремих категорій населення, можливості у забезпеченні певних потреб, стан інститутів соціального забезпечення тощо) й не має безпосереднього відношення до загальних уявлень про державу. В роботі С. Калміна взагалі сказано, що питання сприйняття та оцінювання ефективності держави не стало об'єктом ретельного вивчення в межах опитувань громадської думки [32].

У процесі концептуалізації та подальшої операціоналізації загальних установок щодо держави як об'єкта вимірювання до їхнього складу включено кожен часовий вимір: минуле, сучасність, майбутнє. Водночас кількісно акцент був зроблений на поточній ситуації, оскільки результати методики повинні базуватися переважно на громадській думці щодо актуального стану справ. Отже,

Таблиця 2.1

Складники теоретичного конструкту загальних установок щодо держави та відповідні емпіричні індикатори

Складники теоретичного конструкту	Емпіричні індикатори
Оцінка ефективності держави	Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі?
Оцінка майбутнього держави	Що ви думаєте про майбутнє України?
Оцінка умов життя	Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?
Оцінка історичних здобутків держави	Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?
Оцінка поточних подій у країні	Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?

для установок щодо минулого та майбутнього власної держави було сформульовано по одному індикатору, а для установок щодо сучасного стану справ — три (табл. 2.1).

Перелічені індикатори охоплюють різні смислові аспекти ставлення до власної держави, але в той же час мають відношення до єдиного феномену, а отже, виконують взаємодоповнюючу роль у контексті процедури соціологічного вимірювання. Як назву відповідної методики було обрано «GSR-5». Результати пілотажних досліджень засвідчили достатньо високий рівень конструктивної та факторної валідності методики [9, с. 5—14], результати застосування якої в масових опитуваннях до і після початку широкомасштабної російської агресії будуть розглянуті нижче (з повним варіантом методики можна ознайомитися у Додатку).

Методика була використана в опитуваннях моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України (листопад 2021 року) і Соціологічної групи «Рейтинг» (травень 2022 року). Характеристики опитувань наведені нижче (табл. 2.2).

Завдяки опитуванням, що були проведені до і після початку війни, з'явилася можливість дослідити зміни установок щодо держави, отриманих під час застосування методики GSR-5 в масових опитуваннях. Оскільки після початку війни відбулися безпрецедентні зміни в показниках громадської думки загалом (про це, зокрема, свідчать численні опитування Соціологічної групи «Рейтинг», які проводилися майже з початку війни), вони повинні були проявити себе і в такому її аспекті, як ставлення громадян України до власної держави, враховуючи насамперед те, що в результаті російської агресії під загрозою опинилося саме існування суверенної Української держави.

У цьому розділі представлені результати порівняльного аналізу спрямованості та характеру змін установок громадян України щодо держави, а також со-

Таблиця 2.2

Характеристики опитувань, у яких була використана методика GSR-5*

Організація	Метод збору даних, охоплення	N	Жінки, %	Чоловіки, %	Середній вік, років
ІС НАНУ	Самозаповнення, репрезентативне опитування дорослого населення України	1800	54,8	45,2	47,8
СГ «Рейтинг»	САТІ, репрезентативне опитування дорослого населення України (використані демографічні параметри дорослого населення, що фіксувалися напередодні війни)	2000	50,7	49,3	44,8

* Гендерні та вікові параметри наведені до зважування.

ціальні фактори, що впливають на формування образу держави в масовій свідомості. Для порівняння показників GSR-5 розглянуто п'ять соціальних груп респондентів з різними установками щодо держави (від виразно негативних до виразно позитивних), які можна було статистично обґрунтовано виокремити за допомогою факторного аналізу даних пілотажних досліджень. У табл. 2.3 наведені дані, які свідчать про суттєві зміни у наповненні цих груп до і після початку війни.

Як можна бачити, до війни установки негативного характеру значно переважали установки позитивні. Перших дотримувалася більшість опитаних. Після початку війни відбулися кардинальні зміни — більшість опитаних вже дотримувалася установок позитивного характеру, незважаючи на ту складну ситуацію, в якій опинилася Україна. Підґрунтям цього оптимізму стало усвідомлення нашими громадянами беззаперечної цінності власної держави, яку намагається знищити РФ. До того ж успіхи ЗСУ постійно підживлюють процес формування позитивного ставлення українців до своєї держави.

Таблиця 2.3

Розподіл загальних установок щодо держави в Україні відповідно до індикаторів GSR-5: (до та після війни)

Установка щодо держави	Розмір групи	
	Листопад 2021 року (ІС НАНУ), %	Травень 2022 року (СГ «Рейтинг»), %
Виразно негативна	35,1	3,1
Помірно негативна	31,9	15,5
Проміжна	24,7	30,3
Помірно позитивна	6,8	46,3
Виразно позитивна	1,4	4,8

Важливим фактором формування позитивних установок є також поступовий процес зміни ставлення західних країн до їхньої участі у війні між Україною та державою-агресором. Поступово не тільки українці, але й увесь цивілізований світ почав розуміти, що Росія — країна-терорист, а жоден терорист у сучасному світі не досягає своєї мети у війні проти сучасного демократичного порядку. На цій тезі ґрунтується ставлення розвинених демократичних держав до надання політичної, фінансової та збройної допомоги Україні,

Таблиця 2.4

Загальне ставлення громадян України до держави залежно від віку, регіону проживання, статі та мови заповнення опитувальника (дані опитування, здійсненого групою «Рейтинг» у травні 2022 року)

		Загальні установки щодо держави									
		Виразно негативна		Помірно негативна		Проміжна		Помірно позитивна		Виразно позитивна	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Вік	18—35	13	2,3	68	12,0	102	18,0	160	28,3	224	39,5
	36—50	26	5,0	89	16,8	90	16,9	164	30,8	162	30,5
	51+	53	6,3	108	12,7	181	21,2	259	30,4	252	29,5
Регіони	Захід	14	2,6	74	13,9	103	19,5	161	30,5	176	33,4
	Центр	37	5,4	84	12,3	128	18,7	202	29,6	231	33,9
	Південь	30	6,0	63	12,9	90	18,5	142	29,1	164	33,5
	Схід	12	4,9	44	17,6	51	20,4	78	30,9	66	26,2
Стать	чоловік	52	5,5	128	13,5	187	19,7	291	30,6	292	30,8
	жінка	40	4,0	138	13,7	186	18,5	292	29,2	346	34,5
Мова опитування	російська	25	10,3	42	17,3	39	16,1	71	29,1	66	27,1
	українська	68	4,0	223	13,1	333	19,5	513	30,0	572	33,5

яка сприймається насамперед як держава, що має перемогти у війні з країною, правлячий режим якої в Європі та Америці вже офіційно визнається терористичним (або спонсором тероризму). Як відзначають С. Пирожков і Н. Хамітов, «війна РФ проти України призвела до дивовижного посилення популярності, значущості й авторитетності нашої держави у світі» [17, с. 38]. Усвідомлення значного підвищення рівня міжнародного авторитету України стимулює формування в масовій свідомості позитивних установок стосовно держави, попри трагедії та труднощі війни.

Аналізуючи результати опитувань щодо ставлення українців до держави, важливо розглянути не тільки загальний розподіл даних по Україні, але й особливості установок представників різних соціально-демографічних груп. Відповідні дані наведені в табл. 2.4.

Порівнюючи дані, у віковому аспекті привертає увагу той факт, що серед молоді на 10 % ($p < 0,05$) більше тих, хто висловлює виразно позитивне ставлення до держави, ніж у середній та старшій вікових групах. Це дуже важливо з точки зору віддаленої перспективи країни, її захисту та відбудови. Що можна сприймати як безумовно позитивний момент формування образу держави, так це відсутність суттєвих регіональних відмінностей. І хоча певна різниця даних, отриманих на Сході України та в інших регіонах існує, вона не є принципо-

Таблиця 2.5

Зв'язок значень GSR-5 з соціальними показниками, що віддзеркалюють стан масової свідомості населення (коефіцієнт лінійної кореляції, r)

Контрольні показники	r ($p < 0,01$)
Оцінка поточної економічної ситуації (11-бальна шкала)	0,49
Оцінка В. Зеленського як Президента України (10-бальна шкала)	0,51
Рівень аномії (адитивне значення від 0 до 18)	-0,26
Рівень цинізму (адитивне значення від 0 до 14)	-0,12
Довіра до поліції (5-бальна шкала)	0,26
Довіра до прокуратури (5-бальна шкала)	0,29
Довіра до судів (5-бальна шкала)	0,30
Довіра до Президента (5-бальна шкала)	0,46
Довіра до Верховної Ради (5-бальна шкала)	0,42
Довіра до уряду (5-бальна шкала)	0,42
Довіра до місцевих органів влади (5-бальна шкала)	0,29
Самооцінка соціального статусу (7-бальна шкала)	0,39
Локус контролю (5-бальна шкала)	0,21
Загальна задоволеність життям (5-бальна шкала)	0,42
Задоволеність життям у населеному пункті (5-бальна шкала)	0,29
Соціальне самопочуття (адитивне значення від 20 до 60)	0,31
Самооцінка стану здоров'я (5-бальна шкала)	0,23
Оцінка матеріального рівня життя сім'ї (11-бальна шкала)	0,36
Шкала брехні MMPI (адитивне значення від 0 до 15)	0,09

вою, оскільки навіть на Сході переважна більшість населення потрапила в групи з помірними та вираженими позитивними оцінками. Те саме можна сказати про відмінності між групами респондентів, що обирали різні мови для заповнення анкети. Різниця між цими групами хоча й статистично значуща ($p < 0,05$), але не є принциповою, якщо враховувати те, що серед російськомовних позитивні установки мають 56,2 %, а негативні — 27,6 %.

Цікаві результати були отримані під час аналізу зв'язку індексу GSR-5 з рядом політичних, економічних та соціально-психологічних показників, які у дослідженні були використані як контрольні для обґрунтування валідності методики вимірювання установок щодо держави та з'ясування впливу дії можливих факторів на формування цих установок під час оцінювання поточної економічної ситуації, Президента України та довіри до нього (табл. 2.5).

Найтісніші зв'язки ($0,42 < r < 0,51$) фіксуються з оцінкою довіри до Верховної Ради та уряду України, а також загальною задоволеністю життям. Деяко слабшими є зв'язки ($0,30 < r < 0,39$) з довірою до судів, самооцінкою соціального статусу, соціальним самопочуттям та оцінкою матеріального рівня життя сім'ї. Ще менш тісні зв'язки ($0,21 < r < 0,29$) є з рівнем аномії, довірою до поліції, прокуратури та місцевих органів влади, локусом контролю (інтернальність VS екстернальність), задоволеністю життям у населеному пункті та самооцінкою стану здоров'я. Найслабші зв'язки ($0,09 < r < 0,12$) зафіксовані з рівнем цинізму та показниками шкали брехні. Тут важливо звернути окрему увагу на зв'язок з показником шкали брехні, який є доволі слабким. Він свідчить про незначну залежність відповідей на окремі запитання методики «GSR-5» від бажання респондентів давати соціально схвальні відповіді.

Слід також звернути увагу на окремі індикатори методики «Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС-20)», які більше або менше пов'язані зі значеннями GSR-5. Для аналізу були відібрані ті індикатори, які роблять найсуттєвіший внесок у зв'язок між двома методиками (табл. 2.6).

Аналізуючи відповідні зв'язки, можна дійти висновку, що загальні установки щодо держави формуються на базі широкого спектра оцінок:

- інституційної ефективності та гарантій (необхідна медична допомога, робота, що підходить, юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів);
- узгодженості особистого потенціалу з актуальною ситуацією (вміння жити в нових умовах, упевненість у своїх силах, здоров'я);
- доступності рекреаційних благ (повноцінне дозвілля, можливість повноцінно проводити відпустку, можливість харчуватися відповідно до своїх смаків).

Важливим змістовним аспектом аналізу проблеми формування образу держави у свідомості громадян України є розподіли даних за окремими індикаторами методики. Розглянемо отримані результати за цими показниками (у відповідних таблицях не наведено результати застосування критерію незалежності χ^2 -квадрат, оскільки в усіх випадках $p < 0,001$).

Розподіли за окремими індикаторам здебільшого продемонстрували доволі значні зміни. З точки зору формування позитивного образу держави, принциповим є той факт, що опитування засвідчили суттєві зміни оцінки ефективності центральних органів влади (табл. 2.7).

Слід зазначити, що ставлення до центральних органів влади до початку російської агресії було переважно негативним. Про це свідчили дані моніторингу Інституту соціології: у жовтні—

Таблиця 2.6

Зв'язок значень GSR-5 з окремими індикаторами методики вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС-20)

«Наскільки Вам вистачає..?»	r ($p < 0,01$)
необхідної медичної допомоги	0,27
вміння жити в нових суспільних умовах	0,24
роботи, що підходить	0,24
повноцінного дозвілля	0,24
можливості повноцінно проводити відпустку	0,22
можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	0,22
упевненості в своїх силах	0,21
юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	0,21

Таблиця 2.7

Розподіл відповідей на запитання «Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі?» до та після початку війни, %

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021 року (ІС НАНУ), %	Травень 2022 року (СГ «Рейтинг»), %
Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками	44,2	3,8
Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов'язками	40,3	39,3
Центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками	5,2	53,7
Важко відповісти	10,3	3,1

Таблиця 2.8

Розподіл відповідей на питання «Що ви думаєте про майбутнє України?» (до та після війни)

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021 року (ІС НАНУ), %	Травень 2022 року (СГ «Рейтинг»), %
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	35,0	6,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи і покращиться	38,0	13,3
Скоріш за все ситуація буде покращуватись	13,2	76,1
Важко відповісти	13,8	3,7

листопаді 2021 року зовсім або переважно не довіряли Президентові України 58,6 % (переважно або цілком довіряли — 17,6 %); Верховній Раді України — відповідно 69,2 % і 6,9 %, Кабінету Міністрів України — 69,3 % і 6,9 %, місцевим органам влади — 47,9 % і 19,0 % [27, с. 644—645]. Війна принципово змінила ставлення громадян до усіх державно-політичних інститутів. Узагальнюючи результати багатьох опитувань громадян України після початку війни, А. Горбачик, робить такий висновок: «У цілому можемо констатувати, що під дією фактора “війна” зросла і соціальна довіра, і довіра політична. При цьому політична довіра зросла більше. Знайдені зразки політичної довіри по-різному представлені в суспільстві, але в цілому найбільше поширений підвищений рівень довіри як до військових, так і до цивільних акторів та інститутів влади» [6, с. 356].

Ще більш відчутні зміни відбулися у громадській думці з приводу майбутнього України (табл. 2.8).

До війни модальною позицією була думка про те, що ситуація залишиться тією самою. Також значна частина вважала, що ситуація скоріше за все по-

гіршиться. Після російського вторгнення три чверті опитаних, навпаки, сказали, що ситуація стане кращою. Якщо до війни відносна більшість вважала, що центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками, й майже стільки ж респондентів говорили про їхній частковий успіх, то станом на травень 2022 року абсолютна більшість вже давала діям влади найвищу оцінку, а кількість тих, хто говорить про частковий успіх майже не змінилась. Суттєвих соціально-демографічних відмінностей в уявленнях українців щодо майбутнього своєї держави не зафіксовано. Певним виключенням

є статистично значима різниця ($p < 0,01$) у питомій вазі оптимістів серед тих, хто заповнював анкету українською (77,6 %) і російською (65,8 %) мовами. Але ці відмінності не є принциповими, враховуючи той факт, що майже дві третини російськомовних респондентів бачать позитивну перспективу для України. Як зазначено вище, підставами для формування феномену масового оптимізму були: зростання самоповаги українців до себе як громадян України, віра в ЗСУ, піднесення авторитету України у світі та потужна політична, економічна і збройна підтримка з боку розвинених демократичних країн. До цього слід додати також зростання довіри до усіх державно-політичних інститутів Украї-

Таблиця 2.10

Розподіл відповідей на питання «Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?» (до та після початку війни)

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021 року (ІС НАНУ), %	Травень 2022 року (СГ «Рейтинг»), %
Переважали невдачі	33,5	29,9
Невдачі і досягнення компенсували одне одного	42,6	43,8
Переважали досягнення	8,3	17,7
Важко відповісти	15,6	8,7

Таблиця 2.9

Розподіл відповідей на питання «Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?» (до та після війни)

Варіанти відповіді	Опитування	
	Листопад 2021 року (ІС НАНУ), %	Травень 2022 року (СГ «Рейтинг»), %
Загалом погані	52,8	27,5
Загалом задовільні	34,4	59,3
Загалом гарні	4,2	8,8
Важко відповісти	8,7	4,3

ни. Саме цей фактор політичної довіри, як свідчать результати проведеного дослідження (табл. 2.5), має найтісніший позитивний зв'язок з формування образу держави та її майбутнього в масовій свідомості.

Менш відчутні зміни відбулися в оцінках умов життя для більшості населення в Україні (табл. 2.9).

Головна зміна стосується того, що абсолютна більшість оцінок змістилася з негативного спектра (загалом погані умови) на проміжний (загалом задовільні умови). Кількість позитивних оцінок зростала, але несуттєво.

Ще менші зміни, але також позитивного характеру відбулися у громадській думці щодо балансу невдач та досягнень в історії су-

часної України. Якщо до війни абсолютна більшість опитаних вважала, що переважали невдачі, то після її початку відносна більшість схилилася до думки, що невдачі та досягнення врівноважують одне одного (табл. 2.10).

Майже не відбулося змін у громадській думці щодо балансу невдач та досягнень в історії сучасної України. Як до широкомасштабної війни, так і після її початку відносна більшість опитаних вважала, що невдачі і досягнення компенсували одне одного (табл. 2.10). Так само мінімальні зміни відбулися щодо задоволеності подіями, які відбуваються в країні зараз. Абсолютна більшість була незадоволена ними як до вторгнення (52,1 %), так і після нього (50,8 %).

2.2. ЦІННІСНИЙ ВИМІР ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Концептуальна частина

Цінності людей поділяються на індивідуальні та надіндивідуальні, або соціетальні. Якщо індивідуальні цінності є об'єктами, що задовольняють базові біологічні або психологічні потреби і доступ до яких індивід розглядає як бажаний (умовна цінність, або інтерес) чи необхідний (безумовна цінність), то цінності соціетального рівня є бажаними або необхідними емерджентними властивостями соціальної взаємодії між різними соціальними групами [13, с. 111]. У той час як на індивідуальному рівні різні цінності вибудовуються в унікальну для кожної людини ієрархію, що означає надання переваги одним цінностям над іншими, то на соціетальному рівні кожна цінність є важливою з точки зору функціонування суспільства або його складників. Відповідно незабезпечення соціетальних цінностей веде до негативних наслідків для функціонування та розвитку соціальної системи.

Очевидно, що для кожного типу суспільства існує свій перелік оптимальних емерджентних властивостей соціальної взаємодії. У цій роботі не ставиться задача розглянути усі соціетальні цінності, а лише ті з них, які мають принципове значення для успішності суспільства, що підтримують цінності ліберальної демократії. Історія розвитку демократичної думки [28] одразу надає початковий перелік відповідних соціетальних цінностей: безпека, свобода, рівність, селективність, нормативність. Враховуючи той факт, що підґрунтям сучасних ліберальних демократій є національні держави, то до перерахованих вище цінностей також слід додати порядок, стабільність, самостійність та силу, які є передумовами успішності держави, а також напряду пов'язані з її цивілізаційною суб'єктністю [26]. Нарешті, сучасний глобальний світ створює запит на такі соціетальні цінності, як різноманіття та розвиток, без яких неможливо посісти гідне місце серед інших країн, навіть за умови дотримання інших цінностей.

Зміст цих цінностей є таким:

Безпека: захист членів суспільства від внутрішніх руйнівних процесів (злочинності, екологічних проблем, дискримінації тощо).

Різноманіття: забезпечення мирного співіснування в суспільстві соціальних груп з різними політичними, релігійними та культурними ідеалами.

Селективність: розподіл позицій у державних структурах, виходячи з кваліфікації, досвіду і репутації претендентів.

Нормативність: дотримання юридичних законів і нормативно закріплених процедур у всіх сферах, що підлягають відповідному регулюванню.

Свобода: мінімізація втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів.

Рівність: забезпечення однакових базових прав і можливостей представників усіх соціальних груп (у галузі освіти, соціального захисту та медичного забезпечення).

Порядок: недопущення гострого протистояння між різними соціальними групами в суспільстві, а також між соціальними групами і державою.

Стабільність: підтримання досягнутих у суспільстві стандартів життя.

Розвиток: забезпечення відповідності або руху наукових і технологічних досягнень країни до рівня провідних країн світу.

Самостійність: вирішення питань державного будівництва без втручання зовнішніх політичних сил.

Сила: обстоювання позицій держави в міжнародній політиці на регіональному або глобальному рівні.

Забезпечення перших дев'яти цінностей є умовою успішності сучасних національних держав з точки зору їхньої внутрішньої політики. У свою чергу, реалізація останніх двох є показником успіху на міжнародній арені.

Методи дослідження

Дизайн. Дослідження ґрунтується на даних онлайн-опитування, яке було проведене ТОВ «Маркет віжн» на замовлення Інституту соціології НАН України в межах дослідницького проекту «Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей: емпіричні імплікації» (керівник — д-р соц. наук Сергій Дембіцький) у липні 2022 року². Розмір вибірки становить 2350 респондентів (жінки — 51,3 %, чоловіки — 48,7 %, середній вік 37,3 роки). Структура вибірки повторює структуру міського населення України у віці від 18 до 55 років на початок війни в населених пунктах від 50 тис. жителів та більше для усіх областей, за виключенням:

- тимчасово окупованих на початок війни територій Донецької та Луганської області, а також АР Крим;
- інших територій Луганської області;
- території Херсонської області.

Отже, Луганська та Херсонська область були повністю виключені із дослідження. Таке рішення було прийняте через фактичне наднизьке охоплення відповідних респондентів внаслідок воєнних дій.

Інструмент. Для визначення цінностей було використано соціологічний тест «Індекс соціетальних цінностей — 11»³. Проходження тесту передбачає

² Проект був реалізований за грантом НАН України дослідницьким лабораторіям / групам молодих вчених НАН України для проведення досліджень за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки 2021—2022 років.

³ Першим варіантом даного тесту був «Індекс забезпечення соціетальних цінностей» [11, с. 198—199], але він був суттєво модифікований структурно як з огляду на воєнний стан, в якому перебуває Україна, так і в контексті зміни призначення соціологічного інструментарю. Водночас зміст індикаторів залишився тим самим.

п'ять етапів. На першому етапі респондент зазначає, якими з цінностей, на його думку, українська держава може *тимчасово* знехтувати у зв'язку з війною. На другому етапі щодо цінностей, якими, на думку респондента, не можна нехтувати навіть в умовах війни, ставиться питання, чи знаходяться вони у пріоритеті для України або є зараз другорядними для забезпечення. На третьому етапі респондент ранжує цінності, якими, на його думку, не можна нехтувати та які знаходяться у пріоритеті (результат — перший ранжований ряд). На четвертому етапі респондент ранжує цінності, якими не можна нехтувати, але які є другорядними для забезпечення (другий ранжований ряд). На п'ятому етапі респондент ранжує цінності, якими можна знехтувати під час війни (третій ранжований ряд).

Зазначені ранжовані ряди складаються (без участі респондента) та утворюють загальний ранжований ряд соціетальних цінностей, який є основою для статистичного аналізу.

Статистичний аналіз. Для побудови загального рейтингу цінностей на основі персональних рейтингів респондентів застосовано метод Кондорсе [23], що є одним з методів, які застосовуються під час прийняття колективних рішень — агрегації індивідуальних думок респондентів стосовно переваг того чи іншого показника. Він позбавлений суб'єктивності оцінки відстаней між рангами, і його результат легше обґрунтувати у випадку відсутності парадоксу Кондорсе, коли парними порівняннями досягти лінійного ланцюжка рангів неможливо.

У методі Кондорсе для обраної пари цінностей (наприклад, А та Б) оцінюється кількість респондентів, для яких А є більш важливим за Б ($A > B$) та відповідно кількість тих респондентів, для яких $A < B$. Результуюча є різницею між цими числами, яка визначає остаточний напрям нерівності. Такі нерівності будуються для всіх пар, а потім об'єднуються в один ланцюжок рангів. Якщо такий ланцюжок є лінійним (без зацилювань) і містить всі цінності, то є підстави стверджувати про відсутність парадоксу Кондорсе та можливість побудови результуючої рангової структури.

Для аналізу взаємозв'язків між цінностями використано підхід, застосований раніше [12, с. 10—13]. У найбільш загальному вигляді його суть полягає у перевірці статистично значущого збільшення або зменшення (Z -тест для однієї вибірки) імовірності інших цінностей посісти високе місце за умови, що цінність, яка перебуває у фокусі уваги, займає високий ранг. Враховуючи, що кількість цінностей у даному дослідженні становила одинадцять, то високими місцями, або рангами, вважаються ранги з першого по третій. Також слід зазначити, що наведені нижче структури цінностей базуються виключно на додатних зв'язках, тобто тих випадках, коли цінності підсилюють одна одну.

Усі обчислення виконані засобами мови програмування R (версія 4.0.1).

Результати

Оцінка актуальності соціетальних цінностей. Далі наведено розподіл оцінок респондентів (табл. 2.11) на основі відповідей на два питання: про можливість знехтувати забезпеченням цінності під час війни, а також про те, чи зна-

Таблиця 2.11

Оцінка актуальності респондентами соціетальних цінностей

Соціетальна цінність	Оцінка цінностей			Баланс
	Може тимчасово знехтувати, %	Не може тимчасово знехтувати, %		
		У другу чергу	У пріоритеті	
Безпека	11,3	6,4	82,3	71,0
Сила	15,9	6,8	77,3	61,4
Порядок	17,2	11,9	71,0	53,8
Нормативність	19,7	9,7	70,6	50,9
Рівність	21,0	14,5	64,5	43,5
Свобода	35,7	17,0	47,3	11,6
Стабільність	40,3	11,8	48,0	7,7
Самостійність	39,8	16,1	44,2	4,4
Різноманіття	41,4	18,3	40,4	-1,0
Розвиток	44,7	16,1	39,1	-5,6
Селективність	43,6	19,7	36,7	-6,9

ходить до цінності у пріоритеті, якщо нею не можна знехтувати. Разом із тим цінності впорядковані за зменшенням різниці між респондентами, які вважають, що конкретна цінність знаходиться зараз у пріоритеті, та респондентами, які вважають, що нею можна знехтувати під час війни.

У найзагальнішому вигляді наведений розподіл можна розділити на три групи. У першій оцінка пріоритетності значно переважає інші оцінки. До відповідних належать соціетальні цінності: безпека, сила, порядок, нормативність та рівність. До другої групи належать соціетальні цінності, для яких оцінка пріоритетності не переважає так відчутно: свобода, стабільність та самостійність. Нарешті, до останньої групи належать ті соціетальні цінності, для яких відносна більшість респондентів обирає варіант відповіді: «може тимчасово знехтувати» в умовах воєнного часу. До них належать цінності: різноманіття, розвиток та селективність.

Першу групу становлять цінності, які відповідають за виживання. Цілком логічним є те, що вони є визначальними для населення України під час широкомасштабної війни Росії проти України. Показовим є те, що на перших двох місцях стоять цінності безпеки та сили. Перша відповідає за захист населення всередині країни, друга — за міцні позиції на міжнародній арені.

Друга група цінностей за своєю суттю спрямована на забезпечення якості життя людей та країни. Ї хоча ця група зберігає певну важливість, вона від-

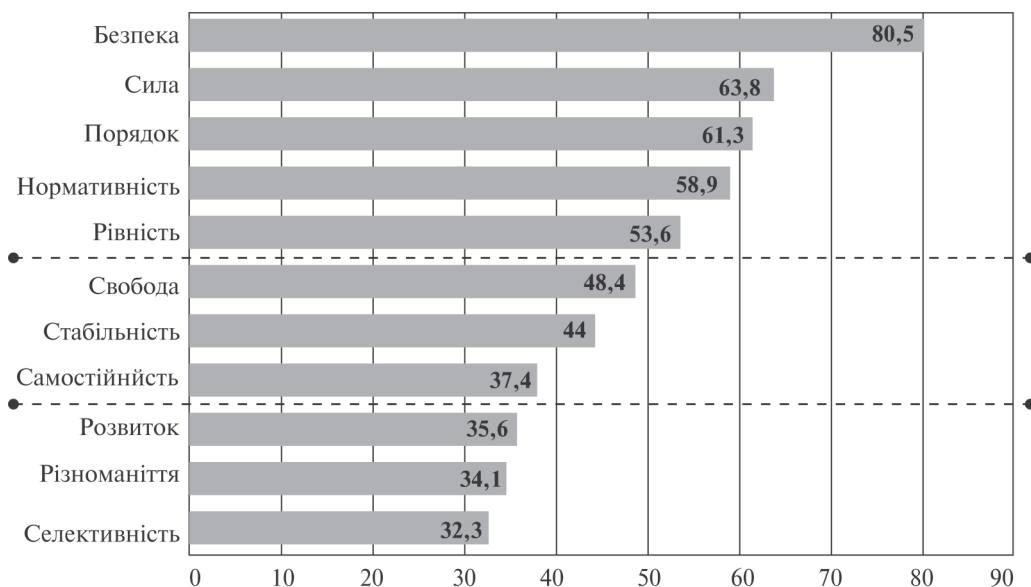

Рис. 2.1. Рейтинг соціетальних цінностей (метод Кондорсе), %

чутно поступається першій: об'єктивно те, що якість життя під час війни вимушено знижується й для її відновлення на довоєнному рівні необхідне успішне завершення війни.

Третя група цінностей спрямована на розвиток країни в широкому значенні: соціальному, науковому та кадровому. Не можна сказати, що респонденти зовсім не надають ніякого значення цій групі цінностей, але вона, вочевидь, є найменш пріоритетною. Звісно, ситуація війни, за конструктивного виходу з неї, закладає орієнтири майбутнього розвитку. Втім успішне застосування цих орієнтирів потребує цілеспрямованої уваги та дій державних інститутів щодо забезпечення даної групи цінностей.

Оцінка актуальності соціетальних цінностей (метод Кондорсе). Схожа картина щодо актуальності цінностей спостерігається й за застосування методу Кондорсе (рис. 2.1). Проте даний метод дає додаткову цінну інформацію. Однозначним лідером є цінність безпеки. Вже потім йдуть цінності сили, порядку та нормативності. Рівність замикає групу соціетальних цінностей, які переважають (>50 %).

У групі соціетальних цінностей, що відповідають за якість життя, найважливішою є свобода. Найменш важливою тут є самостійність, відставання якої у складі даної групи доволі легко пояснити залежністю України від західної допомоги під час війни.

Нарешті, остання група диференціюється так само слабо, як і в результатах звичайних відсоткових розподілів.

Статеві та вікові відмінності (метод Кондорсе). Хоча продемонстрований вище рейтинг соціетальних цінностей є доволі стабільним у різних соціаль-

Розділ 2. Ставлення громадян до сучасного стану та перспектив розвитку України

них та демографічних групах, цікаві відмінності фіксуються в поділах за статтю (рис. 2.2) та віком (див. рис. 2.3).

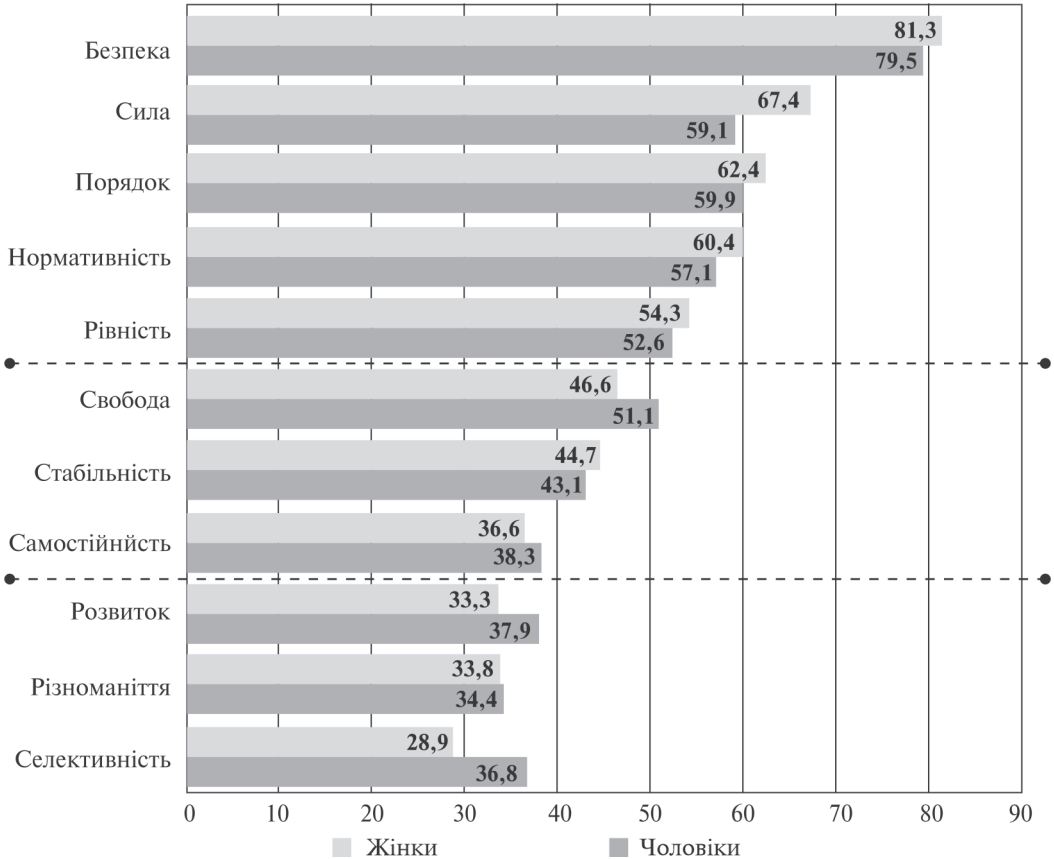

Рис. 2.2. Рейтинг соціетальних цінностей серед чоловіків та жінок (метод Кондорсе), %

Так, серед жінок дещо актуалізується група соціетальних цінностей, які відповідають за виживання: безпека, сила, порядок, нормативність та рівність. Серед чоловіків, навпаки, актуальність зазначених цінностей дещо слабшає, хоча все одно вказує на їхніх пріоритетний статус. Відповідно серед чоловіків посилюється актуальність двох з трьох цінностей, які належать до групи, що відповідає за благополуччя (свобода та самостійність), а також актуальність усіх цінностей з групи, що відповідає за розвиток.

Щодо вікових відмінностей, то особливо можна відзначити чотири соціетальні цінності: порядок, нормативність, свобода та самостійність. Актуальність цінності порядку посилюється у найстаршій віковій групі (респонденти від 50 років та старші). Актуальність нормативності спочатку поступово зростає з віком, але дещо слабшає в найстаршій групі порівняно з попередньою. Цінність свободи, навпаки, є найбільш важливою для молоді, а далі стає менш виразною. Нарешті, цінність самостійності є найменш актуальною для наймолодшої групи респондентів та посилюється в інших групах.

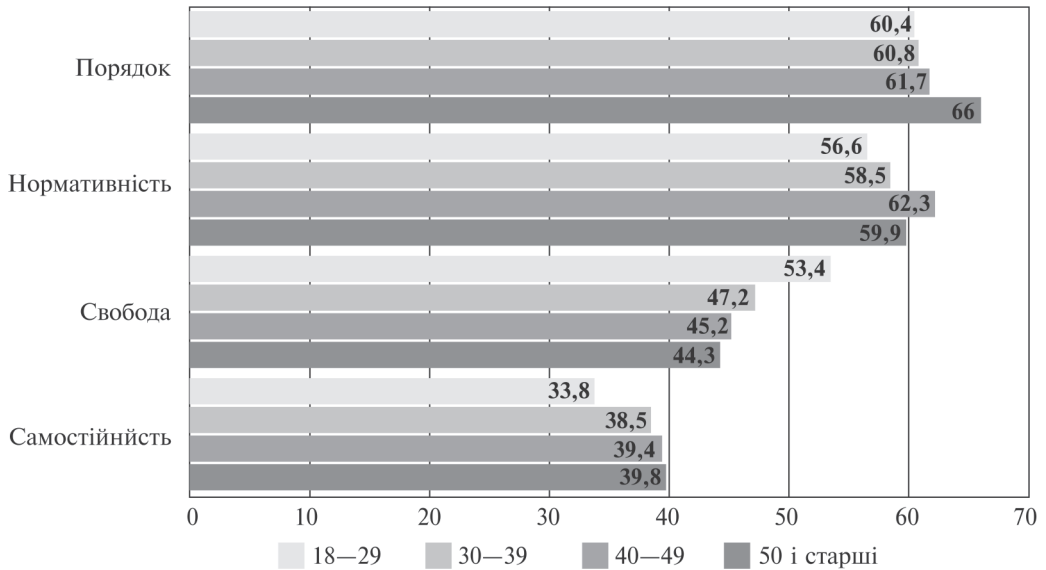

Рис. 2.3. Рейтинг соціальних цінностей у різних вікових групах (метод Кондорсе), %

Також можна зауважити ще один цікавий момент, що стосується цінності свободи: хоча у соціальному вимірі спостерігаються вікові відмінності, вони зникають, коли мова заходить про цінність особистої свободи, тобто цінність на індивідуальному рівні⁴. В останньому випадку її актуальність є доволі високою (емпіричний показник методу Кондорсе становить близько 63—65 %) та майже не змінюється з віком. Отже, там, де втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів респондентами може допускатися, мова, ймовірно, йде не про їхнє особисте життя, а життя інших людей.

Структура соціальних цінностей. Аналіз взаємозв'язків між цінностями дозволив виявити два складники у структурі соціальних цінностей, які не мають прямих зв'язків між собою. До першого складника, або кластера, належать: порядок, безпека, різноманіття, селективність, нормативність, свобода та рівність (рис. 2.4).

Найбільшою кількістю взаємозв'язків у цьому кластері характеризується цінність безпеки. По-перше, вона утворює взаємопосилючий зв'язок з цінностями різноманіття та свободи. По-друге, в односторонньому порядку посилює цінності порядку та нормативності. У свою чергу, свобода додатково утворює взаємопосилючий зв'язок з цінністю рівності, а різноманіття — з цінністю селективності. Нарешті, цінність нормативності отримує додаткове посилення від цінності селективності.

Таким чином, вузловими цінностями (тобто цінностями, що поєднують навколо себе дві або більше інші цінності) є: безпека, свобода, різноманіття та селективність. Разом з тим, враховуючи загальний рейтинг цінностей, го-

⁴ Для вимірювання індивідуальних цінностей була використана методика «Індивідуальні цінності та інтереси — 13» [12, с. 23—25]. Формулювання індикатора цінності особистої свободи було таким: побудова свого життя відповідно до своїх планів.

ловною вузловою цінністю на даному етапі є безпека. Відповідно загальна стратегія захисту населення України від внутрішніх руйнівних процесів контекстуально може поєднуватися з одним або кількома напрямками діяльності держави:

- запобіганням гострого протистояння між різними соціальними силами всередині України;
- слідуванням законодавчим нормам та приписам;
- збереженням певної автономії громадян від держави;
- гармонізацією відносин всередині країни, незважаючи на її значну гетерогенність.

Загалом даний ціннісний кластер упредметнює потребу внутрішньої рівноваги. Це є принциповою запорукою національної стійкості під час широко-масштабної війни, оскільки зберігає можливість суспільства генерувати додаткові ресурси, необхідні державі.

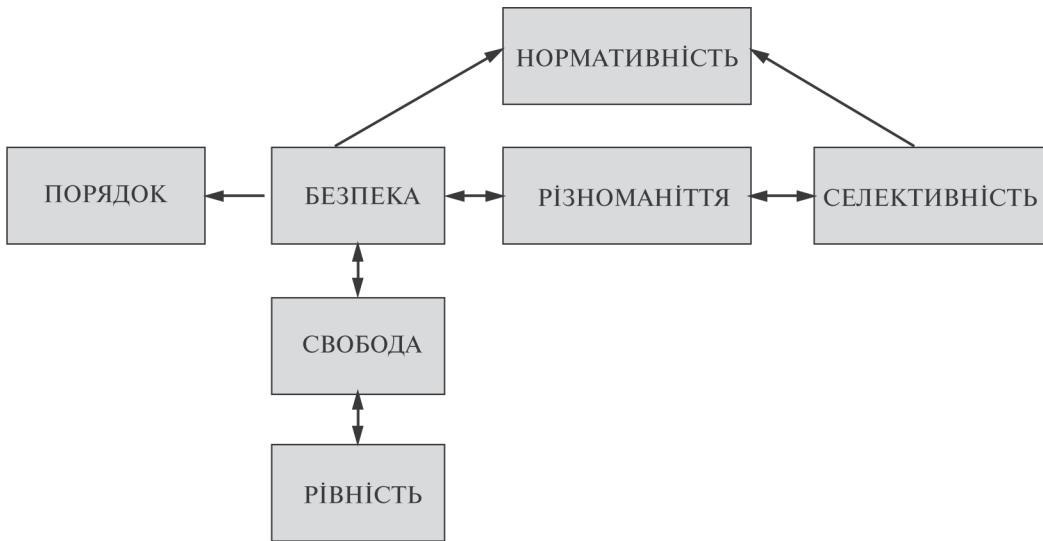

Рис. 2.4. Структура соціетальних цінностей: перший кластер

До другого ціннісного кластера належать: сила, розвиток, самостійність та стабільність (див. рис. 2.5). Центальною, з точки зору наявних взаємозв'язків, у цій групі є цінність розвитку, що виступає сполучною ланкою між стабільністю, самостійністю та силою. Водночас саме стабільність є найбільш ізольованою у цьому кластері — вона безпосередньо пов'язана лише з розвитком.

І хоча найбільшою кількістю взаємозв'язків тут характеризується цінність розвитку, найважливішою (з точки зору її загального рейтингу) є цінність сили. Отже, обстоювання позицій держави на міжнародному рівні посилює актуалізацію двох взаємопов'язаних контекстів:

- значного наукового та технологічного потенціалу країни;
- збереження самостійності рішень у питаннях державного значення.

Ця підструктура пов'язана з тією частиною національної стійкості, що відповідає за реагування на зовнішні кризи та виклики.

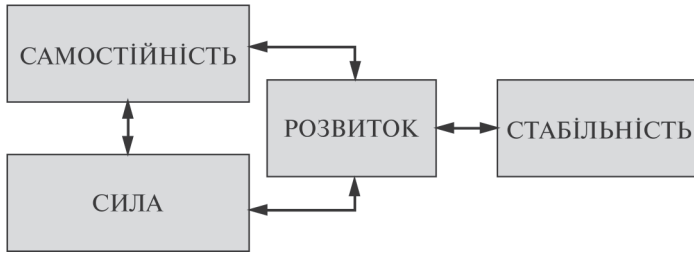

Рис. 2.5. Структура соцієтальних цінностей: другий кластер

Таким чином, у складі соцієтальних цінностей можна виокремити два підструктурних компоненти, що забезпечують дві стратегії національної стійкості країни: нормалізація внутрішніх процесів з метою мінімізації згубних впливів військової агресії на повсякденне життя суспільства, а також підтримання зовнішньої міцності, яка є запорукою не лише військового спротиву, але й дипломатичних маневрів. Разом із тим у кожній з підструктур є ключова цінність, що визначається її актуальністю: у першій — це безпека, у другій — сила. І хоча безпека є зараз для населення беззаперечним лідером у соцієтальному полі, запит на силу також є значним. Це забезпечує необхідну спрямованість населення України на кожен з підструктур соцієтальних цінностей у час важких випробувань широкомасштабною війною.

Соцієтальні цінності та післявоєнна відбудова

Розгляд ціннісного поля після завершення війни, звісно, носить значною мірою умоглядний характер. Втім описані вище особливості дають можливість робити певні прогнози його конфігурацій після перемоги. Власне виходимо саме з такого сценарію завершення війни — перемоги України над Росією, який робить виправданим концептуальне фокусування на цінностях ліберально-демократичного характеру, бо негативні сценарії будуть мати руйнівний вплив для відповідних соцієтальних цінностей.

На момент початку фази післявоєнного відновлення українські території будуть диференційовані насамперед з боку тих руйнувань, які були їм завдані воєнними діями та окупацією. Крім того, руйнування та окупація не обов'язково стануть взаємопов'язаними явищами. Наприклад, у разі звільнення Кримського півострова політико-дипломатичним шляхом головним завданням стане саме усунення наслідків тривалої окупації.

На територіях, що були зруйновані війною, соцієтальна цінність безпеки стане тим орієнтиром, який ще довгий час буде зберігати свою актуальність для їхнього населення. Це пов'язано як із цілеспрямованим мінуванням ворогом українських територій, так і тими військовими артефактами (різними об'єктами озброєння), що можуть призвести до вибухів із відповідними ризиками для цивільного населення та представників Збройних сил України. За наявними оцінками, повне розмінування України займе близько 5—7 років, а його повне проведення може потребувати до 900 млрд доларів США [21].

Не менш важливим фактором посилення запиту на цінність безпеки, незалежно від ризиків, що створюються вибуховими пристроями, є й ще довго

Розділ 2. Ставлення громадян до сучасного стану та перспектив розвитку України

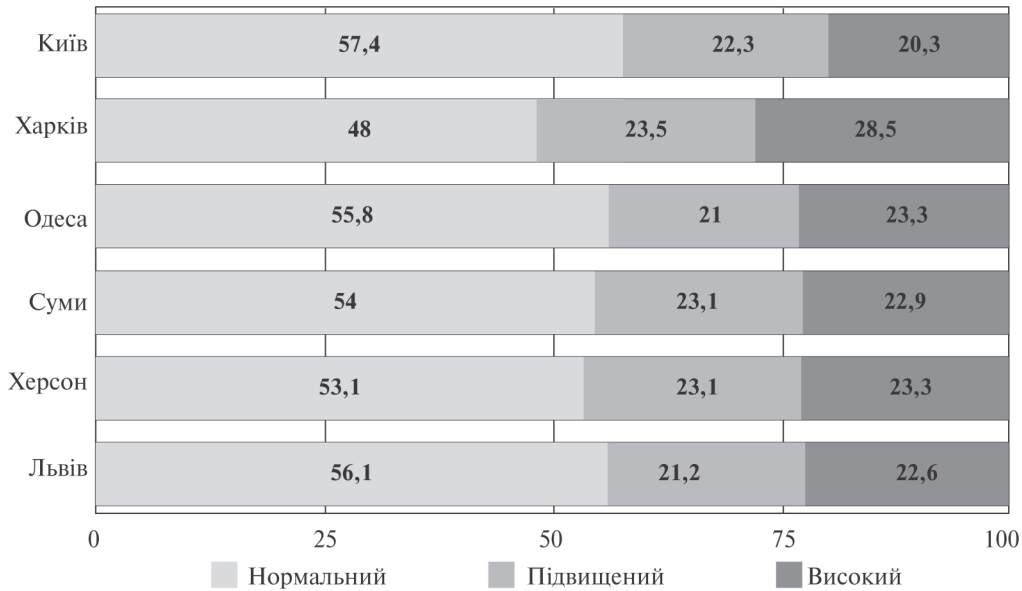

Рис. 2.6. Рівень психологічного дистресу серед жителів різних міст України у квітні 2022 року, %

буде залишатися рівень посттравматичного стресового розладу та інших стресових станів серед населення України, яке перебувало під окупацією або в зоні активних бойових дій. Вже зараз українські науковці фіксують відповідні проблеми серед українського населення [33]. Разом із тим окремі дослідження свідчать, що відповідні психологічні проблеми відчуваються більш широко не лише серед тих, хто безпосередньо опинився в зоні бойових дій [15]. Наші розвідки щодо соціально-психологічного стану населення України⁵ на початку війни також показали, що значне підвищення психологічного дистресу (рис. 2.6) відбулося як у містах, що потрапили під окупацію (наприклад, Херсон) чи в зону бойових дій (наприклад, Харків), так і в тих, які перебували «в кроці» від цього (наприклад, Київ) чи, навпаки, були географічно порівняно віддаленими від запеклих боїв (наприклад, Львів).

За даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство», у розпал пандемії коронавірусу восени 2020 року нормальний рівень психологічного дистресу фіксувався серед 69,0 % опитаних, підвищений — серед 19,4 %, високий — серед 11,6 %. Тобто фактор війни як загальний стресор для населення України вже актуалізував соціетальну цінність безпеки та, як ми очікуємо,

⁵ Опитування було проведено у квітні 2022 року серед жителів Харкова, Херсона, Одеси, Києва, Сум, Львова та ряду інших міст України шляхом таргетингу в соціальній мережі «Фейсбук». Метод опитування — особисте інтерв'ю з використанням онлайн-сервісу LimeSurvey. Загальний розмір вибіркової сукупності — 5379 респондентів. Кількість чоловіків у вибірці становила 38,3 % (середній вік — 43 роки), кількість жінок — 61,7 % (середній вік — 45 років).

буде певний час зберігати відповідний негативний ефект інерційного характеру після завершення війни. Цьому, зокрема, сприяє можливість Росії наносити ракетні удари по об'єктах в Україні навіть після завершення військового протистояння на її території.

Так само актуально залишиться соціетальна цінність сили, забезпечення якої значно покращилося саме в період широкомасштабної війни з Російською Федерацією. Останньому посприяли як дипломатичні успіхи України (зокрема, поява реальних перспектив вступу до Європейського Союзу), так і початок переозброєння за стандартами НАТО. У контексті громадської думки міжнародний статус України зріс одразу після успіхів Збройних сил України в обороні після початку широкомасштабної війни, які стали запорукою визнання сили нашої держави та подальшої підтримки з боку міжнародних партнерів. Згідно з даними Соціологічної групи «Рейтинг» вже у березні 2022 року громадська думка в Україні щодо позицій України серед країн Європи та колишнього СРСР суттєво змінилася на краще [25]. Якщо у січні 2022 року українці переважно відносили свою країну до аутсайдерів (49 %) або середняків (39 %) порівняно з країнами Європи, а також — переважно до середняків (49 %) порівняно з країнами колишнього СРСР, то вже у середині березня 2022 року Україна вбачалася нам переважно середняком (42 %) або лідером (34 %) порівняно з країнами Європи та переважно лідером (63 %) — порівняно з країнами колишнього СРСР. Власне переможний хід війни проти Російської Федерації закріплює за Україною ту важливу роль, про яку писав Збігнев Бжезінський, а саме її становлення як геополітичного опорного пункту [4, с. 62—63]. Разом із тим ми повинні бути свідомими того, що роль України в сучасній та майбутній геополітичній архітектурі не зводиться лише до опорного пункту Заходу проти РФ, надалі Україна все більше повинна ставати інноваційним суб'єктом науки, політики й економіки в Європі та світі.

Отже, дві центральні цінності, навколо яких сформувалася ціннісна структура під час широкомасштабної війни, не втратять свого значення після її завершення. Інші соціетальні цінності щодо отриманих оцінок належать до пріоритетних (емпіричний показник Кондорсе > 50 %), прямо (порядок, нормативність) чи опосередковано (рівність через свободу) пов'язані з соціетальною цінністю безпеки. З огляду на це, в період післявоєнної відбудови можна прогнозувати неприйнятність серед українців гострого соціально-політичного протистояння, а також запит на реалізацію верховенства права та гарантії у забезпеченні мінімально необхідних стандартів життя для різних верств населення України.

Наприклад, згідно з даними Київського міжнародного інституту соціології (далі — КМІС) [8] так звані «наративи розколу»⁶ у вересні 2022 року поділяло лише 17 % опитаних, тоді як протилежної думки дотримувалося 63 % (емпіричний показник Кондорсе для цінності порядку в нашому опитуванні становив близько 61 %). Отже, існує не лише запит на соціетальну цінність порядку, а й переважна впевненість у тому, що не існує передумов для початку протистояння суспільства з владою. Власне як свідчить досвід України, запорукою

⁶ Даний наратив інтерпретувався КМІСом через призму єдності й відданості військово-політичного керівництва перемозі у війні.

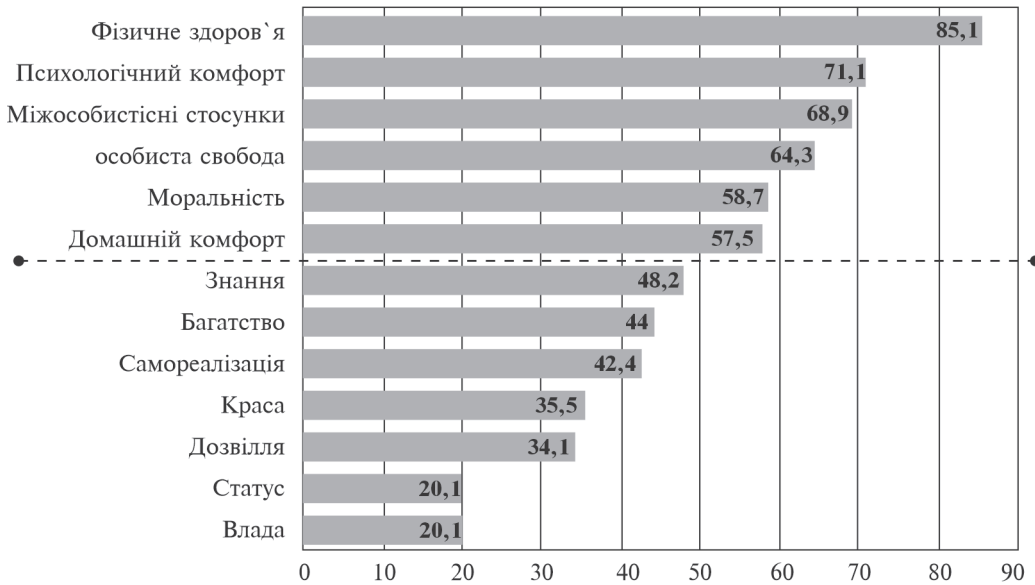

Рис. 2.7. Рейтинг індивідуальних цінностей (метод Кондорсе), %

збереження орієнтації на цінність порядку є забезпечення на державному рівні цінності нормативності, тобто дотримання юридичних законів і нормативно закріплених процедур. Власне саме зловживання владою на протигагу верховенству права було однією з ключових причин зміни політичних еліт в Україні.

Що ж стосується цінності рівності, то її перманентна важливість на даному етапі, а також на етапі післявоєнної відбудови зумовлена погіршенням економічного становища населення України. Так, серед жителів України, які мали роботу до 24 лютого 2022 року, лише 23 % продовжили працювати у звичному для себе режимі після початку широкомасштабної війни. Наприкінці квітня 2022 року цей показник зріс лише до 32 % [24]. Дана ситуація формує очікування мінімально необхідної підтримки широких верств населення з боку держави, особливо серед його найуразливіших груп.

Окремої уваги заслуговують й цінності, які не потрапили до категорії найбільш затребуваних під час війни. Соціетальна цінність свободи є центральною в системі ліберально-демократичних цінностей. Власне вона не сильно поступається в своїй актуальності цінностям з першої половини рейтингу, незважаючи на очевидну необхідність її певного обмеження у воєнний час. Показовим тут є й те, що в системі **індивідуальних** цінностей свобода зберігає свій визначальний статус навіть під час війни, уступаючи місце лише таким засадничим для людського існування цінностям, як фізичне здоров'я, психологічний комфорт та міжособистісні стосунки (рис. 2.7). Тому вважаємо, що це один із аргументів на користь існування відкладеного попиту на свободу й на соціетальному рівні. Відповідно важливою є побудова плану поетапного послаблення обмежень, які накладалися державою на населення у зв'язку з війною, в

такий спосіб, який би збалансував потреби державних інститутів та громадян України.

На нашу думку, так само повернеться попит й на стабільність. Важко собі уявити успішну відбудову країни без потенціалу збереження того, що залишилося, а також того, що буде відновлено. Як і з цінністю свободи, певна відмова від даної соціальної цінності під час війни носить скоріше інструментальний характер, бо значна частина руйнувань, спричинених військовою агресією, знаходилася поза межами контролю держави.

Загалом до початку широкомасштабної війни існувала відчутна потреба у стабільності. Так, у хвилі соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України за 2020 рік 68,5 % опитаних зазначили, що їм не вистачає «стабільності в державі», а тих, хто дотримувався протилежної думки було 8,7 % (19,0 % респондентам було важко визначитися, а 3,8 % — не цікавило забезпечення даної потреби). Враховуючи ці дані, з суттєвою імовірністю можна припустити існування даної потреби й зараз — під час війни (незважаючи на згоду «поставити її на паузу»), а також її збереження або навіть посилення після перемоги.

Соціально цінність самостійності може залишитися такою, для якої після перемоги актуальність не зросте або зросте неістотно. Даний прогноз ми пов'язуємо з рухом України до Європейського Союзу, який став реалістичним сценарієм саме після початку широкомасштабної війни, і ще сильніше цей рух прискориться після перемоги України. Звісно, у статусі країни-члена Європейського Союзу Україна буде вимушена поступитися частиною свого суверенітету як національної держави. Крім того, необхідні масштаби таких поступок будуть залежати від успіхів України у забезпеченні інших соціальних цінностей.

Більш цікавою серед соціальних цінностей із порівняно низьким статусом є розвиток. Війна наочно продемонструвала потребу як у високотехнологічних розробках військового характеру (власне саме вони допомогли спочатку спинити Росію, а потім і переломити хід війни), так і в якійсь гуманітарній ⁷ аналітиці соціальних процесів всередині України та за її межами. Імпорт технологій можливий та навіть невідворотний у сучасному глобалізованому світі. Утім зміцнення кластера соціальних цінностей, що відповідають за зовнішню національну стійкість, базується саме на забезпеченні цінності розвитку, яка, можна сказати, очевидно розширює самостійність держави, живить її силу та укріплює стабільність. Традиційно залишковий підхід до фінансування та розвитку науки в Україні ⁸ закладає серйозні ризики для нашої держави у майбутньому. Не є обнадійливим і престиж наукової діяльності серед населення. Зокрема, про це свідчить перманентне зменшення кількості молодих учених НАН України, що триває з 2010 року [22]. Ми вважаємо, що забезпечення соціальної цінності розвитку — це важливий індикатор, за яким можна буде судити про успішність відбудови України після перемоги.

У свою чергу, забезпечення цінності різноманіття буде індикатором успішного цивілізаційного розвитку нашого суспільства під час і після війни. Напе-

⁷ У даному випадку ми відносимо до гуманітарної галузі широкий спектр наук: соціальні, психологічні, політологічні, економічні тощо.

⁸ Звісно, є й позитивні приклади. Зокрема, запровадження в нашій державі Національного фонду досліджень України.

редодні широкомасштабної військової агресії Росії проти України більша половина (52,6 %) населення України характеризувалася тим чи іншим рівнем міжособистісної політико-психологічної напруженості, разом із тим 11,0 % від загальної кількості демонстрували її високий рівень [10]. Травматичний досвід війни створює свої тригери посилення політико-психологічної напруженості у суспільстві. Отже, одним із першочергових завдань оновленої політичної еліти України буде вирішення цієї нетривіальної проблеми.

Соцієтальна цінність селективності, що відсунута на останнє місце під час війни, безперечно є запорукою ефективних управлінських рішень, а також своєчасності реагування на існуючі та виникаючі проблеми. Упродовж війни компенсаторним механізмом у даному контексті виступає всебічна підтримка наших західних партнерів, які надають не тільки матеріальну та метеріально-технічну допомогу Україні, а також здійснюють її консультативний супровід в оборонній сфері. Показовим прикладом тут є допомога у проведенні «військо-вих ігор» напередодні контрнаступу на півдні у 2022 році, які дали можливість краще спланувати операцію [30]. Очевидно, що після перемоги на політичній арені будуть домінувати нові політики, початок ери яких ознаменував прихід до президентської влади Володимира Зеленського. Нові політичні перегони поставлять перед політиками традиційне питання підбору ефективної команди, значення цінності якого не може займати другорядне місце у житті країни. Адекватна громадська думка щодо цього питання є принципово важливою, бо традиційно політичні перемоги в Україні визначалися доволі примітивними очікуваннями населення щодо майбутньої влади, які акумулювалися в персональному образі.

2.3. МАЙБУТНЄ ПОВОЄННИХ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН ОЧИМА УКРАЇНЦІВ

Прогнозувати, як реально будуть складатися повоєнні відносини під час війни досить важко. Дійсність, яка буде супроводжувати перехід від надзвичайної ситуації до мирних умов життя може великою мірою не відповідати очікуванням, які фіксують дослідження сьогодні. Наразі соціологічні дослідження підтверджують зміни у ставленні українців до Росії після початку війни, і те, що війна вплинула на бачення того, як мають у майбутньому будуватися міждержавні відносини. Так, за даними всеукраїнського опитування Київського міжнародного інституту соціології, у травні 2022 лише 2 % населення добре ставилися до Росії, у той час як перед початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року таких було 34 % [18]. Разом із тим радикальні зміни відбулися і на індивідуальному рівні. У травні того ж року автори дослідження повторно опитали 513 респондентів-учасників опитування, проведеного на початку лютого 2022 року. Виявилось, що 80 % серед тих, хто в лютому мав добре ставлення до Росії, і 97 % з тих, хто тоді вагався з відповіддю, тепер змінили своє ставлення на погане.

Певні трансформації було зафіксовано і в уявленнях українців про те, якими б вони хотіли бачити відносини України з Росією. Зокрема, частина тих, хто вважав, що відносини України з Росією мають бути такими ж, як з іншими державами — із закритими кордонами, візами, митницями, зросла порівняно з

періодом перед повномасштабним вторгненням (станом на лютий 2022 року) з 44 до 79 %. Натомість з 48 до 11 % поменшало тих, хто вважав, що Україна й Росія мають бути незалежними, але дружніми державами — з відкритими кордонами, без віз і митниць [19].

Водночас опитування свідчать, що з часом гострота негативного емоційного сприйняття ситуації поступово зменшується, а отже, і бачення майбутнього відновлення відносин між населенням країн змінюється. Зокрема, за даними соціологічної групи «Рейтинг», частина тих, хто, відповідаючи на питання: «Як Ви вважаєте, чи можливе відновлення дружніх відносин українців з росіянами через деякий час після закінчення війни?», обрав варіант відповіді: «неможливе», зменшилася з 64 % у квітні (опитування робилося після звільнення Київщини від російських загарбників) до 49 % у серпні. Крім того, частина тих, хто вважав, що це стане можливим через 20—30 років, зросла з 22 до 29 %, а частина тих, хто вважав це реальним через 10 років, — з 7 до 14 % [20]. Хоча з боку методики питання є не зовсім коректним, зокрема, через те, що йдеться про відновлення через «деякий час», а у варіантах відповіді найдовший період часу, необхідного для відновлення, обмежено перспективою 20—30 років; сама по собі тенденція до певного зменшення емоційної напруги в оцінці повоєнних відносин є показовою.

Безумовно, на оцінку повоєнних відносин між країнами впливає і перебіг подій на фронтах, і масштаби втрат, яких зазнає населення, таким чином вона не має сталого характеру і може відбивати як бажання максимально обмежити відносини, так і бажання поступово їх відновлювати. Ще більшою мірою вплине на зміни очікувань щодо того, як мають вибудовуватися відносини між країнами, що воювали одна з одною, сам факт закінчення війни. Однак від початку повномасштабного нападу в масовій свідомості населення закладаються певні засади сприйняття країни-нападника, які певною мірою визначатимуть ставлення до майбутніх відносин з нею в довгостроковій перспективі. Йдеться про переживання населенням колективної травми, яка згодом може трансформуватися у культурну і визначатиме сприйняття Росії та росіян на тривалу історичну перспективу.

Якщо схарактеризувати зміни у масовій свідомості, які визначатимуть бачення населенням майбутнього українсько-російських відносин, стисло, то вони будуть такі.

Українське суспільство перебуває в стані класичної травматичної ситуації, яка, за Штомпокою, характеризується неочікуваністю і швидкістю появи; радикальністю, руйнуванням основ буття; екзогенністю; зовнішнім походженням; сприйняттям ситуації як несподіваної і шокуючої [29]. Переживання колективної травми ґрунтуються на сприйнятті та інтерпретації травматичних подій. Цей процес не є результатом продукування довільних значень на індивідуальному рівні. Вони формуються на основі наявного набору доступних значень, закодованих у культурі конкретної спільності [29]. Водночас процес репрезентації неможливий без дії уяви, яка супроводжує оформлення реальних переживань. Період такого оформлення позначають як «спіраль означення» [3]. На цьому етапі символічні описи соціальних подій оформлюються у вигляді гру-

пових «заяв» про форму соціальної реальності, її причини та відповідальність за дії, що її спричинили. Основою для формування групових означень є ті «нарративні фрейми», які народжуються на індивідуальному рівні. В них акцентуються різні аспекти травматичної ситуації та пропонуються різні спроби вписати її в історичні події [1]. З часом на основі сплетення індивідуальних історій та біографій буде сформований колективний, уніфікований фрейм, у якому переживання, які для нас наразі є теперішніми, будуть репрезентувати минуле, і створять певну єдність з тими нарративами, в яких наступні покоління будуть відтворювати події війни постфактум.

Для оцінки тяжкості наслідків реальної колективної травми ми застосовуємо схему, яка враховує дію таких чинників:

- масштаб травматизації;
- рівень порушення справедливості під час травматизації;
- неможливість (нездатність) протистояти силі, що травмує;
- неможливість емоційно відреагувати на травматичну ситуацію, відкрито виразити почуття з приводу трагічних подій [7].

Вплив цих чинників на людей в умовах війни з Росією різноспрямований. Наявність значної кількості постраждалих і величезна несправедливість загибелі мирного населення сприяють поглибленню травми. Натомість соціум не переживає нездатність протистояти силі, що завдає травму, і не обмежений у вияві власних емоційних реакцій, що сприяє спробам подолання колективної травми.

Перебування всередині травматичної ситуації дає можливість зафіксувати ті нарративні фрейми, які закладають основи спіралі означення на індивідуальному рівні. Водночас ці фрейми відбивають і колективну травму, оскільки під час війни завдані страждання такою ж мірою колективні і соціальні, як й індивідуальні, а отже, індивідуальна та колективна травми підсилюють одна одну [2].

Таким чином, розглянемо нарративні фрейми, які продукуються тими, хто переживає колективну травму безпосередньо, однак у них вже фіксуються усі ознаки колективної травми, які виокремлюють дослідники, розглядаючи наслідки колективної травми в історичному контексті, причому це спостерігається як в нарративах жертв, так і в нарративах нападників [31].

Наратив жертв в історичному зрізі характеризується насамперед передаванням через культурні значення та традиції відомостей про загрозу, що сприяють збереженню групи. Це посилює екзистенційні побоювання та сприяє вбудовуванню травми у символічну систему значень.

Разом із тим для групи нападників колективна травма є загрозою ідентичності, оскільки вона створює напругу між бажанням розглядати групу в позитивному світлі і визнанням моральних злочинів у її минулому. Як наслідок, виникає перервність історії групи, що слугує дистанціюванню нинішніх членів групи від минулих ініціаторів травматичних подій — усе це спричинює розрив у колективній пам'яті. Він може бути радикальним, коли травматичні події або повністю заперечують, або їх зрікаються і відмовляються брати якусь відповідальність за них. Проте дуже часто члени групи реконструюють травму і уявляють її таким чином, щоб зменшити колективну відповідальність, чим займа-

ється пропагандистська машина країни-нападника, системно формуючи світоглядні наративи (у ХХІ столітті передусім у соціальних мережах).

Основою для виявлення наративних фреймів слугує аналіз 77 напівструктурованих інтерв'ю, проведених у березні—травні 2022 року з представниками різних груп мирного населення (біженцями з територій, які були окуповані / знаходились під загрозою окупації, піддавалися обстрілам та зазнали руйнувань, і мешканцями територій, які безпосередньо не постраждали від воєнних дій). Було опитано 50 жінок та 27 чоловіків у віці від 18 до 69 років. Для дослідження обрано фрагмент інтерв'ю, в якому інформантів просили уявити, як, на їхню думку, будуть складатися відносини України і Росії після війни.

Аналіз наративів показав, що в них представлено два типи реакцій: *спонтанна*, в якій зафіксовані найбільш актуалізовані або бажані варіанти побудови відносин, і *відрефлексована*, в якій інформанти переважно спираються на реалії і від бажаного переходять до можливого. Разом з тим версія щодо характеру відносин може змінюватися, але, як часто зазначають самі інформанти, продуковані ними варіанти є або малоюмовірними, або залежними від дії чинників, які складно передбачити.

Оцінювання спонтанної реакції як «чистого» наративу дало можливість зафіксувати чотири типи акцентованих інформантами очікувань, які віддзеркалюють спроби протистояти травматичній ситуації.

1. Очікування, що акцентують емоційне наповнення відносин (ворожість, ненависть), представлені наративним фреймом *«вороги назавжди»*.

Якщо акцент у переживанні травматичної ситуації робиться на масштабі втрат та несправедливості нападу, то системоутворювальним елементом бачення майбутніх стосунків є *ненависть* через завдані страждання, яка фреймується за допомогою висловлювань на кшталт: «ніколи не пробачу», «живий біль», «не можна буде забути»: «...це залишиться протягом довгого часу, в цій війні багато хто втратив близьких, рідних. Цього не пробачать і не забудуть. Навіть якщо через декілька <...> через 100, 200 (років), ми налаavimo з ними нормальні відносини» (Ч., 22)⁹; «...історія найкраще працює тоді, коли вона має родинну кров, а зараз вона зачепила кожного. Тому я думаю, що це не забудеться в жодному разі» (Ч., 21).

Якщо акцент переноситься на здатність протистояти силі, що завдає травми, росіяни розглядаються як носії *ворожості*, характеризуються як споконвічні «загарбники», які в будь-якому випадку «будуть прагнути реваншу»: «...скільки існує Росія, стільки вона чинить звірства відносно інших держав, народів» (Ч., 22); «...вони пишаються тим, як вони руйнують <...> вони пишаються тим, як вони знищують, і для пересічного громадянина там цей танк, який стріляє на ходу, це прямо викликає у них гордість за країну, що вони дуже круто можуть знищувати інших людей» (Ч., 38).

В обох випадках відносини характеризуються як «повністю негативні» або «дуже натягнуті» на тривалий час: «Мне кається, примирення между нашими странами не будет уже никогда, да и друзьями мы никогда не будем, даже при-

⁹ Тут і далі в дужках подаємо респондентів: Ч. — чоловік; Ж. — жінка та їхній вік.

ателями просто. Мне кажется, это будет такая политика, ну не агрессивная, но мы всегда теперь будем врагами» (Ж., 35).

2. Очікування, що характеризують спосіб реалізації відносин, представлені двома типами наративних фреймів: «перманентна війна» та «дистанціювання». В основі усіх цих наративів *ворожість* Росії.

Наративний фрейм «перманентна війна» побудований на поєднанні *ворожості* та *ненависті*: «...мирна угода в кінці бойових дій буде просто перемир'ям перед наступною війною. Загалом це буде перемир'я, коли дві нації один одного ненавидять, тому що купа смертей, в багатьох людей хтось загинув, хтось постраждав. Тобто оце не буде давати змоги якось замиритися з Росією, абсолютно ніяк» (Ч., 21); «...нас чекає з Росією “холодна війна”. Яка буде мати багато моментів перейти в “гарячу”, будуть регулярні загострення або біля кордону, або ще десь. Будуть періодичні обстріли, можливо, з їхньої території по нас, можливо, ми теж будемо стріляти у відповідь, тому що я не думаю, що з ними буде мир» (Ч., 22). Причому йдеться не обов'язково про гарячу фазу війни, а про зіткнення діаметрально різних поглядів українців та росіян на бажане майбутнє: «...війна залишиться в культурі, в свідомості. Вона не буде завершена ні перемогою, ні поразкою. Вона буде на паузу поставлена. І це в довгостроковій перспективі робить якесь повернення до дружніх відносин із Росією ще більш малоймовірним» (Ч., 20).

Наративний фрейм «дистанціювання» відбиває прагнення протистояти загрози так, щоб уникнути нових масштабних втрат. Відносини мають бути максимально обмежені як у фактичному, так і у ментальному просторі: «Я вважаю, что нам вообще забор нужен. Я не боюсь этого слова, такой большой пятиметровый крепкий бетонный забор, который еще некоторое время и на границе с Белоруссией постоит, пока они там не закончат чистить свои колючки» (Ч., 34).

3. Очікування, що заперечують відносини, представлені наративним фреймом «ніяких відносин», який вміщує образ *бажаного* майбутнього, в якому з Росією «краще не мати жодних відносин: «...я би хотів, щоб з ними були розірвані всі абсолютно максимально відносини, окрім тих компенсацій, які вони мають виплачувати. Тобто я не хочу, щоб ми з ними ані торгували, ані навіть, щоб наші громадяни могли перетинати кордон один одного. Абсолютно жодних ніяких відносин, тим більше на побутовому рівні, щоб люди їздили як туристи, щоб люди одружувалися, зустрічалися, дружбу заводили, ще щось. Я б хотів, щоб стосовно цього було абсолютне і повне табу» (Ч., 21). Цей фрейм у наративах репрезентує спробу впоратися з травмою через уявне заперечення існування ворога як такого, часто він поєднується з уявленням про зникнення Росії загалом: «розпадеться на кілька нових утворень»; «буде повністю ізольована від світу». В ході подальшої рефлексії частина інформантів після спонтанного заперечення переходить до наративного фрейму «дистанціювання».

Очікування усіх представлених вище типів ґрунтуються на трьох основних видах аргументації: «неможливо пробачити», «неможливо змінити загарбницьку сутність сусіда», «зруйновано міф про братерство».

4. Очікування поступової нормалізації відносин мають поодинокий характер і продукуються зазвичай російськомовними респондентами. Спонтанний

нарративний фрейм «з часом все налагодиться» відрізняється від очікувань можливої нормалізації, що досить часто зустрічаються в ході рефлексії відносин, тим, що містить сприйняття росіян, яке не ґрунтується на *тотальній ненависті* чи *ворожості*: «...много россиян поддерживает нашу страну и нашу правду. И я не считаю их врагами, и я не хочу, чтобы думали, что мы ненавидим их всех только из-за российского паспорта» (Ж., 29) або взагалі спирається на вкорінений у свідомості міф про «дружній народ»: «А потом сможем вернуться к нормальным отношениям, как это было до Крыма. Мы же нормально общались, дружили, ездили друг к другу в гости» (Ж., 32). Однак і в цьому нарративі закладається необхідність досить тривалого часу до нормалізації: «30—40 років», «не менше покоління».

Частина спонтанних нарративів не містить сформованої остаточно картини майбутніх відносин і одразу маркується інформантами через фрейм «*залежно від*». Як чинники, які визначають різні варіанти розвитку відносин, називають подальший перебіг війни, враховується позиція Росії, її можливості та бажання продовжувати війну: «треба спочатку зберегти Україну як державу», «залежно від того, чим закінчиться війна».

Загалом тема умов, що визначатимуть подальші відносини, широко розвивається в ході рефлексії і дає можливість уявити значно деталізованішу картину майбутніх відносин, ніж це зафіксовано у спонтанних нарративних фреймах. Зокрема, фрейм «ніяких відносин» починає трансформуватися у більш реалістичні варіанти розвитку подій у міру того, як респонденти намагаються раціоналізувати свою позицію за умови, що Росія все ж таки продовжить існування і після війни. Досягти цього легше в ситуації, коли післявоєнна Росія уявляється як виснажена в ході війни і економічно слабка. Тоді контакти з нею позбавлені будь-якого сенсу. Як зауважує один із респондентів: «Ми просто не будемо з ними якийсь час контактувати. Мститися їм нема чого, який сенс мститися. Ну, по суті, нам вони не потрібні. Тому треба загнати їх в свої межі» (Ч., 34).

Однак суто емоційне бажання відсторонитися насправді ґрунтується на уявленні про Росію, як про джерело постійної екзистенційної небезпеки. Крім того, респонденти почасти і самі не знають, як його реалізувати: «...ми просто мали б перервати усі з ними відносини, відгородитись. Я не знаю наскільки це можливо, але це має бути якось зроблено» (Ж., 21).

Спроби уявити картину «тотальної ізоляції», якщо вони втілюються респондентами в конкретні пропозиції, виглядають мало реалістичними. Так, одна з респонденток (Ж., 21) пропонує, зважаючи на «величезні шалено кордони», поставити «по ширині 5-метрову бетонну стіну», повністю припинити економічні відносини, хоча і розуміє «...що нам буде дуже тяжко, що там природні ресурси», повністю заборонити російські паспорти, видавати лише посвідку на проживання, заборонити російську мову: «...ніколи не державна, ніколи в публічному просторі, якомога менше у видавничому просторі». Разом із тим вона досить добре усвідомлює сумнівність пропонованих заходів, констатуючи, що «це способи XIX століття». Проте це видається їй єдиним способом забезпечити власну безпеку, бо «по-іншому, мені здається, не буде спокійного життя ніколи».

У ході рефлексії щодо майбутнього наратив «ніяких відносин» перетворюється на наратив «обмежені відносини». Насамперед йдеться про те, що після війни Росія має відшкодувати Україні збитки. Відповідно респонденти зауважують, що «відносини будуть полягати тільки в тому, що вони будуть платити нам репарації» (Ж., 24). Тобто має зберігатися певна економічна взаємодія, але, крім того, респонденти сподіваються, що не буде мови «про якісь політичні відносини, чи культурні відносини» (Ж., 20).

Перехід від фрейму «заперечення відносин» до наративного фрейму «дистанціювання» здійснюється двома шляхами. Перший є трансляцією минулого у майбутнє. Загалом характерною ознакою усіх уявлень про майбутнє у відносинах України з Росією є трансляція ситуації, що існує під час війни, коли відносини фактично розірвані, на повоєнний період. Тому у процесі рефлексії респонденти тяжіють до відтворення ситуації, яка була до війни, вважають, що відносини «будуть максимально натягнутими, як і було, нічого позитивного в перспективі, якщо Росія залишиться у тій формі, в якій вона є» (Ж., 33).

Другий шлях пов'язує майбутні відносини з тим, які переживання залишила по собі війна як в українців, так і в росіян. Відповідно доки зберігається колективна пам'ять «будуть дуже погані відносини і між країнами, і між людьми», а керівництво держав буде намагатися виразити «волю народу» і буде демонструвати «дуже холодне ставлення на дипломатичному рівні» (Ж., 32). Крім того, знову таки, з одного боку, відтворюється модель відносин, яка почала реалізовуватися після 2014 року, коли зв'язки між країнами почали активно згортатися (зменшення експорту, згортання економічного співробітництва, блокування російського медійного контенту), з іншого, — маємо умовне продовження війни, яка «буде тривати на дипломатичному рівні, на всіх інших рівнях» (Ж., 33).

У ході рефлексії щодо розвитку конкретних видів відносин знову виникає проблема розрізнення бажаного і реального. Респонденти, які намагаються дотримуватися лінії дистанціювання, але не бачать, як її реалізувати, вдаються до формули «мені здається»: «...мені здається, що ми без Росії в економічному плані проживемо <...>, без їхніх культурних надбань ми також можемо прожити, я не бачу в цьому ніякої втрати» (Ж., 32). Таким чином, уявлення про розрив, які ґрунтуються на емоційних переживаннях, переосмислюються під час інтерв'ю самими респондентами. Наприклад, один із респондентів, розглядаючи перспективи економічної взаємодії, спочатку емоційно констатує: «...это уже сейчас из разряда клейма какого-то. Типа ты работаешь с “кацапами” — фу-фу-фу» (Ч., 28). Але повертаючись до реалій, він продовжує: «...и Европа будет закупать дальше газ, и у нас будут пытаться тишком-нишком».

Показовими у цьому сенсі є варіанти вирішення проблеми відновлення розірваних родинних зв'язків. З одного боку, сама вона дуже добре усвідомлюється і для прихильників наративу «дистанціювання» стає каменем спотикання: «Для мене, наприклад, найбільше питання — родинних зв'язків, у когось родичі в Росії далеко, в когось там і двоє батьків, мама в Києві, тато в Москві, або люди, які мають 2 паспорти, російський та український. Як їм бути?» (Ж., 21).

Радикальна позиція частини респондентів сформувалася переважно на тлі поведінки їхніх російських родичів або близьких, які або позитивно відреагували на вторгнення, або взагалі перервали відносини з рідними в Україні. Як наслідок, найкращим виходом із цієї ситуації уявляється повний розрив відносин: «...безпечніше просто забути, що там є родичі взагалі, просто забути» (Ж., 26). Однак у наративах представлений і відрефлексований варіант вирішення проблеми: «Якщо все буде добре продумано з обох сторін, то візовий режим дав би доступ сім'ям одним в одну сторону, другим у другу сторону» (Ж., 23).

Оскільки наратив «дистанціювання» виявляється складним для реалізації, йому на зміну приходить уявлення про відносини країн, що мають різні вектори розвитку: «Мала б бути максимальна дистанція, хоча я розумію, що економічно і соціально це неможливо, і максимальної дистанції не буде. Ну, максимальна орієнтація нас на Захід, а вони там вже як куди хочуть» (Ж., 41).

Ключовим моментом, що визначає уявлення про повоєнні відносини, є те, що ми не можемо відсторонитися від взаємодії через безпосереднє сусідство наших країн. Відповідно картина майбутнього залежить від того, як респонденти уявляють Росію. Наративний фрейм «перманентна війна» передає ставлення до Росії як до постійного джерела небезпеки: «...ми тут можемо китайську стіну побудувати з ППО, а він все одно буде лізти. Це їх курс такий, цією перемогою це не закінчиться» (Ж., 29). Відповідно відносини мають будуватися на ставленні до Росії як до держави-агресора, ми маємо бути завжди напоготові: «...у нас є кордони, які ця держава може перейти, і ми маємо їх захищати, щоб нас воно так не застало — ой, а ми не очікували» (Ж., 21).

Натомість наративний фрейм «з часом все налагодиться» відбиває більш помірковане сприйняття сусідства, позбавлене надлишку демонізації. Наявність відносин сприймається як природна, проте підхід до їх побудови має бути поміркованим. Для цього наративу характерна, з одного боку, реалістична оцінка ситуації: «...нужно просто понимать, с кем мы строим отношения, и особых иллюзий по этому поводу не питать, никогда» (Ж., 60), а з іншого, — сподівання на зміни в самій Росії: «...мені хочеться вірити, що адекватність у Росії переможе і вони стануть нормальним сусідом» (Ч., 25).

Ідея певних змін як необхідної умови побудови повоєнних відносин є ключовою у створенні картини майбутнього. Спектр бажаних змін досить великий. Ми вже бачили, що в територіальному контексті він не обмежується вимогою повернення українських територій, а втілюється в картину майбутнього розпаду Росії. Проте найчастіше в наративах як умови побудови майбутніх відносин згадуються політичні зміни, зокрема зміна російської влади. Слід зазначити, що наразі ця умова набула офіційного оформлення. У своєму зверненні від 30 вересня 2022 року Президент України зазначив: «Ми готові до діалогу з Росією, але вже з іншим Президентом Росії» [16, 2022]. Водночас в інтерв'ю, які були зібрані в березні—травні, респонденти не лише зазначали необхідність зміни влади в Росії, а й висловлювали сподівання, що це має бути і позицією української влади: «...якщо режим Путіна залишиться при владі, для мене особисто, і я сподіваюсь для української влади, буде повне табу на будь-яке пом'якшення наших відносин» (Ж., 22). Причому зміна влади в Росії

частиною респондентів розглядалась не лише як основа для відновлення відносин у повоєнний період, а й як одна з вирішальних умов завершення війни: «...мені здається, що війна не може закінчитися, поки в Росії та сама влада, тому що умовно Путін не заспокоїться, і нам прийдеться дочекатися того моменту, коли там щось зміниться» (Ж., 32).

Зміна влади як умова для побудови повоєнних відносин передбачає принаймні два складники. *Перший* — це повне викорінення пропутінського оточення та його покарання: «...пока полностью не очистится власть, верхушка от путиноидов мало-мальски тех, что прикоснулись к тому, что есть на данный момент, ничего не поменяется, все будут друг друга ненавидеть» (Ч., 28). *Другий* — прихід до влади людей, які змінять вектор розвитку країни: «Якщо влада в Росії перезапуститься, до влади придуть адекватні нормальні люди з новим баченням, не з тим, що зараз є в Росії, що Захід поганий, що у всьому винні американці. Ї будуть працювати не на загарбництво, а на розбудову своєї держави демократичної, з таким народом, я думаю, що можна буде попрацювати» (Ч., 21). Слід також зазначити, що сам по собі сценарій зміни влади в Росії на сучасному етапі видається респондентам *малоймовірним* і супроводжується уточненнями на кшталт: «можливо з часом», «якщо вони раптом», «це буде дуже, напевно, для них складно» і т. ін.

Головною перепорою руху в цьому напрямі є, на думку респондентів, російська ментальність. Зміни її вважаються надважливою умовою побудови повоєнних відносин. Йдеться про відмову росіян від «імперських амбіцій», бажання «захопити всіх і вся, кого можна», які постійно відтворюються в історичній перспективі, трохи змінюючи форми, спочатку в Російській імперії, потім в Радянському Союзі, а тепер і в сучасній Росії.

Оскільки побудова будь-яких відносин потребує зусиль з обох боків, ставлення росіян до України та українців є важливим складником взаємодії у майбутньому. Однак, зважаючи на те, що росіяни перебувають під впливом масованої пропаганди, наразі в наративах констатується відсутність такого бажання у росіян, що для частини респондентів ставить під сумнів доречність самого формування питання про налагодження відносин: «...если они не делают никаких продвижений в ту сторону, то мне думать, как с ними дружить, это дико» (Ж., 39). На тлі культивування міфології, в якій «лише росіяни праві, а решта світу помиляється», будувати якісь відносини досить складно, і їхня нормалізація буде залежати від того, чи зможуть росіяни переглянути свої позиції: «...настільки довго будемо їх вважати ворогами, наскільки довго вони будуть вважати, що це військове вторгнення є правильним» (Ж., 40).

Як наслідок, сподівання на зміни значно відтермінується і бачиться респондентам у віддаленій перспективі. Відповідно уточнюється наративний фрейм «вороги назавжди», і в ньому виникає досить давня історична аналогія: «Як Мойсей 40 років водив євреїв по пустелі, то, певно, треба прожити ці 40 років, щоб змінилися ті покоління, які зараз живуть у Росії, оскільки орки — всі люди, які зараз у свідомому віці, вони всі наші вороги наразі, оскільки не створюють опозицію Путіну» (Ж., 20).

Загалом початком для побудови картини майбутніх відносин часто є звернення респондентів до аналогій такого роду. Хоча колективна травма переживається тут і зараз, у повоєнні відносини їх вписують в аналогічні ситуації як минулого, так і теперішнього. Разом з тим різні нарративні фрейми подеколи виводяться з тих самих історичних подій, залежно від того, що саме акцентують у них респонденти.

Найбільш поширеним є звернення до історії Другої світової війни і того, як змінювалося в історичній перспективі ставлення до Німеччини. Причому до цього кейсу звертаються як для підтримки усіх нарративних фреймів. Прихильники бачення того, що «з часом все налагодиться», апелюють до того, що «люди даже простили немцев, а уж что они тут творили, так это никакого сравнения» (Ч., 50). Ті, хто бачить ситуацію з позицій «вороги назавжди», підкреслюють, що немає різниці між фашизмом у Німеччині і в Росії: «вони ж навіть не розуміють, що вони творять, що вони фашисти. Вони цього не усвідомлюють, або не знаю, усвідомлюють і такі — ну ок» (Ж., 32) або між Путіним і Гітлером: «Гітлер і Путін дуже схожа риторика» (Ж., 29); «на такій саме риторичі і Гітлер виїхав свого часу, бо тоді в Німеччині були реваншистські настрої, і вони вирішили знову захопити собі всю Європу» (Ж., 30).

Характерно, що в апеляції до історії Німеччини існує повна згода щодо того, що негативне ставлення до німців у світі згодом було подолано. Однак частина респондентів вважає, що цей шлях не зможе пройти Росія через неспроможність і небажання визнати власну провину: «...у Росії немає шансів, так як в Німеччині, компенсувати це за декілька поколінь, тому що німецький народ... він думаючий, а російський не думаючий» (Ж., 51); «...це не Німеччина, в якій є можливість якось розвинути країну, щоб інші країни захотіли співпрацювати. То Росія просто на віки, це буде ворог № 1 у всьому світі. І в них немає мізків, щоб довести свою країну до якогось більш-менш стану» (Ж., 23).

У нарративному фреймі «перманентна війна» майбутні відносини між Україною і Росією асоціюються із відносинами Ізраїлю та Палестини: «...боюсь, що ми станемо Ізраїлем і Палестиною і в нас кожні 3—4 роки буде війна» (Ж., 29); «...мабуть, десь так, як в Ізраїлі і Палестині, чи щось на кшталт цього. Зрозуміло, що довіряти їм взагалі не варто, тому що є насправді ризик, що це може знов повторитися» (Ч., 21). У нарративному фреймі «дистанціювання» відносини уявляються як побудовані подібно до моделі взаємодії Південної та Північної Кореї: «...як Південна і Північна Корея, отакий сценарій, що ми просто ніяк не будемо спілкуватися, дружити і тому подібне» (Ч., 21); «...принаймні в найближчі 10—12 років буде ізоляція в умовах якоїсь постійної ворожнечі, щось таке схоже як Північна Корея з Південною» (Ж., 21).

Уся різноманітна палітра очікувань щодо майбутнього повоєнних відносин, яку подано вище, є відбитком реальних переживань травматичних подій. Проте вирішальним для побудови цих відносин буде те, що відбуватиметься між подіями війни і їхньою подальшою репрезентацією, яким буде перебіг «процесу травми». За Александером, в основі цього процесу люди, які є дійовими особами подій і транслиють описи минулих та теперішніх подій, які можна розгляда-

ти як «заяву про якийсь глибоке каліцтво, крик про жажливу образу святині, наратив жажливо руйнівного соціального процесу та вимогу емоційної, інституційної та символічної компенсації та відновлення» [3].

Аналіз наративів підтверджує, що на сьогодні вираженою у масовій свідомості є готовність до репрезентації подій війни як травми у майбутнє через міжпоколінну трансляцію. Яскравий приклад такого маніфесту бачимо в наративі молодої жінки: «Мої діти, мої внуки і правнуки і їхні праправнуки, я клянусь, вони будуть ненавидіти Росію. Я лишу щоденники, я запишу відео свої. Не дай Боже, хтось буде любити Росію. Я зроблю все, щоб чим більше поколінь ненавиділо Росію» (Ж., 27). Відповідно, як раніше в іграх дітей ворогами були фашисти, так тепер «у наших дітей і наших онуків ворогами будуть росіяни в цих іграх» (Ч., 40).

Також на основі корпусу проаналізованих текстів можна припустити, що «групою носіїв», які є колективними дійовими особами процесу травми в українських реаліях, скоріш за все, виступатиме «покоління Незалежності». Це прямо формулюється в деяких наративах як призначення покоління: «Наше завдання, нашого покоління як молодих — не дати про це забути. І будувати так, щоб ми пам'ятали про всі наші героїчні сторінки. Звісно, всі героїчні сторінки, вони є трагічними, але про них треба пам'ятати і про них треба нагадувати. Тому ми не забудемо» (Ч., 21). Це покоління виховане на іншій версії української історії, ніж та, яку трансливали в радянські часи, тому для них сучасна війна вбудовується в ланцюг травматичних історичних подій: «...з пластом війни, яка почалась зараз, піднявся пласт історії загалом. Нам тільки Голодомор не можна пробачати взагалі ніколи. А що говорити про цю війну» (Ж., 21). Таким чином, важливою видається не лише особиста реконструкція і трансляція подій війни, а й закарбування її в історії: «Мені хотілося дуже, щоби зараз історики зробили все, щоб закарбувати це дуже-дуже сильно, і в інфраструктурі міст, напевно, і в матеріалах, що видаються, загалом у всьому» (Ж., 22).

Отже, можна говорити про наявність підстав для застосування теоретичної моделі культурної травми Александера для аналізу сучасної ситуації і прогнозування майбутнього повоєнних українсько-російських відносин. Існує «заява» про травму, визначилася група носіїв, яка готова подати цю заяву аудиторії-громадськості, зручною є ситуація для конструювання травми, чому сприяє історичне, культурне та інституційне оточення. Однак як буде відбуватися цей процес, наразі передбачити складно. Чи вистачить групі носіїв здатності переконати аудиторію, чи буде звинувачення росіян у тому, що відбулося таким, що пануючим стане наратив ворожості, чи їхні зусилля виявляться недостатніми і знову все поступово забудеться, поки що невідомо. Сумніви в цьому висловлюють самі представники групи носіїв. Як зауважує респондентка: «В українців було дуже багато причин ненавидіти Росію, у нас було дуже багато всяких історичних подій, після яких можна було сказати: ми не пробачимо і росіяни вороги. Чи буде ця війна такою вже точкою неповороття, скоріш так, ніж ні, але українці такі всепрощаючі, для цього треба докласти зусиль якихось. Але я не впевнена. Я не знаю» (Ж., 26).

* * *

Підсумовуючи, можна констатувати, що фаза соціального розвитку, що існувала до початку війни у 2022 році, характеризувалася суттєвою стабільністю, тому в усіх дослідженнях у 2020 та 2021 роках ми спостерігали, по суті, одну й ту саму модальну ситуацію — суттєве переважання негативних оцінок, що цілком узгоджувалося з існуванням в українському суспільстві дотичних негативних феноменів (низька інституційна довіра, міжособистісна політико-психологічна напруженість, аномія тощо). Але після початку війни, а відтак внаслідок значних змін у структурі соціальної дійсності була зафіксована суттєва зміна вказаного домінантного дискурсу.

Загальна тенденція полягає у значних позитивних змінах, які відбулися у відповідях на запитання про ставлення громадян України до їхнього власного становища та стану справ у державі після початку війни. Ми бачимо два взаємодоповнювальних пояснення цього феномену.

По-перше, критерії оцінки, які використовувалися до та під час війни, є відмінними. Для прикладу візьмемо доволі неочевидні зміни у результатах відповідей на питання про те, якими є умови життя для більшості населення України. За цим показником стало значно більше відповідей, що умови є загалом задовільними, а також менше відповідей про те, що вони є загалом поганими. Дійсно, в умовах війни вже відсутність безпосередніх воєнних дій у місці проживання є суттєвою підставою для оцінки умов життя принаймні на рівні задовільних.

По-друге, відбулося переосмислення ролі української держави у житті її громадян. До цього в жителів України було стабільно скептичне, якщо не негативне, ставлення до ефективності держави загалом. Але після початку війни відбулося усвідомлення, що втрата державності позбавить жителів України багатьох важливих благ, що існують у демократичних суспільствах.

Якщо оцінювати загалом результати нашого дослідження, то можна сказати, що в Україні принципово змінилося ставлення громадян до держави. Тобто українці нарешті прийняли свою державу як таку, що у своєму нинішньому стані заслуговує на повагу й високу оцінку, оскільки побачили, наскільки українська держава принципово відрізняється від того, що робиться в Росії, і від того, що агресори несуть звідти в Україну. Багато в чому саме завдяки такому порівнянню українці зрозуміли цінність того, що вони можуть втратити. Приходить усвідомлення, що навіть у таких страшних умовах, в яких ми зараз опинились, незалежна держава дає українцям те, що можна позитивно оцінювати не тільки в актуальному, але й у ретроспективному та прогностичному аспектах.

Аналізуючи ціннісний вимір, для нас не стало несподіванкою те, що найбільш релевантними є цінності, що умовно можна віднести до *забезпечення виживання української держави та суспільства*. Разом із тим найважливішою стала *цінність безпеки* в значенні захисту членів суспільства від внутрішніх руйнівних процесів. Такий вибір можна інтерпретувати як в емоційних, так і в раціональних категоріях.

З емоційної точки зору цілком зрозуміла потреба населення України бути захищеними від тих загроз, які несе окупація, бо остання безпосередньо пов'язана зі злочинністю, екологічними проблемами та дискримінацією, які зазначені у відповідному індикаторі.

Водночас забезпечення даної цінності як умови існування тих територій країни, які не перебувають під окупацією (як у контексті загроз із боку диверсантів, так і в контексті можливого посилення звичайної злочинності), є вихідною умовою збереження психологічної та морально-вольової стійкості населення, що, в свою чергу, забезпечує передумови для необхідної мобілізації ресурсів суспільства в умовах війни.

Показовим є й зворотний бік рейтингу цінностей, тобто група цінностей, які відповідають за розвиток. Дійсно, на етапі інтенсивних воєнних дій, можливості держави спрямовані не так на розвиток, як на збереження того, що ще не було зруйновано. Однак факт порівняно низького значення соціетальних цінностей розвитку потребує уваги після завершення війни, оскільки забезпечення відповідних ціннісних імперативів є визначальним фактором успішної відбудови української держави.

Що стосується уявлень населення щодо повоєнних українсько-російських відносин, можна зробити такі висновки. Ключовими наративними фреймами, що описують майбутні відносини українців із росіянами на початковому етапі війни є «ворожість» та «дистанціювання». Вони відбивають переважно спонтанні емоційні реакції на ситуацію втрати як особистісної, так і колективної безпеки. В цих умовах у масовій свідомості превалює бажання захиститися від небезпечного сусіда-нападника. Рефлексія подальших відносин досить слабка, тому можна прогнозувати зміни у баченні формату повоєнних взаємодій залежно від розвитку подій війни. Аналіз спонтанної рефлексії дає підстави говорити про те, що спіраль означення запущено і на формування картини майбутнього буде впливати те, *чи перетвориться колективна травма з екзистенційної в світоглядну та культурну, гальмуючи цивілізаційний розвиток України*. Тому важливим є аналіз причин й подолання наслідків колективної травми як науковцями, так і митцями, й діячами культури.

Д о д а т о к

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТЕСТ «GSR-5»

Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі?

1. Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками.
2. Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов'язками.
3. Центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками.
4. Важко відповісти.

Що Ви думаєте про майбутнє України?

1. Скоріш за все, ситуація буде погіршуватись.
2. Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи і покращиться.
3. Скоріш за все, ситуація буде покращуватись.
4. Важко відповісти.

Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?

1. Загалом погані.
2. Загалом задовільні.

3. Загалом гарні.
4. Важко відповісти.

Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?

1. Переважали невдачі.
2. Невдачі і досягнення компенсували одне одного.
3. Переважали досягнення.
4. Важко відповісти.

Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?

1. Скоріше не задоволений(-на).
2. Наскільки задоволений(-а), настільки і не задоволений(-а).
3. Скоріше задоволений(-а).
4. Важко відповісти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айерман Р. Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*. 2016. Т. 141, № 5. С. 40—67.
2. Айерман Р. Социальная теория и травма. *Социологическое обозрение*. 2013. Т. 12, № 1. С. 121—138.
3. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*. 2012. № 3. С. 6—40.
4. Бжезінський З. Велика шахівниця. Харків: Вид-во «Ранок»; «Фабула», 2019. 288 с.
5. Головаха Е., Костенко Н., Макеєв С. Общество без доверия. Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. 338 с.
6. Горбачик А. Війна як фактор зміни структури та рівня довіри. *Українське суспільство в умовах війни*: колективна монографія; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2022. С. 347—357.
7. Горностай П. Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи*: спец. вип. Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. Київ, 2012. С. 89—95.
8. Грушецький А. Чи поділяють українці наративи «розколу»: результати телефонного опитування, проведеного 7—13 вересня 2022 року. 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1134&page=1>
9. Дембіцький С. Загальні установки щодо держави загального добробуту: концепт та особливості вимірювання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 3. С. 5—24.
10. Дембіцький С. Міжособистісна політико-психологічна напруженість населення України. 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1098&page=6>
11. Дембіцький С. Цивілізаційна суб'єктність України з точки зору соціетальних цінностей: стан масової свідомості. *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності*; під ред. Пирожкова С. та ін. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 195—207.
12. Дембіцький С., Сидоров М. Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 1. С. 6—28.
13. Дембіцький С., Сидоров М., Плющ В., Соснюк Є., Шалімова О. Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 3. С. 102—123.
14. Дембіцький С. Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 196 с.
15. Інститут соціальної та психологічної психології НАПНУ. Прес-реліз «Дослідження психологічного стану населення в умовах повномасштабної війни». 2022. URL: <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psichologichnogo-stanu-naseennya-v-umovax-povnomashtabnoii-vijni/>

16. Звернення Президента України Володимира Зеленського. Ми робимо свій визначальний крок, підписуючи заявку України на вступ у пришвидшеному порядку до НАТО. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-robimo-svij-viznachalnij-krok-pidpisuyuchi-zayavku-ukrayi-78173>
17. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38—49.
18. Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології «Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13—18 травня 2022 року». URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=112&page=1>
19. Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології «Якими українці бачать відносини України і Росії: результати телефонного опитування, проведеного 6—20 липня 2022 року». URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1127&page=1>
20. Прес-реліз Соціологічної групи «Рейтинг» «Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17—18 серпня 2022)». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcuyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnua_2022.html
21. Савоскіна К. 10 років на розмінування. Чому так довго та яка ціна. 2022. URL: <https://hromadske.ua/posts/10-rokiv-na-rozminuvannya-chomu-tak-dovgo-ta-yaka-cina>
22. Сененко А. Замкнене коло. У чому справжня причина «відтоку мізків» з України. 2021. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/nauka-chomu-molod-jide-z-krajini-novini-ukrajini-50154121.html>
23. Сидоров М. В.-С., Костенко Я. О. Аналіз рангових шкал у масових опитуваннях. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017. № 39. С. 110—117.
24. Соціологічна група «Рейтинг». «Дев'яте загальнонаціональне опитування: соціально-економічні проблеми під час війни (26 квітня 2022 року)». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyu_obschenacionalnyu_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voynu_26_aprelya_2022.html
25. Соціологічна група «Рейтинг». «Четверте загальнонаціональне опитування українців в умовах війни (12—13 березня 2022 року)». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetvertyu_obschenacionalnyu_opros_ukraincev_v_usloviyah_voynu_12-13_marta_2022_goda.html
26. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. й990—1992 гг. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2009. 328 с.
27. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. *30 років незалежності*. Вип. 8 (22). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2021. 714 с.
28. Хелд Д. Модели демократии. Москва: Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 544 с.
29. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6—16.
30. Ярмоленко О. CNN: Україна та США проводили «військові ігри» напередодні контрнаступу на півдні, щоб краще спланувати операцію. 2022. URL: <https://babel.ua/news/83735-cnn-ukrajina-ta-ssha-provodili-viyskovi-igri-naperedodni-kontrnastupu-na-pivdni-shchob-krashche-splanuvati-operaciyu>
31. Hirschberger G. Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology. Sec. Personality and Social Psychology*. 2018. N 9 (1441). DOI:10.3389/fpsyg.2018.01441
32. Kumlin S. The welfare state: Values, policy preferences, and performance evaluations. *The Oxford handbook of political behavior*. 2007.
33. Pisaruk A., Shatilo V., Chyzhova V., Koshel N., Pisaruk L., Ivanov S. Posttraumatic stress disorder: online poll of people who experienced war stress in Ukraine in 2022. *Ageing and longevity*. 2022. N 3 (2). P. 57—62.
34. Roosma F., Oorschot W. van, Gelissen J. The preferred role and perceived performance of the welfare state: European welfare attitudes from a multidimensional perspective. *Social science research*. 2014. N 44. P. 200—210.

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ ТА СПЕЦИФІКА СУДОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

3.1. ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ДОВІРИ СУСПІЛЬСТВА ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Становлення та розвиток якісного та ефективного правосуддя має вирішальне значення щодо утвердження України як демократичної, правової держави (ст. 1 Конституції України).

Науково-практична парадигма ефективного правосуддя вміщує:

- теоретичні положення, що виокремлюються у дві основні наукові доктрини: щодо дефініціювання та визначення змісту концепту «правосуддя» та визначення сутнісно-змістовних ознак концепту «ефективне правосуддя» як необхідної характеристики демократичної, правової держави та умови подальшого сталого розвитку такої держави;

- праксеологічний механізм впровадження теоретичних положень щодо здійснення ефективного правосуддя через визначення якісних факторів, що розкривають його придатність бути ефективним (якість правосуддя).

У вітчизняній юридичній науці є достатньо напрацювань щодо визначення сутності (природи) та змісту такого правового феномену як правосуддя. В контексті даного дослідження на увагу заслуговує характеристика найбільш поширених та сталих її аспектів, які становлять необхідний методологічний інструментарій науково-практичної парадигми ефективного правосуддя.

Визначення поняття *правосуддя* набуває не тільки науково-академічного значення, але й практичного. Адже концепт «правосуддя» міститься в чинному законодавстві.

Розділ VIII Конституції України має назву «Правосуддя», у тексті якого застосовано вербальну конструкцію «система правосуддя». Формально-юридичний аналіз положень статей усього цього розділу дає можливість зробити висновок, що до «системи правосуддя» належать не тільки суди, але й інші органи, зокрема такі, як Вища рада правосуддя, прокуратура, адвокатура.

Крім того, згідно з ч. 10 ст. 131 Конституції України «відповідно до закону в системі правосуддя утворюються органи та установи для забезпечення добору суддів, прокурорів, їхньої професійної підготовки, оцінювання, розгляду справ щодо їхньої дисциплінарної відповідальності, фінансового та організаційного забезпечення судів». Правосуддя — це функція судової влади, отже, це її функціональна, а не статутарна характеристика.

Судова влада є ширшим концептом, ніж *правосуддя*, яке є невід'ємним складником «судової влади». Як слушно зазначають вчені, «судова влада — не тільки правосуддя. Цією категорією охоплюються вся судова система, суддів-

ський корпус, апарат судів, будівлі, в яких суди розміщуються, елементи організаційного і ресурсного забезпечення» [1, с. 19].

Система судових органів та судова влада — нетотожні поняття [2, с. 76].

Конституційний Суд України тлумачить *правосуддя* як галузь державної діяльності, зокрема зазначаючи: «...правосуддя — це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» [3]. Суд в інших рішеннях підтвердив зазначену юридичну позицію [4] та розкрив зміст *правосуддя* [5]. Конституційний Суд у своїх юридичних позиціях визначає сутність та мету «правосуддя», а саме: «...правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [5]; «...суди здійснюють правосуддя з метою забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави» [6].

Слід зауважити, що в сучасній правовій доктрині актуалізується «правозахисний смисл правосуддя, за яким його метою є судовий захист». Разом із тим право на судовий захист визначається як «вияв дії основоположного принципу права — верховенства права, а саме таких його аспектів, як пріоритетність та забезпеченість прав і свобод людини та захист їх судом». Правосуддя характеризується його ціннісним людиноцентристським змістом. Ним є «якісна», спрямована на відновлення порушених прав і свобод особи, а не на захист суто інтересів органів влади, їх посадових осіб, процесуальна діяльність судів [7, с. 107]. «Здійснення правосуддя в умовах намагання побудувати в Україні правову державу вимагає утвердження судами в їх процесуальній діяльності справедливості, забезпечення дієвого захисту порушених прав і свобод людини, прав та інтересів інших суб'єктів правовідносин» [7].

Таким чином, обґрунтованим є доктринальний висновок, що правосуддя — це основна функція судової влади щодо вирішення правових спорів на основі верховенства права з метою забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави, яка здійснюється виключно судами, сукупність яких становить структуровану систему судоустрою.

Правова конструкція «ефективність правосуддя» не має єдиного, уніфікованого визначення. Водночас аналіз наукових правових джерел надає підстави констатувати, що в сучасній теоретичній і практичній юриспруденції поняття «ефективності» отримало широке використання.

Поряд з ефективністю судової системи важливе значення мають питання ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, який у теоретико-правовому аспекті характеризується тим, що такий захист є реальним порівняно із формальністю (теоретичний, примарний захист та / або ілюзорний результат для суб'єкта приватного права) та означає найкращий ефект з мінімальною шкодою для інших інтересів, насамперед суспільних [8].

Також досліджуються критерії оцінювання ефективності судів (зокрема, адміністративних судів) під час надання судових послуг, до яких відносять: «...якість судового рішення, доступність адміністративного суду, своєчасність розгляду справи адміністративної юрисдикції, професіоналізм суддів і працівників апарату суду, рівень громадської довіри до суду» [9, с. 224].

Аналіз визначених та інших наукових концепцій надає підстави зробити висновок, що ефективність судової системи, ефективність судового захисту прав людини, ефективність діяльності судів та суддів, а також ефективність судової влади тощо, змістовно пов'язані між собою, адже вони спрямовані на ефективне здійснення правосуддя з метою ефективного судового захисту прав, свобод людини і громадянина, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Цей висновок ґрунтується на положеннях Конституції України та чинного законодавства. Згідно з Конституцією України «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди» (ч. 1 ст. 124); «правосуддя здійснюють судді» (ч. 1 ст. 127); «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» (ч. 1 ст. 129). Таким чином, простежується формально-логічний зв'язок, за яким правосуддя є профільною функцією судів, суддів та відповідно судової влади, яка здійснюється на основі верховенства права.

Стаття 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року визначає завдання суду, зауважуючи, що «суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

Звідси аргументованим є висновок, що метою функціонування суддів, судів та всієї судової влади є ефективне правосуддя на засадах верховенства права.

Ефективність правосуддя — це оцінювальний правовий концепт, який визначає ступінь спроможності системи правосуддя вирішувати правові спори в оптимальні (розумні) строки з досягненням основної мети — соціальної справедливості.

Разом із тим зміст ефективності правосуддя є багаторівневим та багатограним. Він включає певні складники. Саме такий підхід простежується в правовому висновку Верховного Суду про те, що ефективності судового захисту прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві належать ефективності розгляду та вирішення справи, способу захисту, судового рішення та його виконання — всі ці складники можна назвати «ефективне правосуддя», що є еталоном для оцінки судової гілки влади та запорукою довіри до неї з боку громадян, а також інших суб'єктів. Таким чином, ефективний спосіб захисту повинен забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним обставинам [10].

З концептом ефективності правосуддя тісно пов'язана якість правосуддя, проте вони не тотожні за змістом. «Якість» — це сукупність властивостей об'єкта дослідження, що визначають ступінь його придатності для використання та досягнення певної мети, на відміну від «ефективності», яка етимологічно означає «відносний ефект, результативність процесу, операції, проекту,

що визначається як відношення результату до затрат, які зумовили його одержання» [11]. Отже, ефективність — це вже певний результат, що досягається внаслідок наявності у певного об'єкта певних властивостей (якості), що визначають здатність цього об'єкта досягти відповідного результату (ефективності).

Якість та ефективність правосуддя відносяться до єдиної матриці показників правосуддя. Так, Європейська комісія (починаючи з 2013 року) проводить оцінювання системи правосуддя країн — членів Європейського Союзу (EU Justice Scoreboard) за трьома критеріями: ефективність, якість, незалежність [12].

Ефективність та якість правосуддя — це пов'язані концепти, які визначають та обумовлюють один одного. Саме такий взаємозв'язок простежується в Оцінці Європейської комісії з питань ефективності правосуддя Ради Європи (заснована 18 вересня 2002 року згідно з Резолюцією Res (2002) 12 Комітету міністрів Ради Європи як експертна організація з питань ефективності функціонування юстиції в державах-членах Ради Європи)¹⁰, яка розглядає ефективність правосуддя як складне, багатогранне явище, що залежить від багатьох факторів, які визначають якість правосуддя.

Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (СЕРЕJ) проводить оцінювання систем правосуддя держав — членів Ради Європи і окремих держав-спостерігачів кожні два роки, починаючи з 2004 року. Зокрема, Звіт «Європейські системи правосуддя — Звіт про оцінку СЕРЕJ — Цикл оцінки 2022 (дані за 2020 рік)» має важливе значення щодо визначення напрямків та засобів ефективізації правосуддя в Україні.

Так, у Звіті виокремлено цілу систему вимог (умов) щодо ефективізації правосуддя, які можна назвати вимогами для якості правосуддя.

Першою була визначена вимога належного фінансового забезпечення — *бюджет*. Доступ до правосуддя має бути рівний для всіх громадян. Ці гарантії неможливо забезпечити без належного бюджету. В Україні витрати на суди, з розрахунку на одного жителя, становили 12,53 євро, на безоплатну правову допомогу — 0,5 євро, що є істотно нижчим, ніж у середньому в Європі [16].

Європейська комісія з питань ефективності правосуддя особливо відзначила достатньо високу суддівську винагороду в Україні, яка на початку кар'єри судді у 2020 році становила еквівалент 30 619 євро, а в найвищій інстанції — 97 838 євро. Втім слушно зауважено: чи вирішить у довгостроковому вимірі проблему якості правосуддя в кожному українському суді та в кожній прокуратурі таке значне підвищення суддівської винагороди (на що сподівався законодавець під час реформи), покажуть майбутні моніторинги і звіти [14; 15].

Наступна необхідна умова забезпечення ефективності правосуддя — це *професіонали*. Зокрема, щодо України, то СЕРЕJ визначила, що в Україні за останні роки не вдалося остаточно й на основі нормативно затвердженої про-

¹⁰ Метою діяльності цієї організації є: а) підвищення ефективності й незалежності функціонування системи правосуддя держав-членів задля надання усім, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, можливості захистити свої законні права, тим самим зміцнюючи віру громадян в ефективність правосуддя; б) створення умов для активного використання міжнародно-правових інструментів Ради Європи щодо питань ефективності та справедливості правосуддя.

зорої методології визначити, скільки саме суддів потрібно країні. Звісно, наслідки війни ще більше ускладнюють це завдання [14; 15].

Слід відзначити, що у контексті визначення якісних факторів щодо ефективності правосуддя важливе значення має професійний суддівський корпус.

Аналіз практики формування суддівського корпусу з моменту початку судової реформи 2016 року надає підстави визначити основні тенденції подальшого удосконалення суддівського корпусу у контексті ефективності правосуддя, зокрема такими є: удосконалення законодавчо визначеної моделі формування суддівського корпусу — призначення на посаду судді на конкурсній, позаполітичній основі з залученням громадськості; забезпечення гарантії незалежності суддів та, як наслідок, — забезпечення незалежності та захищеності суддівського корпусу; професіоналізація суддівського корпусу; підвищення етичних та моральних вимог до суддів згідно з міжнародними стандартами; підтвердження народної довіри суддям.

На ефективність правосуддя впливає якісна *судова карта*, якої бракує Україні. Перегляд судової карти є невід'ємною частиною національної стратегії, спрямованої на підвищення ефективності та якості правосуддя. Відповідний указ колишнього Президента України про нову карту судів скасований, а нове рішення все ще перебуває на стадії розробки й не є затвердженим [14; 15].

Особлива увага в нинішніх умовах має бути приділена значущості інформаційно-комунікаційних технологій у функціонуванні судової системи. Скориставшись їхніми перевагами, судові системи можуть адаптувати способи поширення інформації і створювати стійкий двосторонній зв'язок із користувачами. Впродовж останніх п'яти років упровадження інформаційних технологій у судовій системі України рухається за правилом «крок уперед — два кроки назад», що, безумовно, не сприяє ефективності правосуддя.

Інформаційні технології «сприяють спрощенню судових процедур, скороченню термінів розгляду судових справ, процесуальних строків та судових витрат» [16, с. 340].

Створення електронного суду є важливим напрямком трансформації України в цифрову державу. Законодавство створює правові основи щодо інформатизації системи судоустрою та запровадження електронного суду в Україні. Так, ст. 15¹ Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року передбачає, що в судах, Вищій раді правосуддя, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Державній судовій адміністрації України, їхніх органах та підрозділах функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система тощо.

Електронний суд є одним з елементів електронного урядування, що розглядається як спосіб організації державної влади за допомогою інформаційних мереж та забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій.

«Наразі вельми актуальними є дослідження в напрямку наукової розробки таких елементів електронного суду: можливості повноцінної двосторонньої комунікації між судом, учасниками судового процесу та усіма іншими зацікавленими особами за допомогою засобів сучасних електронних інформаційно-

комунікаційних технологій; визнання усього спектра існуючих сьогодні електронних інформаційних ресурсів належними і повністю допустимими доказами в судовому процесі; можливості вчинення в електронному форматі усіх процесуальних дій під час розгляду будь-яких судових справ» [17, с. 9]. Підсумовуючи, слід відзначити, що потрібне певне законодавче забезпечення щодо впровадження *електронного суду*.

Зауважимо, що таке законодавче забезпечення має будуватися на принципах та положеннях, визнаних міжнародною спільнотою. Існує ряд положень та принципів запровадження електронного суду, які є вміщеними у міжнародних, зокрема європейських, документах, аналіз яких дає можливість виокремити міжнародні стандарти електронного суду.

Так, основні рекомендації щодо впровадження електронної демократії викладені у рекомендації СМ / Rec (2009) державам-членам від 18 лютого 2009 року [18]. Рекомендація Rec (2001) ЗКМ РЄ державам-членам «щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій» вказує на необхідність забезпечення можливості:

- відкриття провадження за допомогою електронних засобів;
- здійснення подальших процесуальних дій у рамках провадження в середовищі електронного документообігу;
- отримання відомостей про хід справи шляхом дозволу доступу до судової інформаційної системи;
- отримання інформації про результати провадження в електронній формі (п. 3) [19].

Нідерландський експерт Дорі Рейлінг визначає чотири рівні електронної взаємодії між громадянами та владою, що розроблені в ЄС:

- перший рівень — онлайнова інформація про загальнодоступні послуги;
- другий рівень — одностороння взаємодія: завантаження форм із сайтів;
- третій рівень — двостороння взаємодія: обробка форм (у тому числі автентифікація), процесуальні дії в цифровій формі;
- четвертий рівень — транзакція: робота зі справою, прийняття та оголошення рішення [20, с. 4].

Зазначені рівні можуть слугувати алгоритмом електронної взаємодії у системі правосуддя.

Запровадження електронного суду передбачає автоматизацію та здійснення онлайн таких функцій, як подання позовної заяви, додатків до неї і надання відгуків на позови, доступ до судових актів, надання доказів, розгляд справи, розсилка учасникам процесу інформації щодо поточної справи, функціонування сайтів судів, на яких можна знайти інформацію з конкретної справи. Крім того, у системі судоустрою *електронний суд* сприятиме функціональній ефективності та єдності цієї системи, зокрема, через налагодження процесу оперативного обміну інформацією в електронному вигляді між судами, учасниками судового процесу, а також іншими державними структурами з метою забезпечення права кожного на справедливий та неупереджений суд. Як зазначають науковці, деякі напрямки впровадження інформаційних технологій у судочинство України вже отримали свою реалізацію на практиці: Єдиний державний реєстр судових рішень (далі — ЄДРСР), автоматизована система документо-

обігу в судах, можливість сторін брати участь у судових засіданнях у режимі відеоконференції, обмін електронними документами між судом та учасниками судового процесу паралельно з документами у паперовому вигляді [16, с. 340].

Втім залишається актуальним повний перехід від «паперового» процесу до електронного та утворення e-court у системі судоустрою, що є важливим фактором ефективізації правосуддя, яка залежить від того, наскільки є ефективною система виконання судового рішення. Через це наявність дієвих інструментів стимулювання виконання — значущий елемент ефективності механізму судового захисту порушених прав [21].

Критеріями ефективності правосуддя є:

- доступність правосуддя, своєчасність розгляду справ (в розумні строки);
- відсутність дискримінації, корупції та незаконного впливу державної влади;
- рівень довіри населення до правосуддя.

Якість правосуддя — це сукупність необхідних характерних ознак правосуддя, що визначають фактори його ефективності (якісні фактори ефективності правосуддя). Для ефективності правосуддя необхідні такі якісні фактори: належне фінансове забезпечення; кадровий потенціал — професійний та добросесний суддівський корпус; якісна судова карта; використання інформаційно-комунікаційних технологій (диджиталізації правосуддя); дієва система виконання судових рішень.

Якість — це внутрішня властивість правосуддя як системного утворення, хоча на нього впливають і зовнішні фактори (умови), до яких відноситься воєнний стан, який створює виклики, що негативно впливають на ефективність правосуддя і тому потребують створення науково-практичного механізму їх попередження та подолання.

В умовах розв'язаної Росією широкомасштабної війни проти України актуалізується питання забезпечення якості та ефективності правосуддя, надання адекватної відповіді на існуючі виклики.

Згідно з ч. 1 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» «правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України».

Введення воєнного стану не може впливати на процес здійснення судочинства. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється. Однак практично забезпечити ефективну роботу судів у період війни є проблематичним через об'єктивні обставини, спричинені широкомасштабними бойовими діями, диверсіями та іншими загрозами.

Рада суддів України (далі — РСУ) вже у перші дні війни прийняла рішення, спрямовані на забезпечення функціонування судів в умовах воєнного стану та, зокрема, з урахуванням такої ускладнювальної обставини, як припинення повноважень Вищої ради правосуддя. 24 лютого 2022 року РСУ розглянула питання «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією з боку Ро-

сійської Федерації» і зазначила, що в умовах воєнного або надзвичайного стану робота судів не може бути припинена, тобто не може бути обмежено конституційне право людини на судовий захист [22].

Війна та окупація частини території України створила суттєві виклики, які необхідно подолати для забезпечення здійснення якісного та ефективного правосуддя.

Перш за все гостро постали питання щодо діяльності судів, розташованих на територіях, які перебувають під тимчасовою окупацією та на яких ведуться бойові дії. Так, ще у 2021 році Фондація DEJURE здійснила аналіз державної політики у сфері правосуддя у період окупації АР Криму, частини Донецької та Луганської областей (який був підтриманий Радою суддів України) та запропонувала низку рекомендацій щодо діяльності судової влади в умовах воєнного стану та загрози окупації для подолання небезпечних викликів:

- евакуація судів з окупованих територій та територій під загрозою окупації;
- колаборація суддів з окупаційною адміністрацією РФ (у випадку затримання судді під час або одразу після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину обирати запобіжний захід без дозволу Вищої ради правосуддя на підставі норми Конституції України);
- тимчасове відрядження суддів з судів, які припинили діяльність;
- можливість дистанційного здійснення правосуддя;
- доступ до судових рішень (відкрити ЄДРСР для загального доступу, приховавши інформацію, яка може стати загрозою безпеці суддів та працівників судів, на період воєнного стану) [23]. Ці рекомендації є слушними та у цілому заслуговують на підтримку в сучасних умовах війни.

Зокрема, це стосується забезпечення правосуддя у разі неможливості його здійснення окремими судами, які опинилися на окупованих територіях або на територіях, на яких ведуться активні бойові дії. Вирішення цього питання ґрунтується на положеннях ч. 3 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а саме: «У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів».

Верховна Рада 3 березня 2022 року прийняла Закон України «Про внесення зміни до ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» [24]. Було розширено повноваження Голови Верховного Суду (далі — Голова ВС) на час неможливості здійснення повноважень Вищою радою правосуддя.

Так, наприклад, станом на 2023 рік у зв'язку з неможливістю окремих судів здійснювати правосуддя в умовах воєнного стану розпорядженнями Голови ВС було змінено територіальну підсудність близько 150 судів [25]. Після звільнення Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської та ін. областей від російських окупантів відновлено територіальну підсудність 58 судів [26].

Втім залишається чимало проблем, зокрема, за інформацією Голови Ради суддів, станом на 2023 рік в Україні «здійснюють правосуддя 587 судів, 87 судів цього не роблять через активні бойові дії або розташування на тимчасово оку-

пованій території. Ще 84 суди не здійснюють правосуддя з 2014 року — йдеться про Крим, а також окуповані території Донецької та Луганської областей до 24 лютого 2022-го. На території, де велися чи продовжують вестися бойові дії, повністю зруйновано 13 судів» [27]. Безумовно, ці питання потребують свого вирішення, як й інші проблеми щодо судового розгляду справ в умовах широкомасштабних воєнних дій.

З метою вирішення викликів, зумовлених війною, 2 березня 2022 року Рада суддів України опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану, а 4 березня 2022 року було видано наказ Голови ВС, згідно з яким встановлено особливий режим роботи судів та запроваджено відповідні організаційні заходи [28].

Це засвідчує, що, починаючи з перших днів війни і до сьогодні, розробляються нормативні та нормативно-організаційні заходи, спрямовані на забезпечення якісного правосуддя в умовах війни.

Залишається невирішеною проблема щодо здійснення ефективного правосуддя в онлайн-режимі. Тут слід звернути увагу на ефективне дистанційне функціонування судів. Крім того, не втрачає актуальності й інша проблема, а саме: дотримання принципу розумного терміну розгляду справи та поновлення процесуальних термінів. Але для цього необхідне створення відповідного нормативно-правового підґрунтя для регламентації особливостей дистанційної форми роботи судів, зокрема, розгляду справ у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду (зали засідань) суддею, з використанням власних технічних засобів, участі у судовому засіданні суддів та / або секретаря судового засідання дистанційно у режимі відеоконференції, особливостей підписання судових рішень та процесуальних документів [29, с. 27—28] тощо.

Важливим фактором та водночас критерієм ефективності правосуддя в умовах війни є розгляд справи упродовж розумного строку. В Рекомендаціях Ради суддів України щодо роботи судів зазначено: «Виважено підходити до питань, пов'язаних із поверненням різного роду процесуальних документів, залишення їх без руху, встановлення різного роду строків, за можливості продовжувати їх щонайменше до закінчення воєнного стану» [30]. Проте кожен випадок індивідуальний, та остаточне рішення за результатом оцінки всіх обставин прийматиме суд.

Втім Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не містить положення, що воєнний стан є підставою для продовження процесуальних строків. Ця проблема потребує нагального вирішення. Незважаючи на складні обставини воєнного стану, правосуддя має залишатися якісним, ефективним та не втратити довіри суспільства.

Важливою проблемою було і залишається забезпечення підвищення рівня довіри суспільства до правосуддя в Україні.

Аналіз статистичної інформації за останні роки засвідчує, що рівень довіри населення України до судової влади залишається доволі низьким. Так, громадська організація «Харківський інститут соціальних досліджень» провела опитування громадян: 1000 респондентів, зокрема більшість громадян (63,5 %), не довіряють судовій гілці влади в Україні [31].

Згідно з опитуванням, проведеним Фондом «Демократичні ініціативи» та Центром Разумкова на замовлення Фондації DEJURE, майже 80 % респонден-

тів з усієї України вважають, що у суді виграє багатша чи впливовіша сторона, а 42,7 % опитаних не звернуться до суду, оскільки не вірять у можливість отримати справедливе і законне рішення [32]. З різницею у декілька процентів (із похибкою на методологію опитування) цей результат підтверджується і за іншою програмою соціологічного опитування, за якою з твердженням, що у суді завжди виграє той, хто має більше грошей, повністю погоджуються 72 % опитаних [33].

Згідно з опитуванням, проведеним за програмою реформування сектора юстиції «Нове правосуддя», лише 10 % українців довіряють судовій системі, а 59 % їй не довіряють [33].

Отже, за таких обставин особливо важливого значення набуває підвищення довіри до суду. Існують різні підходи щодо вирішення цієї проблеми. Зокрема, обґрунтовується позиція, що рівень довіри до судів залежить як від їхньої діяльності, так і від інших чинників:

- законності та справедливості судових рішень;
- проведення слухання й винесення рішення у справі згідно із принципом рівності сторін;
- справедливості та об'єктивності за виконання процесуальних дій;
- винесення судового рішення виключно на доказах;
- поваги до честі й гідності учасників судового процесу;
- чіткого і зрозумілого обґрунтування судового рішення та ін. [1, с. 304].

Думається, що визначений перелік є аргументованим.

Реальність цих чинників безпосередньо пов'язана та залежить від якості суддівського корпусу. Зокрема, це стосується моральних якостей суддівського корпусу, стандарти яких визначені в таких міжнародних документах, як: Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року [34]; Рекомендації щодо ефективного впровадження Основних принципів незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1989 року [35]; Європейська хартія про Закон «Про статус суддів» від 8—10 липня 1998 року [36]; Велика хартія суддів (Основні принципи), прийнята Консультативною радою європейських суддів на 11-му Пленарному засіданні в Страсбурзі 17—19 листопада 2010 року [37, с. 19—22]; «Рекомендація № R (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність і обов'язки» [38] та ін. Важливе значення мають «Бангалорські принципи поведінки суддів» 2006 року, що схвалені Резолюцією Економічної та соціальної ради ООН 27 липня 2006 року [39].

Усі ці документи визначають принципи, що мають на меті встановлення стандартів етичної поведінки суддів. Разом з тим зазначається, що «заохочення та підтримка високих стандартів поведінки суддів є безпосереднім обов'язком судових органів кожної держави» [39].

Розробка, дотримання стандартів поведінки та етичних принципів у вітчизняній системі правосуддя має кореспондувати відповідним міжнародним стандартам у цій сфері.

Згідно зі ст. 83 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [40] критеріями кваліфікаційного оцінювання судді є: компетентність (професійна, особиста, соціальна тощо); професійна етика; доброчесність.

Питання професійної етики та доброчесності судді є конституційно-правовими новелами, що підвищують вимоги до моральних якостей суддів. Звідси визначення змісту таких концептів, як *професійна етика* та *доброчесність* має не тільки теоретичне, але набуває й практичного значення.

Етичні вимоги (*професійна етика*) пов'язані зі статусом судді, визначені в Кодексі суддівської етики [41]:

- неухильне дотримання вимог закону і принципу верховенства права, приєднання судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення віри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду;
- обов'язок уникати будь-якого незаконного впливу на діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя, та бути незалежним від своїх колег у процесі прийняття рішень;
- не використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб та не дозволяти цього іншим;
- докладати всіх зусиль для того, щоб, на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини, поведінка судді була бездоганною.

Крім того, Кодексом визначені правила поведінки судді під час здійснення правосуддя, які подаються окремим розділом, аналіз змісту якого надає можливість виокремити такі правила: незалежність, старанність, неупередженість, безсторонність, тактовність, ввічливість, витримка й повага до учасників судового процесу, інших осіб та ін. Також в окремому розділі даного Кодексу подано правила позасудової поведінки судді, серед яких: політична нейтральність; неприпустимість поєднання суддівської діяльності з іншою, крім наукової, викладацької та творчої; уникнення взаємовідносин, які можуть вплинути на незалежність та неупередженість судді; обізнаність про майнові інтереси судді та членів його / її сім'ї; сімейні, соціальні взаємовідносини чи будь-які інші відносини та втручання з боку органів державної влади не мають впливати на поведінку судді чи ухвалення судових рішень тощо.

У Коментарі до Кодексу суддівської етики (затверджений Радою суддів України 4 лютого 2016 року) зазначено, що високі стандарти поведінки полягають у тому, що суддя як на роботі, так і за її межами, у повсякденному житті повинен демонструвати таку поведінку, щоб учасники процесу і оточення бачили в ньому еталон порядності і справедливості — високоморальної, чесної, стриманої, врівноваженої людини [42].

Втім сьогодні, на жаль, трапляються численні випадки порушення суддями та представниками органів судової влади норм морально-етичної поведінки, тому ця проблема потребує постійного дослідження для вироблення рекомендацій задля покращення ситуації.

Що стосується *доброчесності*, то існує нагальна потреба дефініціювання цього концепту у чинному законодавстві. Думається, що реально тільки визначити окремі (загальні) ознаки доброчесної поведінки, однак неможливо передбачити всі прояви цієї моральної характеристики, адже їх не можна укласти у

жорсткі межі наукової, ба більше, законодавчої дефініції. *Доброчесність* — це така деонтологічна норма, яка має різні вияви, крім того, не тільки у сфері професійної діяльності, але і в буденності, в повсякденному житті.

Водночас *доброчесність* — це правова категорія, яка має юридичне навантаження та повинна виконувати функцію методологічного інструментарію під час визначення доброчесності суддів і кандидатів на посаду судді (а також членів інших органів судової влади). Саме у методологічно-інструментальному аспекті зміст доброчесності судді може бути розкритий через такі складники:

- невчинення корупційних правопорушень та правопорушень, пов'язаних із корупцією;
- добросовісне (тобто добре) виконання обов'язків судді та дотримання ним / нею присяги;
- невтручання у правосуддя, яке здійснюється іншими суддями;
- чесність та невідкупність судді;
- чесні та добрі взаємовідносини у системі соціальних зв'язків.

Аналіз проблеми підвищення довіри громадськості до судової влади буде неповним та одностороннім без визначення того, що на сучасному етапі розвитку правосуддя стало майже *модним* та навіть *обов'язковим* заявляти (у ЗМІ, наукових доповідях, статтях, інших джерелах) про корумпованість судів. Таку ситуацію слід розглядати крізь призму такого феномену, як *постправа*. Серед факторів, які спричинили появу та активну практику цього феномену виділяють: глобалізацію, інтернет та популізм [43].

Активний розвиток постмодерного суспільства ставить перед нами все нові виклики, одним із яких є феномен *постправа*.

Проблема поширення *постправа* у судовій сфері, зокрема дезінформація в ЗМІ, призводить до тиску на суддів, негативно впливає на рівень правосвідомості суспільства та рівень довіри до судової влади. Європейський суд із прав людини негативно реагує на подібні тенденції і вказує, що преса не повинна виходити за рамки, в тому числі щодо репутації та прав окремих осіб і використовувати надійні джерела, що підтверджують інформацію, здатну завдати шкоди репутації. Судді повинні бути захищені від необґрунтованих нападів, безпідставної і деструктивної критики [44]. Слова *суди корумповані*, *суди продажні* без прив'язки до конкретного судді, які часто з різних уст лунають в ефірі, дискредитують суд як державну інституцію, а заодно дискредитують і державу загалом [45].

Повага до судової системи складається з багатьох чинників, серед яких і заборона безпідставної критики та обвинувачень судової влади, яка апріорі уособлює справедливість державної влади та наявність правовладдя у державі.

* * *

Війна та окупація частини території України створили суттєві виклики, які необхідно подолати для забезпечення здійснення якісного та ефективного правосуддя. Так, серед об'єктивних підстав слід підкреслити важливість в умовах війни забезпечення ефективного дистанційного функціонування судів та здійснення правосуддя в онлайн-режимі. Процесуальне законодавство потре-

бує удосконалення щодо питань дистанційного слухання справ та покращення процедури такого слухання. Зокрема, слушним є зауваження про необхідність створення відповідного нормативно-правового підґрунтя для регламентації особливостей дистанційної роботи судів, у тому числі розгляду справ у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду суддею, з використанням власних технічних засобів тощо.

В умовах війни також з'являється проблема додержання принципу розумності строку розгляду справи та відповідно поновлення процесуальних строків. Военний стан є однією із вагомих та поважних причин, що береться до уваги під час вирішення питання про поновлення процесуальних строків. Проте на сьогодні немає прямої нормативної вказівки щодо подовження процесуальних строків у зв'язку із воєнним станом, адже є тільки рекомендації з цього приводу, тому доцільним є їх унормування через внесення відповідних змін до процесуального законодавства.

Важливим критерієм ефективності правосуддя (за будь-яких обставин, зокрема, війни чи миру) є легітимність суду, яка за своїм змістом, перш за все, означає суспільну довіру до цього інституту. Звідси, одним зі стратегічних завдань щодо розвитку України як демократичної, правової держави є підвищення довіри до судової системи. Рівень довіри до правосуддя насамперед залежить від якості суддівського корпусу, який має бути компетентним, професійно-етичним та добросовісним.

Ефективне та якісне правосуддя є важливою умовою утвердження та розвитку України як демократичної, правової держави та її успішної європейської інтеграції, що є особливо складним і важливим в умовах війни та повоєнного відновлення.

3.2. СУДОВА РЕФОРМА ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Україна — це європейська держава, це частина європейської культури, європейської історії, європейської спільноти. Становлення та утвердження української державності, українського правотворення сягає своїм корінням у західноєвропейську правову культуру, ґрунтується на європейських загальнолюдських, державницьких цінностях та ідеалах. Український конституціоналізм ґрунтується на принципах європейського конституціоналізму. Тому євроінтеграційні прагнення України є природними, цивілізаційно обумовленими та заснованими на глибокому почутті українського народу своєї причетності до європейської спільноти, європейської ідентичності.

Інтеграція України в Європу — складний, багаторівневий, поступовий процес у різних сферах — політичній, економічній, соціальній, культурній, правовій. Особливо важливого значення у контексті утвердження європейських стандартів у цих сферах набуває наявність незалежної судової влади, побудованої на європейських принципах організації правосуддя, цілеспрямованої на забезпечення та гарантування його ефективності.

Із моменту проголошення незалежності України (у 1991 році) відбувається перманентний процес як євроінтеграції, так і судової реформи, які тривають більше ніж 30 років, але далекі ще від завершення.

Увесь період становлення та розвитку України як демократичної, правової держави супроводжувався відповідними етапами реформування судової системи, які у більшій або меншій мірі (залежно від змісту етапу) були орієнтовані на євроінтеграцію України. Але відразу слід зазначити, що процес реформування судової системи не відзначився системністю та послідовністю.

Так, *перший етап євроінтеграційного процесу* характеризується започаткуванням відносин між Україною та ЄС (у 1991 році) та офіційним визначенням членства України в ЄС перспективною метою української зовнішньої політики. У Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 року «Про основні напрями зовнішньої політики України» зазначалося, що процес державотворення і побудови вільного громадянського суспільства в Україні збігається з її поступовим входженням до світового співтовариства і пошуками нею свого місця в сучасному складному, різноманітному і суперечливому світі. Безумовно, новітній етап державотворення є неможливим без потужної, незалежної судової влади, створення якої було тоді на часі, що, у свою чергу, кореспондувало першому етапу судової реформи, який започаткував перші зміни до Конституції України 1978 року (зокрема, Закон УРСР від 27 жовтня 1989 року «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР») та з якого починається процес створення судової влади в Україні як незалежної гілки державної влади в системі поділу влади в демократичному суспільстві.

Цей процес активізувався після прийняття Декларації про державний суверенітет України та Акта проголошення незалежності України, що зумовили необхідність проведення глибокої, системної судово-правової реформи. Аналіз одного з перших документів, спрямованих на проведення даної реформи, а саме Постанови Верховної Ради України «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» від 28 квітня 1992 року (далі — Концепція), надає можливість відзначити, що першочерговим завданням було формування незалежної, дієздатної, ефективної судової влади. Адже у першому розділі Концепції «Умови і фактори, що впливають на необхідність проведення судово-правової реформи» йшлося про те, що потреба судово-правової реформи зумовлена і тим, що «суд не мав влади, а влада безконтрольно користувалась судом». Разом із тим також було зауважено, що «головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади є перебудова судової системи, створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства».

Втім ця Концепція залишилася, можна сказати, нереалізованою. Зокрема, у ній було передбачено, окрім створення Конституційного Суду України, адміністративних судів, системи загальних судів, на другому етапі — «запровадження організаційних структур зі спеціалізації здійснення правосуддя в Україні, створення <...> судів з розгляду сімейних справ, у справах неповнолітніх», що не було реалізовано на практиці. Не були реалізовані також і положення щодо нормативно-правового забезпечення судової системи. З прийняттям Кон-

ституції України реформа за цією Концепцією втратила актуальність через невідповідність Основному Закону України.

Другий етап євроінтеграційного процесу характеризується розвитком та утвердженням курсу України на європейську інтеграцію як довгострокову стратегічну мету (згідно зі Стратегією інтеграції України до ЄС, яку затверджено Указом Президента України від 11 червня 1998 року, та Програми інтеграції України до ЄС, яка схвалена Указом Президента України від 14 вересня 2000 року). Цей етап кореспондував другому етапу судової реформи, зміст та цілеспрямованість якого були визначені у зазначених документах. Так, у Програмі інтеграції України до ЄС у розділі «Критерії членства в ЄС» зазначено, що «створення умов для набуття Україною членства в ЄС це насамперед необхідність проведення відповідних реформ на основі реалізації УПС¹¹ з поступовим досягненням відповідності Копенгагенським критеріям». Серед головних напрямків досягнення відповідності з Копенгагенськими критеріями можна виділити «демократію та верховенство права. Це, зокрема, розвиток судової системи і відповідної галузі законодавства (судовий кодекс, закон про статус суддів, кримінальний кодекс та інше). Йдеться також про нормативну базу щодо здійснення прокурорського нагляду, управління судами, програми підготовки суддів і підвищення їх кваліфікації. Повинна бути достатньо розвинутою і відповідна матеріально-технічна інфраструктура (приміщення судів, пенітенціарна система, спеціалізовані інформаційні системи і бази даних)».

На виконання цих вимог був спрямований наступний етап судової реформи під назвою «Мала судова реформа» (2001—2003 років), однак вона виявилася малорезультативною, а за деякими системними параметрами, взагалі не мала перспективи. Численні спроби концептуального та нормативного вирішення проблеми підвищення легітимності суду, довіри суду не отримували офіційного визнання. Так, протягом 2005—2006 років до парламенту було внесено на розгляд чимало законопроектів. Деякі з них передбачали комплексне реформування судової системи, а деякі були спрямовані на вирішення однієї-двох проблем щодо судоустрою чи статусу судів. Але більшості з них так і не судилося стати законами.

Третій етап євроінтеграції України характерний здійсненням переговорного процесу та досягненням політичних домовленостей щодо укладення угоди між Україною та ЄС (наприклад, під час Паризького саміту Україна—ЄС 2008 року, Саміту Україна—ЄС у Києві 2011 року та ін.). Цей період реформування судової влади ознаменувався затвердженням Указом Президента України від 10 травня 2006 року про ухвалення «Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», метою якої було забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права згідно з європейськими стандартами і гарантує право особи на справедливий суд.

¹¹ Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими спільнотами та їхніми державами-членами: Угоду ратифіковано Законом України від 10 листопада 1994 року.

На основі цієї Концепції Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права підготувала законопроекти «Про судоустрій України» та «Про статус суддів», які, безсумнівно, вирішували низку важливих проблем та були спрямовані на підвищення дієвості суду і рівня суспільної довіри до суду. Разом із тим деякі принципові положення даних законопроектів викликали сумнів або критичне до них ставлення саме з позицій концептуально встановлених цілей і завдань реформування судової системи. Зокрема, у них фактично відтворювалася чотирирівнева система судів із повторною касацією і безліччю судових установ із «власним» правосуддям, що спричинило заперечення саме з позицій доступності, зрозумілості, довіри судам.

Характерним для правосуддя цього періоду (початок 2000 років) було порушення строків розгляду судових справ, низька якість судових рішень, високий рівень корупції серед суддів тощо. Причинами цього були, наприклад, недосконалість процесуального законодавства, системи добору суддів і процедури притягнення суддів до відповідальності, неналежні умови їх професійної діяльності. Крім того, ці проблеми не вирішив і Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який було прийнято 7 липня 2010 року, основна ідея якого, як зазначають фахівці-конституціоналісти, «полягала в спрощенні контролю над судовою системою з боку президентської влади через її роздільнення та ліквідацію моноієрархії Верховного Суду України» [46].

Усе це, безумовно, не сприяло євроінтеграційним процесам в Україні, що об'єктивно вимагали якнайшвидшого проведення комплексних і системних реформ у сфері правосуддя з метою забезпечення реалізації конституційного права громадян на судовий захист з урахуванням європейських стандартів та Копенгагенських критеріїв [47] щодо членства в ЄС.

Четвертий етап — це етап найбільшого впливу євроінтеграційних процесів на судову реформу, який був розпочатий наприкінці 2013 року. Події кінця 2013 — початку 2014 років, які відомі як *Революція гідності*, стали початком широкомасштабних політико-правових перетворень та якісно нового етапу судової реформи в Україні. Як слушно зазначається в юридичній літературі, «припинення режиму Януковича та остаточне закріплення єдиного євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу України активізувало у суспільстві запит на справедливу і незалежну судову владу» [48, с. 281]. У світлі цих подій та у контексті повного перезавантаження публічної влади і докорінних змін у сфері організації судової влади нагальною потребою стало відновлення довіри до судів. Адже, за статистичними даними, ступінь народної довіри до судової влади в Україні вкрай низький, а авторитет її необхідно підвищувати. Тому як тимчасовий організаційно-правовий захід щодо вирішення цієї проблеми був прийнятий Закон України від 8 квітня 2014 року «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [49] та Закон України «Про очищення влади» [50] від 16 вересня 2014 року, який також було застосовано до суддів.

Системний аналіз положень цих законів надає підстави зробити висновок про те, що Закон України «Про очищення влади» змістовно дублюється із Законом України «Про відновлення довіри до судової влади» в частині, де йдеться про події на майдані у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. Проте у Законі України «Про відновлення довіри до судової влади»

не встановлювалася відповідальність та покарання суддів, а лише процедура їх перевірки та направлення висновку до Вищої ради правосуддя для прийняття нею рішення про звільнення осіб, винних у порушенні присяги судді. З приводу цього Венеціанська комісія констатувала, що «існує паралелізм між Законом “Про люстрацію” і Законом “Про відновлення довіри до судової системи” стосовно подій на Майдані» [51]. Українська влада пояснила, що включення суддів у новий закон було виправдано з двох причин: по-перше, попередній закон виявився неефективним (кількість заявок, опрацьованих спеціальною комісією, є незначною); по-друге, попередній закон не дозволяє заборонити обіймання державної посади люстрованим суддею.

Оцінюючи ці нормативно-правові акти та відповідні події з позиції сьогодення, можна визначити їх доцільність та обґрунтованість. Адже на той час довіра до суддів та ефективність правосуддя були вкрай низькими, що зумовило багато нарікань та навіть обурення з боку громадськості.

Важливою ознакою цього етапу процесу євроінтеграції стало укладання «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейською спільнотою з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» (Угоду ратифіковано Законом України від 16 вересня 2014 року) [52], а також трансформація відносин між Україною та ЄС від партнерства та співробітництва до політичної асоціації і економічної інтеграції (повністю це відбулося з 1 вересня 2017 року, коли Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула чинності; далі — Угода).

Прагнучи до інтеграції в європейський політико-правовий простір (зокрема, ЄС), Україна взяла на себе певні зобов'язання, у тому числі й у сфері судової влади, яка має забезпечити захист прав людини, демократичних, європейських цінностей, а також верховенство права. Згідно зі ст. 1 Угоди «повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, <...> а також повага до принципу верховенства права повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін, що і є основними елементами цієї Угоди». Крім того, ст. 14 цього документа передбачає: «В рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване <...> на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією». З метою виконання цих зобов'язань у цей період починається законопроектна робота щодо внесення змін до Конституції України в частині правосуддя.

Таким чином, реформування системи судоустрою у період з 2013 року по 2016 рік характеризувалося здійсненням конституційно-проектних робіт щодо внесення змін до Основного Закону України у частині вдосконалення системи судоустрою та створенням органів для напрацювання пропозицій щодо змін до Конституції України, що стосуються системи судоустрою (наприклад, Конституційної Комісії — 2015 рік), а також прийняттям законів люстраційного змісту, що мали перехідний характер на період до прийняття відповідних змін

до Конституції України та вітчизняного законодавства згідно з формуванням оновленого суддівського корпусу з метою відновлення довіри до судової влади.

П'ятий — сучасний етап судової реформи розпочався 2 червня 2016 року прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [53]. Через внесення змін до Основного Закону України були суттєво змінені конституційні основи правосуддя. Так, ч. 1 ст. 125 Конституції України закріпила принципи побудови судоустрою в Україні: принцип територіальності, принцип спеціалізації та принцип визначеності судоустрою («визначається законом»).

Важливим стало те, що, на відміну від попереднього конституційного положення (див.: п. 23 ст. 106 Конституції України в редакції 1996 року), за яким утворення судів у визначеному законом порядку було віднесено до повноважень Президента України, за новими конституційними положеннями, суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій із Вищою радою правосуддя (див.: ч. 2 ст. 125 Конституції України). Таким чином, утверджується стабільність системи судів, які створюються не на основі підзаконного нормативно-правового акта, а на основі закону.

Повністю було конституційно переформовано систему судоустрою та створено нові конституційні засади щодо оптимізації системи судів, а саме: визначено, що Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України. Передбачено, що згідно із законом можуть діяти вищі спеціалізовані суди (ч. 4 ст. 125 Конституції України). На відміну від попередньої редакції ст. 125 Конституції України, імперативно не визначено, що «вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди» (ч. 3 ст. 125 за попередньою редакцією), а передбачено диспозитивну можливість дії у системі судоустрою «вищих спеціалізованих судів» (ч. 4 ст. 125 за чинною редакцією).

Принципове значення щодо судової реформи мали положення Конституції України про статус суддів, які вміщені у ст. 126—128 Конституції України.

Важливим у контексті євроінтеграційних процесів стало закріплення положення, за яким «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» (ст. 129 Конституції України). Адже верховенство права відноситься до тих європейських цінностей, впровадження яких у конституційно-правову практику є важливою умовою євроінтеграції України.

Практичне значення мають положення про виконання судових рішень. Зокрема, текст Конституції було доповнено новою статтею 129¹, яка, по суті, закріплює основні гарантії виконуваності рішень суду.

Було конституційно удосконалено статус *Вищої ради правосуддя* як незалежного державного органу, що відповідає за формування високопрофесійного суддівського корпусу, гарантування незалежності суддів (див.: ст. 131 Конституції України).

Змінився і порядок формування цього органу, згідно з яким Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці (ч. 2 ст. 131 Конституції України), тобто майже половина цього органу — це судді. На основі оновлених положень Конституції України у цей же період приймається новий Закон

Україні від 21 грудня 2016 року «Про Вищу раду правосуддя» [54], який визначив статус, повноваження, засади організації та порядок діяльності Вищої ради правосуддя.

Крім того, важливим стало прийняття 3 жовтня 2017 року Верховною Радою України нового процесуального законодавства. У новій редакції були викладені Господарський процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс та Кодекс адміністративного судочинства.

Цей етап судової реформи також характеризувався перезавантаженням судової влади через реорганізацію системи судоустрою та оновлення *судової карти*.

У 2017 році була проведена реструктуризація системи судоустрою, яка охопила ліквідацію, створення та реорганізацію судів на місцевому рівні та рівні апеляції. Метою цієї реорганізації була організаційна та фінансова оптимізація системи судоустрою, щоб забезпечити «кращий доступ до правосуддя і більш ефективний розгляд судових справ». Втім така «швидка» реформа судоустрою не виправдала всіх очікувань, адже не були вирішені «проблеми з доступом до правосуддя».

У 2016—2018 роках шляхом конкурсного відбору було утворено склад нового Верховного Суду, а також відбулися процеси переформування суддівського корпусу через проведення кваліфікаційного оцінювання суддів.

Дослідники, характеризуючи цю судову реформу 2016 року, зауважують: «Євроінтеграційні процеси, що розгорнулись після Революції гідності, нарешті мали не лише декларативний, але й імплементаційний характер. У вимірі правосуддя це відобразилось у реалізації однієї з найбільш масштабних судових реформ за час незалежності України. Однак політичні ризики для незалежності судової влади збереглись, а спроби реалізувати зміни у сфері формування, розвитку та контролю професійної правосвідомості суддів мали помірну ефективність» [55, с. 561].

Проблемні питання судової реформи, які вимагають вирішення

На сьогодні слід зауважити, що даний етап судової реформи, що, безумовно, має велике значення щодо реформування судової влади та був одним із найбільш масштабних етапів і в контексті наближення України до членства в ЄС, повністю не доведений ще до завершення. Так, судова реформа загалом та зокрема саме у цей період була спрямована на забезпечення підвищення рівня довіри населення до судової влади. Проте у річницю Революції гідності рівень довіри населення до судів був найнижчим в Європі та одним із найнижчих у світі (7 %). І це, незважаючи на те, що тоді були спроби якісно оновити суддівський корпус, проводилися масштабні конкурсні відбори на заміщення посад у новостворених судових органах та судах (зокрема, у Верховний Суд). Отже, як виявилось на практиці, суддівський корпус не було створено за європейськими стандартами, оскільки залишилися прояви корупції та недобросовісності, на подолання яких були спрямовані реформаційні процеси. Крім того, перевірка на реалізованість оновлених законодавчих положень про формування суддівського корпусу виявила суттєві недоліки в усіх його аспектах.

Отже, судова реформа 2016 року не вирішила проблем, які залишилися і зумовлюють «необхідність подальшого удосконалення організації функціонування судової влади та здійснення правосуддя». Йдеться про нездійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України своєї діяльності та неможливість відновлення її роботи без удосконалення законодавства; недоброчесність окремих суддів, працівників органів та установ судової влади; випадки толерування корупційних проявів; недосконалість існуючої системи місцевих судів; неефективність системи фінансового, матеріально-технічного та соціального забезпечення гарантій незалежності судової влади; недосконалість системи органів судової влади, організації їхньої діяльності; функціональну недосконалість системи органів суддівського врядування та самоврядування; нестачу суддів у місцевих та апеляційних судах; надмірне навантаження на суддів у судах усіх рівнів; неефективність процесуальних механізмів касаційного оскарження та формування єдиної судової практики в застосуванні закону судами України; надмірно складні процедури проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді, а також порядок складання кваліфікаційного іспиту і методологію оцінювання суддів та кандидатів на посаду судді; неефективні механізми притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; неналежне виконання судових рішень, неефективність механізмів судового контролю за виконанням судових рішень; відсутність дієвих механізмів альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів; перешкоди в доступі до правосуддя; недостатній рівень упровадження цифрових технологій у здійсненні правосуддя; надмірну тривалість розгляду справ у судах; зарегульованість судового процесу; невиправдано широке застосування колегіальності у судах першої та апеляційної інстанцій тощо [56].

Ці проблеми красномовно свідчать про недосконалість проведеної судової реформи та нагальну потребу її продовження.

Не можна не відзначити, що в останні роки євроінтеграційний процес відбувається в умовах війни. Втім війна не тільки не зупинила, але навіть і пришвидшила євроінтеграцію України. Вже через декілька днів після широкомасштабної збройної агресії РФ (лютий 2022 року) Україна подала заявку на вступ до ЄС, а через кілька місяців Єврокомісія рекомендувала надати Україні статус кандидата на членство в ЄС.

Сучасний етап євроінтеграційного процесу розпочинається з набуття Україною статусу кандидата у члени ЄС (23 червня 2022 року) та триває дотепер. Разом із тим значущість судової реформи не лише не зменшується під час війни, але й, навпаки, набуває більшої вагомості та ролі у контексті євроінтеграційних прагнень України.

Так, для того, щоб зберегти статус кандидата в члени ЄС та розпочати повноцінні переговори про вступ, Україні необхідно виконати низку вимог — низку важливих інституційних реформ, серед яких однією із ключових є продовження судової реформи. Очевидним є те, що неузгоджена і малоефективна діяльність судової системи, правоохоронних органів та інших публічно-владних інституцій призвела до необхідності прискорення здійснення реформ через подолання корупції, утвердження верховенства права та соціально-економічного зростання України.

Зауважимо, що на процес євроінтеграції має згубний вплив затягування та незавершеність судової реформи, що виражається у таких недоліках, як незаповнений штат суддівського корпусу, нестала та суперечлива судова практика, надмірна завантаженість суддів, яка впливає на якість судочинства та строки розгляду справ, прийняття судових рішень тощо. Нагальним є подальше реформування системи судоустрою та інших органів судової влади. Тут можна наводити багато аргументів, проте показовим вбачається з цього приводу висновок Венеціанської комісії щодо законопроекту від 12 лютого 2021 року про реформування Вищої ради правосуддя, в якому, зокрема, відзначено: «Венеціанська комісія брала участь у процесі реформування судової влади в Україні та підготувала багато висновків з цього питання з 1997 року. Судова система України піддавалася численним змінам за останні роки. За відсутності цілісного підходу було прийнято різноманітні законодавчі акти, що не мали характеру всебічної реформи» [57]. Отже, у контексті євроінтеграції України реформа судової влади має набути рис *системності, всебічності та спрямованості на імплементацію європейських стандартів і цінностей у сфері правосуддя*.

Продовжуючи судову реформу, перш за все необхідно вирішити проблеми, пов'язані з відновленням роботи двох важливих органів судової влади, що «відповідають» за формування якісного професійного суддівського корпусу — це *Вищої ради правосуддя* (далі — ВРП) та *Вищої кваліфікаційної комісії суддів України* (далі — ВККС України).

Слід зауважити, що умовою ефективного правосуддя та запорукою подальших євроінтеграційних процесів в Україні є наявність доброчесної ВРП, яка б незалежно виконувала свої конституційні повноваження.

Саме із цих причин послі держав G7 публічно вийшли із заявою про критичність запуску ВРП [58] і вимогою: «Завершити перевірку доброчесності Етичною радою кандидатів у члени ВРП». Таким чином, важливого значення мало продовження роботи Етичної ради, яка була створена з метою сприяння органам, що обирають (призначають) членів ВРП, у встановленні відповідності кандидата на посаду члена ВРП критеріям професійної етики та доброчесності (ст. 9¹ Закону України «Про Вищу раду правосуддя»).

Попри резонанс, викликаний у професійному середовищі через утворення Етичної ради та, зокрема, наявність у її першому складі представників міжнародних організацій (згідно із пп. 23¹—23³ «Прикінцевих та перехідних положень» Закону України «Про Вищу раду правосуддя»), про який ішлося у зверненні Верховного Суду з конституційним поданням до Конституційного Суду України стосовно перевірки положень Закону, що регулює діяльність Ради [59]. Отже, створення Етичної ради було підтримано органами ЄС та міжнародними експертними організаціями [60; 61], а також і українським громадянським суспільством.

Також слід відзначити, що робота Етичної ради з перезавантаження ВРП була означена двома подіями:

- припиненням діяльності ВРП 22 лютого 2022 року через вихід за власним бажанням десяти її членів, що призвело до конституційно-правової неспроможності цього органу виконувати свої повноваження;

• початком війни 24 лютого 2022 року, яка зупинила діяльність Етичної ради через широкомасштабну збройну агресію РФ на території України.

Втім у травні 2022 року Етична рада відновила свою роботу.

Запуск ВРП, організованої з високопрофесійних та добросовісних членів, — це важливий напрям судової реформи в Україні. Очікується, що завдяки ефективній роботі ВРП та ВККС буде сформовано професійний та добросовісний склад суддів як першої, так і апеляційної інстанції. Це, у свою чергу, дасть можливість покращити доступ до правосуддя через ліквідацію кадрового голоду, який нині спостерігається у системі внаслідок довготривалого нефункціонування ВРП та ВККС України, і суттєво збільшить довіру серед громадян до судової влади у цілому.

Як було зазначено вище, важливим напрямом судової реформи у контексті євроінтеграції є імплементація європейських стандартів (європейських цінностей) у сфері здійснення правосуддя. В «Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейською спільнотою з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» [52] вказано, що однією із цілей асоціації є те, щоб «сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях...». Такими спільними цінностями визначено «повагу до демократичних принципів верховенства права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод...». Згідно зі ст. 2 Лісабонського договору (Консолідованої версії Договору про ЄС та Договору про функціонування ЄС) основоположними цінностями ЄС визнаються: повага людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага прав людини, включаючи повагу до прав меншин. Ці принципи відомі як *європейські стандарти* або *європейські цінності*. Разом із тим слід відзначити, що одним із п'яти Копенгагенських критеріїв, передбачених ст. 49 Договору про ЄС у редакції Лісабонського договору 2007 року, є ціннісний критерій — відданість країни-заявниці цінностям, вказаним у ст. 2 Лісабонського договору 2007 року [62] та їх неухильне дотримання на практиці. Якщо проаналізувати європейські цінності у контексті їх співвідношення з цінностями, зазначеними у Конституції (ґрунтуючись на положеннях конституційної аксіології), то слід зробити висновок, що особливе місце у системі цих принципів-цінностей займають *верховенство права та повага до людини, зокрема, до її гідності, свободи, рівності та прав*.

Надважливого значення для України у контексті її євроінтеграції набуває ефективність реалізації цих європейських цінностей, адже інституції ЄС неодноразово, особливо в низці своїх оцінювальних документів щодо прогресу здійснення реформ в Україні, визначали недоліки у сфері утвердження саме таких цінностей, крім того, неодноразово наголошували на недоліках української системи правосуддя, які негативно впливають на захист прав людини та втілення у практику принципу верховенства права. Зокрема, як одна із вимог, які висуває ЄС перед Україною як кандидатом у члени ЄС, є необхідність утвердження принципу верховенства права (поряд із забезпеченням гарантій демократії, прав нацменшин тощо).

Судова реформа має бути цілеспрямована на створення такої системи судової влади, яка забезпечувала б реалізацію та впровадження цих принципів у сучасні реалії сьогодення. І тут важливого значення набуває *професійна правосвідомість суддів*, про яку «забувають» на фоні визначення ролі та значущості доброчесності й інших морально-етичних характеристик судді. Як слушно зауважують науковці, «головним завданням судової реформи у рамках європейської інтеграції можливо визначити не тотальну зміну судоустрою, судових процедур, правил, форми одягу чи способів ведення документації. Завданням є досягнення спроможності суддів діяти так, як діють їхні європейські колеги — без сумнівів, страху, залежності, керуючись виключно законом та переконанням, що випливає з професійної правосвідомості, сформованої на базі європейських цінностей» [48, с. 285].

Дослідники тлумачать дефініцію професійної правосвідомості суддів як «особливу форму суспільної свідомості, яка окреслює ставлення суддів до права як окремої категорії представників юридичної діяльності та включає в себе сукупність правових принципів, ідей, теорій, концепцій, реальну правову поведінку суддів, а також правові настрої та почуття щодо виконання ними своїх професійних обов'язків щодо здійснення правосуддя» [63, с. 7].

Прояви деформації професійної правосвідомості суддів вражаюче та іноді непоправно впливають на якість та ефективність правосуддя. Традиційно такі деформації професійної правосвідомості суддів поділяють на дві групи:

- ті, які є загальними для всіх різновидів правосвідомості;
- які притаманні правосвідомості професійній.

До першої групи належать: правовий інфантилізм; недооцінювання права; правовий ідеалізм; правовий риторизм; правова демагогія; правовий нігілізм; «переродження правосвідомості», а до другої, у свою чергу, — стереотипність мислення; звуження кругозору; зниження емоційного ставлення до подій, що відбуваються, і байдужність до осіб, щодо яких здійснюється професійна юридична діяльність; упередженість стосовно правопорушників (обвинувальний ухил); юридичне сприйняття неюридичного світу; нехтування неюридичною професійною думкою; формалізм і бюрократизм професійної правосвідомості [64, с. 23; 65, с. 7].

Зауважимо, що ці форми деформації правосвідомості призводять до таких негативних наслідків, як: прийняття помилкових, непрофесійних, несправедливих рішень, обумовлених недостатнім рівнем професійної правосвідомості; корупція, хабарництво, халатність та несумлінність під час здійснення своїх обов'язків тощо. Разом із тим питання впливу професійної правосвідомості суддів на ефективність правосуддя та успішність судової реформи у контексті євроінтеграції України залишається відкритим та дискусійним.

Отже, з метою впровадження у сферу правосуддя європейських цінностей та їх захисту важливим є вирішення питань з організації процесів формування, розвитку, постійного удосконалення (у контексті свідомого сприйняття та втілення усього європейського) професійної правосвідомості суддів та запровадження механізмів контролю за трансформаціями такої їхньої свідомості, щоб не допустити проявів та наслідків її деформації.

Реформування конституційної юстиції

У контексті євроінтеграції України важливим та об'єктивно необхідним є продовження реформування *конституційної юстиції*. Згідно із «Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021—2023 роки» основними проблемами, які зумовлюють необхідність удосконалення діяльності Конституційного Суду України (далі — КСУ), були: відсутність механізму підтвердження доброчесності судді КСУ, який унеможлиблює недоброчесну поведінку; недотримання стандартів професійної етики; толерування корупційних проявів; недосконалість процедур конкурсного відбору кандидатів на посаду судді КСУ; функціональна недосконалість системи конституційного провадження; відсутність належних механізмів притягнення суддів КСУ до дисциплінарної відповідальності; відсутність дієвих механізмів моніторингу виконання суддями КСУ антикорупційних обмежень та заборон; недостатня комунікаційна політика КСУ; недостатній рівень суспільної довіри до органу конституційної юрисдикції в Україні [56].

Крім того, не можна не згадати, що необхідність удосконалення конституційної юстиції в Україні зумовлена і тим, що останніми роками КСУ приймав рішення, які можна назвати або невдачами вітчизняної конституційної юстиції, або її помилками. Наприклад, рішення 2010 року «Про повернення до Конституції в редакції 1996 року», події кінця жовтня — початку листопада 2020 року, пов'язані з прийняттям КСУ рішення від 27 жовтня 2020 року [66]. Саме це рішення викликало певний резонанс у суспільстві, спричинило конфронтацію в публічно-владних взаємовідносинах та було засуджено міжнародною спільнотою. Зокрема, Венеціанська комісія заявила: «Підсумовуючи, <...> стиль обґрунтування і підготовки рішення Конституційним Судом мають серйозні недоліки, не відповідають стандартам чіткості обґрунтування у конституційних процедурах та вимагає удосконалення» [67].

Ця ситуація отримала назву *конституційної кризи*, яку необхідно було вирішувати. Безумовно, з точки зору конституційно-правової науки, можна дискутувати, чи це була конституційна криза, чи — конституційний конфлікт. Втім очевидним є той факт, що КСУ був безпосередньо стороною у цьому конфлікті, суб'єктом, причетним до цієї кризи. Крім того, КСУ в останні роки опинявся у центрі скандалів та суперечок, які виникали навколо його суддів, що є неприпустимим для органу конституційної юстиції, який має вирішувати питання права, відстоюючи верховенство права та конституційно-правову справедливість. Ситуація загострилась так, що стали луhati висловлення окремих політиків, що КСУ є «зайвим в Україні» і має бути скасованим. Звичайно, з цим не можна погодитися. КСУ має бути реформованим через його удосконалення, але має існувати, адже КСУ є єдиним спеціалізованим органом конституційного контролю, важливим елементом механізму стримувань та противаг, ознакою правової держави, проявом демократичної організації публічної влади, важливим інститутом функціонального механізму сучасного українського конституціоналізму, дієвим учасником конституціоналізації процесу європейської інтеграції.

Так, КСУ є потужним, впливовим органом, який, зокрема, відіграє важливу роль у процесі євроінтеграції України, тому до його формування та функціонування висуваються виняткові вимоги з тим, щоб виключити будь-яку можливість прийняття необґрунтованих рішень.

Тому невідповідно першою вимогою, яку висуває ЄС перед Україною як кандидатом у члени ЄС, є саме вимога реформування КСУ. Перш за все необхідним є законодавче забезпечення прозорої процедури призначення суддів КСУ на конкурсній основі з метою недопущення на посади політично заангажованих осіб, які могли б лобіювати певні інтереси. Для цього необхідним є удосконалення процедури призначення суддів на основі запровадження механізму здійснення об'єктивної оцінки доброчесності та професійних навичок кандидатів на посаду судді. Таким чином, Венеціанська комісія у своєму висновку щодо законопроекту «Про конституційну процедуру» зазначила, що ключовим недоліком цього законопроекту є відсутність положень про нову систему конкурсного відбору суддів із залученням міжнародних експертів. На думку Комісії, зміна процедури призначення суддів є важливою для реформування КСУ і для цього не потрібно вносити зміни до Конституції. Разом із тим також ішлося про те, що вказані зауваження про залучення міжнародних експертів до процедури відбору суддів, призначення суддів КСУ після зміни процедури призначення є маркерами, які не тільки визначають склад Суду, а й вкотре продемонструють міжнародній спільноті, який вектор руху обирає Україна і чи збігається він із взятими нею міжнародними зобов'язаннями та європейськими цінностями [68].

Отже, у контексті виконання вимог щодо набуття членства в ЄС та у межах здійснення судової реформи, Україна має провести реформу КСУ, зокрема, з процедури відбору суддів, ґрунтуючись на оцінці їхньої доброчесності та професійних навичок згідно із рекомендаціями Венеціанської комісії.

Згідно з ч. 3 ст. 148 Конституції України «відбір кандидатур на посаду судді КСУ здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку». Втім фактично Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року [69] не встановлює порядок проведення відбору кандидатів на посаду судді КСУ на конкурсних засадах, як того вимагає ч. 3 ст. 148 Конституції України. Як свідчить практика останніх років, проведення конкурсу на заміщення посади судді КСУ перетворюється на фікцію.

З метою вирішення цього питання було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 13 грудня 2022 року [70] (далі — Закон).

Даний Закон спрямований на створення та впровадження прозорої процедури формування КСУ на конкурсних засадах, зокрема через утворення Дорадчої групи експертів та деталізацію порядку конкурсного відбору кандидатів на посаду судді КСУ. Крім того, Закон виключає політичний складник із механізму призначення суддів КСУ Верховною Радою України, оскільки виключені положення щодо висунення кандидатів на посаду суддів КСУ від депутатських фракцій та груп, а також уточнюється процедура відкритого голосування тощо.

Важливим у контексті утвердження європейських стандартів у сфері утворення якісного органу конституційного контролю є те, що Законом передбачається, що до конкурсного відбору суддів залучаються міжнародні експерти. Слід зауважити, що Венеціанська комісія визначає доцільність для сучасної України міжнародної участі в роботі органів, що сприяють добору кандидатів на суддівські посади. Водночас у своїх зауваженнях, що були зроблені ще на стадії обговорення проєкту цього Закону, Венеціанська комісія відзначила необхідність обмеження тривалості та одноразовість такої їхньої участі [див.: 71]. Саме такий алгоритм створення та діяльності першого складу Дорадчої групи експертів (у перші шість років після вступу у силу Закону) передбачено перехідними положеннями (пп. 4—19 Перехідних положень Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Втім слід звернути увагу на те, що експерти Центру політико-правових реформ (далі — ЦППР) висловили свої критичні застереження щодо проблем Закону ще на стадії його підготовки до другого читання [72], які, на жаль, не були повністю враховані Верховною Радою України. Зокрема, ЦППР вважає за доцільне: застосовувати уніфікований підхід до відбору кандидатів на посаду судді КСУ на конкурсних засадах всіма суб'єктами призначення суддів КСУ із залученням до цього процесу Дорадчої групи; ухвалювати рішення щодо призначення суддями КСУ лише тих кандидатів, які отримали оцінку «найбільше відповідає», «відповідає» від Дорадчої групи; передбачати вимоги до складу конкурсної комісії, яка створюється президентом, аналогічні тим, що застосовуються щодо членів Дорадчої групи; більш детально врегульовувати процес призначення суддів КСУ за квотою президента, якщо зберігатиметься неуніфікований підхід до відбору кандидатів на посаду судді КСУ та ін. Думаємо, що ці зауваження є слушними.

Отже, Закон має певні недоліки, які створюють ризики щодо «якості» складу КСУ. Однак позитивним є те, що Верховна Рада України, прийнявши цей Закон, виконала одну із важливих умов Єврокомісії про набуття Україною повноправного членства в ЄС.

* * *

Усі етапи становлення та розвитку України як демократичної, правової держави супроводжувалися судовою реформою, яка темпорально та змістовно кореспондувала євроінтеграційному процесу, що розпочався в Україні з моменту її відродження як суверенної, незалежної держави та триває і досі, набуваючи вирішального значення. У період 1991—2013 років в Україні поступово, шляхом «проб та помилок», з певними досягненнями та суттєвими невдачами, все ж таки проходило становлення судової влади та втілювалися в практику здійснення правосуддя європейські стандарти.

Активізація євроінтеграційного процесу після Революції гідності 2013—2014 років безпосередньо вплинула на судову реформу 2016 року, яка стала однією із найбільш масштабних за часи становлення та розвитку України як незалежної держави. Закріплення у тексті Конституції України незворотності євроінтеграційних прагнень та євроінтеграційного вектора розвитку держави

стало новим мотивом до практичного реформування судової влади, а саме: реформування системи судоустрою, зокрема, створення Верховного Суду як вищого органу в судовій ієрархії та утворення трирівневої судової системи; зміни порядку відбору та призначення суддів; здійснення кваліфікаційного оцінювання суддів; реформування Вищої ради правосуддя; оновлення *судової карти* через реструктуризацію системи судоустрою, яка охопила ліквідацію, створення та реорганізацію судів на місцевому рівні та рівні апеляції тощо. Втім наслідки судової реформи 2016—2021 років мали помірну ефективність, що зумовило необхідність продовження реформування у сфері судової влади.

Новим витком у судовій реформі стало набуття Україною статусу країни-кандидата у члени ЄС влітку 2022 року. На шляху до набуття повноправного членства Україна має здійснити низку реформ, серед яких — судова реформа. Основними тенденціями судової реформи у контексті євроінтеграції України в умовах війни й повоєнного відновлення передусім є:

- формування якісного суддівського корпусу;
- ефективне функціонування доброчесної ВРП та ВККСУ як важливих органів судової влади, що забезпечують якісний склад суддівського корпусу;
- імплементація європейських стандартів у сфері здійснення правосуддя;
- формування, розвиток професійної правосвідомості суддів та запровадження механізму контролю її трансформації з метою недопущення та запобігання проявам деформації професійної правосвідомості суддів;
- формування Конституційного Суду України на основі запровадження механізму здійснення об'єктивної оцінки доброчесності та професійних навичок кандидатів на посаду судді.

3.3. МЕХАНІЗМИ ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

*Arma potentius aequum*¹²

Перемога України у сьогоднішній війні проти Росії залежить також від мобілізації всієї вітчизняної системи кримінальної юстиції для ефективного розслідування та притягнення до відповідальності винних у злочинах проти українського народу.

Агресія Росії в Європі розпочалась не у 2022 році повномасштабним вторгненням в Україну і навіть не у 2014 році анексією Автономної Республіки Крим та окупацією частини Донецької та Луганської областей, а у 2008 році, коли були розв'язані воєнні дії в Грузії. На жаль, ні у 2008, ні у 2014 роках система міжнародної безпеки і світ не відреагували належним чином та не мобілізували зусилля для недопущення повномасштабної війни в самому центрі Європи, війни з ознаками геноциду, тероризму та варварства, загибелі тисяч мирних жителів, умисного руйнування критичної інфраструктури європейської держави.

¹² *Arma potentius aequum* (лат.) — справедливість сильніша за зброю.

Аналіз праць європейських вчених після анексії Криму свідчить про те, що ці події здебільшого спонукали уряди країн до пошуку рішень щодо безпеки Європи, переосмислення власного компонента безпеки. Зокрема, було актуалізовано питання про збільшення оборонних бюджетів європейських країн, посилення військової присутності НАТО в балтійських країнах, обговорювалась навіть доцільність створення єдиної армії Європейського Союзу [73].

Європейські дослідники констатують, що українсько-російський конфлікт (маються на увазі події 2014—2015 років) є складним, багаторівневим і багатогранним конфліктом. Швидкість та масштаби початкової фази конфлікту свідчать про «операцію» низької інтенсивності, але її каскадний ефект посилив наслідки цієї фази, а також створив ефект хвилі, яка серйозно вплинула на європейську та трансатлантичну безпеку. Якщо з цього конфлікту взагалі можна щось винести, то це те, що він є ціною за недбалість. Можливо, європейська безпека «заблукала» занадто далеко у своїй гонитві за «глобальною» безпекою, і, мабуть, настав час звернутись до основ [74].

Накладення країнами Заходу санкцій, пов'язаних із першим етапом агресії, який ще називають гібридною агресією, не мало необхідного ефекту і, скоріше, навпаки, такі неістотні негативні наслідки заохотили до продовження агресії у більш інтенсивних та вбивчих формах. Сьогодні очевидно, наскільки праві та далекоглядні були вітчизняні вчені, котрі ще у 2017 році попереджали, що «існують підстави розглядати гібридну війну як переддень війни повномасштабної — стадію ескалації конфлікту» [75].

Виникає питання: чи за цей період трансформувалася вітчизняна правова система в ефективний механізм захисту державної і національної безпеки? Як зазначає В. О. Навроцький, ні в довоєнний період до 2014 року, ні до початку активної фази війни з 24 лютого 2022 року, не висвітлювалися питання про співвідношення положень міжнародного кримінального права та кримінального права України щодо воєнних злочинів. Так само навіть не було спроб обґрунтувати відповідальність не за діяння кожного окремого суб'єкта, а як за системну діяльність ворожої держави, її керівників та виконавців їхніх задумів. Справді недостатня увага в теорії приділялася співвідношенню загальнокримінальних злочинів та злочинів у сфері міжнародного гуманітарного права [76, с. 192]. Тому сьогодні вже стоїть питання про те, які уроки має засвоїти наша держава і світ у зв'язку з повномасштабною відкритою агресією. Загалом є два напрями таких уроків: чітке визначення наслідків (міри відповідальності) для агресора, а також вирішення вічного питання — як запобігти повторенню злочину агресії у майбутньому?

Щодо наслідків у вигляді притягнення до відповідальності, то нині можемо констатувати наявність доволі розвинутої бази матеріального права. Насамперед міжнародне гуманітарне право, яке регулює правила ведення збройних конфліктів, передбачає істотні заборони дій, які можуть призвести до жертв серед цивільного населення тощо. Тут ключове питання полягає в тому, яким чином ці правові положення реалізувати на практиці, а саме: які існують механізми для притягнення до відповідальності за зухвале нехтування правилами світопорядку?

Майже через 2 роки з початку повномасштабної агресії поряд із безпечними викликами, російське вторгнення несе в собі численні правові та інституційні виклики як для правової системи України, так і для загальносвітової архітектури правопорядку. Питання щодо механізму правосуддя за військову агресію Росії проти України є доволі складним, і над його вирішенням працюють дипломатичні та правоохоронні органи України у взаємодії із міжнародними організаціями, а також іншими державами.

З перших днів повномасштабного вторгнення лунає критика міжнародної системи безпеки, яка сформувалась після Другої світової війни, проводяться аналогії між Організацією Об'єднаних Націй (ООН) та Лігою Націй, яка, як відомо, була створена після Першої світової війни та не змогла вберегти світ від Другої світової війни. Ставиться під сумнів ефективність системи міжнародного гуманітарного права, передусім через призму відсутності механізмів спонукання до дотримання Женевських конвенцій державою-агресором. Суворість «законів» фактично компенсується необов'язковістю їх дотримання.

Попри це все, знову ж таки, з першого дня вторгнення здійснюється пошук належних механізмів правосуддя, які принаймні б зумовили адекватну відповідальність за вчинені воєнні злочини та акти державного тероризму. На третій день вторгнення Україна подала до Міжнародного суду ООН позов щодо порушення Росією Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі — Конвенція). Разом із тим було заявлено клопотання про так звані запобіжні заходи, а саме про ухвалення наказу державі-агресору зупинити війну. Такий наказ було ухвалено 16 березня 2022 року, проте він залишається невиконаним.

Частина перша ст. 1 Статуту ООН проголошує, що ООН переслідує мету — підтримувати міжнародний мир та безпеку, для реалізації якої має вживати ефективні колективні заходи для попередження та усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру, також проводити мирними засобами згідно з принципами справедливості і міжнародного права вирішення міжнародних спорів або ситуацій, які можуть призвести до порушення миру.

Злочини, які Росія чинить по всій території України, за своїми масштабами і жорстокістю не мають аналогів в історії сучасної Європи та світу.

Наявна в Україні система правосуддя в частині розслідування та притягнення до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини потребує кардинальних змін. Очевидно, слід ставити питання про *концептуально нову модель механізму правосуддя для розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, в основі якої лежатиме створення спеціального механізму розслідування і засудження осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів*. Погоджуємось із думкою, що успішність постконфліктного правосуддя може істотно залежати від правових рішень, які ухвалено під час конфлікту, особливо якщо він є відносно тривалим. Йдеться не лише про законодавчі рішення, а й про рішення, які ухвалюються в процесі застосування правових норм. Слід шукати правові механізми перехідного періоду, які під час війни зможуть закласти підґрунтя для ефективного здійснення правосуддя після нашої перемоги [77].

Президент України 3 квітня 2022 року оголосив початок створення спеціального механізму правосуддя для притягнення до відповідальності осіб, причетних до міжнародних злочинів проти українського народу. У зв'язку з цим виникає багато питань щодо того, яким чином і на яких засадах буде функціонувати цей механізм, хто буде входити до його складу та ін. У своєму зверненні він зазначив, що «суть цього механізму — спільна робота національних та міжнародних фахівців: слідчих, прокурорів та суддів. Цей механізм допоможе Україні та світу притягнути до конкретної відповідальності осіб, які розв'язали або будь-яким чином брали участь у цій страшній війні проти українського народу та у злочинах проти наших людей» [78].

Реалізація права на мир та встановлення справедливого миру в Україні не можливі без покарання за здійснені на її території міжнародні злочини проти людяності. Першою проблемою, яка потребує вирішення на цьому шляху, є визначення поняття *міжнародний злочин*, якого не існує ні в Україні, ні у світовій юриспруденції, як і уніфікованого переліку таких злочинів. У XX столітті Лігою Націй, а згодом — ООН, обговорювалось питання щодо прийняття так званого «*Міжнародного кримінального кодексу*». У 1954 та 1991 роках у рамках ООН розглядалися проекти *Кодексу міжнародних злочинів* і *Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства* [79].

Міжнародні злочини вважаються складними деліктами, які здійснюються органами законодавчої, виконавчої та судової влади, і суб'єктом відповідальності, за які є держава, або ж особливо небезпечними для людської цивілізації є порушення принципів і норм міжнародного права, що мають визначальне значення для забезпечення миру, захисту особи та інтересів міжнародної спільноти загалом [80]. О. О. Житний визначає міжнародні злочини як найбільш небезпечні діяння, які порушують основоположні норми міжнародного права, завдають шкоди життєво важливим (базовим) інтересам всієї міжнародної спільноти як єдиного цілого, посягають на міжнародний правопорядок, міжнародний мир і безпеку людства [79]. Статут Міжнародного військового трибуналу за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності передбачав індивідуальну відповідальність. У свій час у процесі подальшого становлення концепції індивідуальної кримінальної відповідальності був розроблений проєкт Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства. В «Енциклопедії міжнародного права», підготовленій авторським колективом Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, міжнародні злочини визначено як «порушення принципів і норм міжнародного права, що мають особливе значення для забезпечення миру в усьому світі, дотримання гуманітарних норм ведення збройних конфліктів та захисту особи від знищення, вбивств, поневолення, вислання та інших жорстокостей» [81]. У чинному Кримінальному кодексі (далі — КК) України передбачено розділ XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Отже, протиправність міжнародних злочинів має міжнародно-правовий характер — щодо них існує міжнародно-правова заборона. Правова цінність Нюрнберзького процесу полягає в тому, що він реалізував ідею кримінальної відповідальності згідно з міжнародним правом за злочини, міжнародні як з боку юрисдикції, так і за характером матеріального права, що застосовуєть-

ся. Нюрнберзький трибунал у своєму вирокі спирався на теорію, згідно з якою злочини, які належать до його юрисдикції, розглядалися як злочини із загального міжнародного права, що існували задовго до прийняття Статуту і початку Нюрнберзького процесу. Теза, за якою всі злочини, що інкримінувалися обвинувачуваним, були злочинами із загального міжнародного права, стала основним постулатом нюрнберзької концепції міжнародного злочину [82]. Водночас злочинами, що передбачали індивідуальну відповідальність, у Статуті Міжнародного військового трибуналу визначено злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності.

Сьогодні на території України Росією скоюються міжнародні злочини, якими слід вважати кримінальні правопорушення, що скоєні державою-агресором (РФ) та державами-співучасниками і несуть пряму загрозу світовому правопорядку. Міжнародні інституції спільно із національною системою правосуддя мають створити правовий фундамент для притягнення до відповідальності за всі види міжнародних злочинів, вчинених російськими окупантами в Україні. Крім того, мова має йти не лише про Росію як головного агресора, але й про держави-співучасники цієї агресії проти України, зокрема, Республіку Білорусь, яка з перших днів повномасштабного вторгнення стала плацдармом для завдання ракетних ударів по містах України і продовжує ним залишатися, Іран, який і донині продає Росії дрони, що заподіяли значної шкоди інфраструктурі українських міст. Отже, слід ставити питання про міжнародно-правову відповідальність усіх цих держав за воєнну агресію проти нашої країни.

Як слушно зазначає В. О. Навроцький, історичний, міжнародно-правовий та зарубіжний досвід показує, що міжнародні юрисдикційні органи здатні провести кримінальний процес лише щодо обмеженої кількості військових злочинців — владної та військової верхівки держави-агресора. Тягар же розслідування та судового розгляду основної маси проваджень, які стосуються безпосередніх виконавців воєнних злочинів, покладається на національні органи правосуддя [76, с. 200].

Таким чином, треба піднімати питання як про національну кримінальну відповідальність за вчинення таких злочинів, так і про міжнародно-правову відповідальність держави, яка включає настання міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, які представляють державу-агресора. Незважаючи на те, що безпосереднім об'єктом скоєних росіянами злочинів є основи національної безпеки України (зокрема, її складники — територіальна цілісність та недоторканість, державний суверенітет, конституційний лад, національні інтереси тощо), вони посягають і на загальний міжнародний правопорядок, оскільки загрожують інтересам багатьох держав, європейської та усїєї міжнародної спільноти загалом. Згадаємо зернову кризу і загрозу голоду в країнах Африки внаслідок російської агресії, ядерний шантаж як з погрозами застосування ядерної зброї, так і з обстрілами Запорізької атомної електростанції та ін.

Слід зауважити, що належне і ефективне розслідування зазначених злочинів передбачає співпрацю та взаємодію вітчизняної правоохоронної системи на всіх її рівнях із міжнародними представниками та експертами у сфері розслідування міжнародних злочинів і притягнення винних до кримінальної

відповідальності. Насамперед слід говорити про співпрацю з Міжнародним кримінальним судом (далі — МКС) та його Римський статут. Ще 2 березня 2022 року МКС розпочав розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних у зв'язку з загарбницькою війною Російської Федерації проти України. 13 квітня цього ж року прокурор МКС Карім Хан особисто відвідав Бучу під Києвом і назвав Україну «місцем, де вчинено злочин» [83]. 5 березня 2022 року фахівцями у сфері міжнародного права була опублікована Заява із закликом до створення спеціального трибуналу для покарання за злочин агресії проти України за принципами Нюрнберзького трибуналу [84].

Проблема *Римського статуту* є комплексною. Цей міжнародний договір стосується і міжнародного гуманітарного права, і національного — кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого, цивільного. Держави, що ратифікують його, набувають не лише відповідних прав, а й покладають на себе певні обов'язки [85]. Україна не є країною-членом МКС, оскільки не ратифікувала Римський статут (далі — Статут), тобто досі не визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Тому, щоб розглянути справу легітимним для цього органом, необхідно створити Спеціальний трибунал на кшталт Нюрнберзького або Токійського трибуналів, підставою для створення якого має стати *міжнародний договір*. *Метою створення Спеціального трибуналу буде здійснення правосуддя щодо усіх осіб, причетних до вчинення злочинів в Україні, а також викриття сутності Росії як держави-терориста, яка привласнила собі заслуги одноосібного переможця у Другій світовій війні, та притягнення її до міжнародно-правової відповідальності*. Росію державою-терористом уже визнала Верховна Рада України, сейм Литви, а серед міжнародних інституцій першою — Парламентська асамблея Ради Європи. І цей процес лише розпочався, проте його слід розглядати як важливий і необхідний крок на шляху до притягнення РФ до міжнародно-правової відповідальності за злочин агресії. Тут слід визнати, що суверенні права, які порушує агресія, покликана відновити самооборона, — це точка дотику і взаємозв'язку двох основних теоретичних підходів до вивчення інституту права на самооборону в міжнародному праві [86]. Згідно зі ст. 51 Статуту ООН право на самооборону — це право держави на *індивідуальну* і *колективну самооборону* в разі збройного нападу на неї іншої держави. Водночас поняття самооборони як законної оборони походить від внутрішнього права, насамперед кримінального. Якщо в класичному міжнародному праві й практиці держав самооборона часто не відрізнялася від самозбереження, самопомогі чи необхідності, то сьогодні можна провести межу між самообороною та іншим використанням сили і визначити вимоги, які держава повинна виконати, вирішуючи діяти у сфері самооборони [87]. Самооборона — це, по суті, відновлення справедливості власними силами.

Третій рік повномасштабної агресії — і в суспільстві, крім запиту на перемогу, стає дедалі відчутнішим інший запит — на *справедливість*. Ми не знаємо, коли закінчиться активна фаза бойових дій, але очевидно, що саме запит на справедливість супроводжуватиме українське суспільство впродовж десятиліть [88]. Загальновідомо, що справедливість прийнятого судового рішення оцінюється на трьох рівнях: засудженою особою, потерпілою особою та суспіль-

ством. Сьогодні можемо говорити про задоволення почуття справедливості кожного потерпілого і загалом українського суспільства, проти яких російськими окупантами скоюються воєнні злочини та інші міжнародні злочини. Звісно, що найбільш об'єктивним критерієм справедливості правосуддя є думка суспільства як колективного утворення. Вчені вважають важливим питання про те, чому громадяни за певних обставин об'єднуються у групи і діють як єдиний соціальний організм вищого щабля розвитку — колектив, тобто їхнім процесом є колективна дія громадянського суспільства [89]. Доречно тут згадати думку відомого соціолога Е. Дюркгейма про суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на «колективних уявленнях» [90].

У період війни важливого значення набуває не лише правосуддя винних у вчиненні міжнародних злочинів, але і *справедливе правосуддя* для жертв злочинів. Під час цієї збройної агресії все українське суспільство не лише індивідуально та колективно діє з метою захисту від ворога, але й є *своєрідною колективною жертвою (потерпілим)* від злочину агресії з боку Росії. З погляду розуміння колективної жертви слід говорити і про колективну травму, завдану українському народу російською владою. Під колективною травмою розуміють деструктивні, дисфункціональні наслідки соціальних перетворень, які стосуються великих груп людей. Серед них, зокрема, *війни*, катастрофи, терористичні акти, інші події, пов'язані із загибеллю, втратою свободи тощо. Як правило, «травматичний ефект, що йде від події як такої, має наслідки не тільки на рівні індивідуальної психіки, але і на рівнях груповому та соцієтальному» [91]. Зважаючи на це, ще раз слід наголосити на необхідності залучення міжнародних інституцій для здійснення справедливого правосуддя як щодо керівництва держави-агресора, держав-співучасників (пособників), так і кожного російського громадянина, який скоював злочини в Україні.

Найважливішим завданням нашої держави має стати забезпечення права кожного потерпілого від російської агресії на справедливий суд. Відповідно метою діяльності органів кримінальної юстиції у повоєнний час має бути *відновлення справедливості* шляхом призначення адекватного заходу кримінально-правового впливу (покарання і заходів кримінально-правового характеру) за вчинені міжнародні злочини. Серед засобів захисту прав і свобод людини та громадянина провідна роль належить саме правосуддю, яке має на меті відновлення справедливості. Відома формула, застосована в главі 40 англійської Великої хартії вольностей (Magna Carta) тексту 1215 року: «Ми не відмовимо жодній людині чи не відстрочимо для жодної людини — ні правосуддя, ні відновлення права (*справедливості*)» — свідчить про те, що основним завданням України і раніше, і сьогодні під час війни, і згодом — під час повоєнної розбудови держави, є забезпечення права на справедливий суд, іншими словами — на *правосуддя, яке відновлює природну справедливість*. Національна радиця з питань верховенства права Спеціальної моніторингової місії Організації безпеки і співробітництва в Європі (далі — СММ ОБСЄ) в Україні І. Б. Іванків як епіграф до своєї наукової праці «Права людства» наводить вислів колишнього Генерального секретаря ООН Кофі Аннана: «Безкарність не може бути прийнятною, і вона такою не буде. У взаємозалежному світі верховенство права має переважати» [92]. Саме такий підхід, зокрема, властивий вітчизняній на-

уці здавна. М. П. Чубинський (XIX—XX століття) у своїй науковій діяльності керувався принципом «справедливість вимагає» [94], що має стати провідним у воєнній правовій політиці України.

Як зазначалося вище, з початку відкритого збройного нападу РФ наша держава звернулася до низки міжнародних судів з метою захисту державних інтересів та притягнення високопосадовців РФ до відповідальності за скоєння воєнних злочинів. Зокрема, 28 лютого 2022 року Україна звернулася до Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ) (м. Страсбург, Франція) з вимогою зобов'язати РФ зупинити військову агресію проти України. 1 березня 2022 року ЄСПЛ повністю задовольнив вимоги України та постановив припинити знищувати цивільних людей і цивільні об'єкти, також забезпечити безпеку медичних закладів на території, де РФ веде війну, а 4 березня 2022 року ЄСПЛ доповнив вимоги, вказавши, що РФ має забезпечити безперешкодний доступ цивільного населення до безпечних маршрутів евакуації, медичного обслуговування, харчових продуктів та інших предметів першої необхідності, гарантувати швидкий і безперешкодний прохід гуманітарної допомоги та переміщення гуманітарних працівників [94]. Зауважимо, що це важливо насамперед тому, що для потенційної юридичної сили рішень про засудження агресії та конкретних високопосадовчих осіб таке рішення повинно ухвалюватися неупередженим органом, тобто таким, який не є стороною конфлікту. Крім того, укладаючи певну міжнародну угоду, кожна держава бере на себе й частину відповідальності за її реалізацію, що є важливим з погляду реального притягнення винних осіб до відповідальності. Тому, якщо за умови підписання угоди особа, засуджена за агресію, потрапить на територію держави, яка її уклала, така держава зможе затримати таку особу та застосувати визначену угодою процедуру її караності.

Представники України (насамперед Міністр закордонних справ) з питань створення Міжнародного трибуналу формулюють такі основоположні тези щодо його створення та функціонування:

- Спецтрибунал базуватиметься на правилах і підходах, які застосовуються МКС і викладені в його Римському статуті. Він розслідуватиме та переслідуватиме за злочин агресії проти України, вчинений на її території, як це визначено ст. 8 bis Римського статуту.
- Юрисдикція спецтрибуналу має поширюватися на всі події з лютого 2014 року, коли розпочалася збройна агресія РФ проти України.
- Спеціальний трибунал матиме юрисдикцію щодо фізичних осіб, які здійснюють ефективний контроль або безпосередньо керують політичними чи воєнними діями держави.
- Офіційний статус підсудного, такий як статус глави держави чи офіційний статус іншої посадової особи держави, не звільнить таку особу від індивідуальної кримінальної відповідальності та не пом'якшуватиме покарання.
- Спеціальний трибунал розглядатиме лише злочин агресії проти України та буде створений як міжнародний спеціальний кримінальний трибунал ad hoc для розгляду питання злочину агресії проти України [95].

Важливою у відповідних тезах є констатація того, що існування такого трибуналу:

- охоплюватиме весь період агресії Росії, який розпочався у 2014 році. Таким чином, відповідний трибунал зможе поставити крапку в спекуляціях, пов'язаних із питаннями легітимності кримського референдуму та, начебто, «законності анексії Автономної Республіки Крим». Другою спекуляцією, в якій буде поставлено крапку, стане твердження, інспіроване державою-агресором про ніби «громадянську війну в Україні» на території частин Донецької та Луганської областей;

- правовими підставами його діяльності стануть Римський статут та підходи в діяльності МКС, тобто загальноєвропейські та такі, що пройшли перевірку часом, правові положення, які не залишають сумнівів у їхній іманентній легітимності;

- за своїм суб'єктивним складом буде поширювати дію на вище політичне та військове керівництво держави-агресора, а також держав-співучасниць, рішення і діяння яких, власне, і призвели до злочинного та варварського порушення світового правопорядку;

- як наслідок, його дія унеможливить уникнення відповідальності керівництва держав завдяки імунітету вищого політичного керівництва;

- розглядатиме лише злочин агресії.

Останній із наведених пунктів є важливим тому, що дає змогу розмежувати юрисдикцію цього суду і МКС, оскільки Міжнародний кримінальний суд, попри те, що Україна не ратифікувала Римський статут, все ж має юрисдикцію щодо злочинів, які скоюються в умовах війни, а саме злочинів геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів.

Як відомо, Україна хоч і не ратифікувала Римський статут, але 20 січня 2000 року підписала його і визнала юрисдикцію МКС за окремими статтями. Так, 25 лютого 2014 року Верховна Рада України прийняла Заяву № 790-VII, якою визнала юрисдикцію Суду за ст. 7 Римського статуту (злочини проти людяності) під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. 4 лютого 2015 року Верховна Рада України прийняла Постанову № 790-VII, якою затвердила Заяву, що визнала юрисдикцію Суду за ст. 7 (злочини проти людяності) і ст. 8 (воєнні злочини) Статуту щодо скоєння злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій так званих «ДНР» та «ЛНР», починаючи з 20 лютого 2014 року і без кінцевої дати.

11 грудня 2020 року прокуратура МКС оголосила про завершення попереднього вивчення подій в Україні та дійшла висновку, що «ситуація в Україні визнана такою, що відповідає критеріям Статуту для відкриття розслідування. Подальшим кроком є звернення прокурора до суддів Палати попереднього провадження МКС надати дозвіл на розслідування по суті» [96].

У своїй заяві, опублікованій на офіційній сторінці сайту МКС від 2 березня 2022 року, Голова Офісу прокурора МКС Карім Хан зазначив про початок збору доказів вчинених злочинів на території України. Як зазначено у відповідній заяві: «Я ознайомився з висновками Офісу, що впливають з попереднього вивчення ситуації в Україні, і підтвердив, що є достатні підстави для початку розслідування. Зокрема, я переконаний <...>, що як передбачувані во-

енні злочини, так і злочини проти людяності, були скоєні в Україні стосовно подій, які вже були оцінені під час попередньої перевірки Офісом. Враховуючи розширення конфлікту в останні дні, я маю намір, щоб це розслідування також охоплювало будь-які нові передбачувані злочини, що підпадають під юрисдикцію мого Офісу, які вчинені будь-якою стороною конфлікту на будь-якій частині території України» [97].

Отже, попри те, що Україна не ратифікувала Римський статут, нашою державою було використано спеціальний механізм, який ним передбачено, і завдяки зверненню українського парламенту МКС розпочав розслідування злочинів, вчинених у зв'язку зі збройним конфліктом, що почався 2014 року. Після початку повномасштабного вторгнення прокурор Суду визнав, що тієї заяви достатньо для того, щоб продовжувати спочатку розслідування, а потім відповідно і судовий розгляд злочинів геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, які вчинені і після 24 лютого 2022 року. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс (далі — КПК) України доповнено розділом IX² «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» згідно із Законом № 2236-IX від 3 травня 2022 року. Дія цього розділу поширюється виключно на співробітництво з МКС задля поширення його юрисдикції на осіб (громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства), які на момент скоєння злочину, що підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, були підпорядковані та / або діяли з метою здійснення збройної агресії проти України, та / або на підставі рішень (наказів, розпоряджень тощо) посадових осіб, військового командування або органів державної влади Російської Федерації чи іншої країни, що здійснювала агресію або сприяла її здійсненню проти України. Цим законом врегульовано процесуальні можливості такого співробітництва із МКС через сприяння у притягненні до кримінальної відповідальності та покаранні осіб, які вчинили злочини, що підпадають під його юрисдикцію.

Поряд із міжнародними механізмами реагування на воєнні злочини здійснюється і національною правовою системою принаймні за двома напрямками: по-перше, прокуратурою розслідуються воєнні злочини, збираються докази, які в подальшому зможуть використовуватись як національними, так і міжнародними судами; по-друге, за окремими справами про воєнні злочини судами ухвалюються обвинувальні вирoki. Найбільш значними є, безумовно, вирoki, ухвалені за ст. 438 КК «Порушення законів та звичаїв війни».

Як відомо, ст. 438 КК є бланкетною. Разом із наведеним у нормі переліком конкретних діянь, які полягають у такому порушенні: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом. У цій статті вміщено також узагальнювальне формулювання: «...інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України». З'ясовуючи наявність ознак відповідного складу злочину, суди повинні аналізувати Женевські конвенції та протоколи до них.

На розгляді Великої палати Верховного Суду перебуває важлива справа, висновки у якій матимуть істотний вплив на здійснення правосуддя у сфері

воєнних злочинів. Це провадження пов'язано із подіями першого етапу конфлікту. Зокрема, в ній порушується питання суб'єкта злочину, передбаченого ст. 437 КК — планування, підготовка або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій. Перед Великою палатою ставиться питання про те, чи будь-яка особа може бути суб'єктом цього злочину, чи лише та, яка спроможна здійснювати керівництво і контроль воєнних та політичних дій держави, оскільки самі поняття планування, підготовки, розв'язування і ведення загарбницької війни у міжнародному праві нерозривно пов'язані з лідерським характером злочину агресії.

Вирішення цього питання, по-перше, дасть можливість національним органам правосуддя розмежувати відповідальність за ст. 437 та ст. 438 КК, а, по-друге, також може сприяти розмежуванню, хоча б частково, юрисдикції національних судів та потенційної юрисдикції трибуналу щодо агресії та МКС.

Доцільним є створення спеціального процесуального механізму (процедури перехідного правосуддя), який дасть можливість постраждалим від діянь, що мають ознаки злочинів, вчинених військовослужбовцями РФ у ході військової агресії проти України, в судовому порядку встановлювати юридичні факти щодо вчинення діяння, що має ознаки злочину; вчинення цього діяння військовослужбовцями РФ у ході військової агресії проти України; порушення прав конкретних осіб, постраждалих від такого діяння (потерпілих); ступеня порушення прав постраждалих, виду і розміру заподіяної шкоди; фактичних даних, які будуть доказами в кримінальному провадженні [77].

* * *

Отже, можна зробити певні висновки. Механізми здійснення правосуддя у зв'язку з вчиненням злочинів на сьогодні існують на національному та міжнародному рівнях. Останній, своєю чергою, має два напрями: один із них — на стадії збору матеріалів, фіксації та розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду; другий — у зародковому стані — на етапі пошуку *концепції* та її подальшої імплементації щодо створення міжнародного трибуналу щодо злочину агресії. Наукового з'ясування потребує ідея розробки *концептуально нової* моделі механізму правосуддя для розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, в основі якої лежатиме створення спеціального механізму розслідування і засудження осіб, винних у скоєнні міжнародних злочинів. Для розслідування, притягнення до відповідальності і винесення справедливого вироку за міжнародний злочин необхідним є поєднання національного і міжнародного механізмів. Пропонуємо для визначення правосуддя, яке поєднує національний та міжнародний елементи, щодо розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів на території України застосовувати поняття на кшталт «комплексний механізм правосуддя», «дуальний механізм правосуддя» чи «бінарний механізм правосуддя».

Необхідним є пошук механізмів притягнення представників держави-агресора та держав-співучасників (Республіка Білорусь, Іран) до відповідальності. Метою створення спеціального трибуналу буде здійснення правосуддя

щодо усіх осіб, причетних до скоєння злочинів в Україні, розвінчення Росії як держави-терориста, яка присвоїла заслуги Другої світової війни, а також притягнення її до міжнародно-правової відповідальності. Важливим і перспективним кроком на шляху до притягнення РФ до міжнародно-правової відповідальності за злочин агресії є продовження процесу визнання все більшою кількістю країн Росії державою-терористом.

Оскільки загалом все українське суспільство є *колективною жертвою* від злочину агресії з боку Росії, то слід залучити міжнародні інституції для здійснення *справедливого правосуддя* як щодо керівництва *держави-агресора, держав-співучасників (пособників)*, так і кожного військового, який чинив злочини в Україні. Загалом сутність правосуддя щодо розгляду міжнародних злочинів як переважно злочинів проти людства зумовлює здійснення їх судового розгляду міжнародним судовим органом від імені людства (на противагу судового розгляду воєнних злочинів національним судом від України).

Задекларована система колективної безпеки виявилась неефективним запобіжником війни. Російська агресія викрила слабкість системи міжнародної безпеки, продемонструвала світу нові прояви порушення норм і звичаїв війни, застосування терору проти цілого народу. Відтак, на сьогодні, єдиним ефективним засобом спинення агресії проти України є передбачена статутom ООН *самооборона і перемога воєнним шляхом*. Після перемоги у цій війні Україна як жертва найжорстокішого у XXI столітті злочину агресії з боку Росії, маючи уже певний досвід протидії вчиненню міжнародних злочинів та їх розслідування, повинна ініціювати створення Кодексу міжнародних злочинів.

Процес справедливого суду над військовими російськими злочинцями буде тривалим, і тому одночасно має бути розпочатий перегляд міжнародної архітектури безпеки та створення ефективного запобіжника від повторення аналогічних випадків у майбутньому із врахуванням досвіду та помилок у недопущенні агресії проти України.

3.4. ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА МИРУ

Ефективна і незалежна судова система є необхідним елементом демократичного устрою та економічного процвітання держави. За таких умов лише взаємодія судів та органів судової влади з громадянами та організаціями громадянського суспільства (далі — ОГС) може стати гарантом демократичного розвитку держави. В умовах війни ефективна робота судової системи, що швидко і справедливо карає осіб, які вчинили злочини (державна зрада, порушення законів і звичаїв війни, колабораціонізм тощо) допомагає громадянам зберегти цивілізованість.

Поки що ситуація із довірою українців до судової гілки влади є радше катастрофічною — вона очолює рейтинг недовіри до соціальних інститутів. У грудні 2020 року соціологічна служба Центру Разумкова з'ясувала, що суди входять у трійку лідерів недовіри серед українців [98]. Недовіра найчастіше ви-

словлювалася ЗМІ Росії (80 % опитаних), державному апарату (чиновникам) (78 %), судам (судовій системі загалом) (77 %). Разом із тим лише 4,5 % опитаних зазначили як важливу політичну подію 2020 року рішення Конституційного Суду України про скасування антикорупційних законів. На думку респондентів, під час ухвалення рішення судді найчастіше керуються: власною вигодою, зокрема отриманою неправомірною винагородою за рішення (34,8 %), майновим становищем сторін (14,2 %), законом (13,3 %), обставинами справи (11,7 %), вказівкою голови суду (7,6 %), політичною ситуацією в державі (5,1 %) [100].

Значно краща ситуація з довірою до суддів у Євросоюзі. Згідно з опитуваннями Євробарометра у 2022 році більшість респондентів оцінювала ситуацію з незалежністю судів та суддів у своїй країні як добру: 53 % — проти, 35 % — які вважають її (дуже) поганою [99]. Таке співвідношення за останній рік не змінилося. Крім того, у 17 державах-членах щонайменше половина всіх респондентів оцінюють незалежність судів і суддів у своїй країні як добру: від 88 % — у Фінляндії до 21 % — у Хорватії. За рік позитивніше стали сприймати свою судову систему громадяни Данії (більше ніж 9 %), Чехії (більше ніж 6 %) та Фінляндії (більше ніж 5 %), а негативніше — Естонії (менше ніж 7 %), Бельгії (менше ніж 6 %) та Польщі (менше ніж 5 %). Серед основних чинників, що гарантують незалежність суддів і позитивне ставлення до них найчастіше називається статус і становище суддів, які достатньою мірою гарантують їхню незалежність (78 %), тоді як 63 % згадують про відсутність втручання або тиску з боку економічних чи інших інтересів, а 59 % — через невтручання чи відсутність тиску з боку влади та політиків. Зауважимо, що саме останній чинник є найбільш імовірною причиною поганої оцінки рівня незалежності національних судів та суддів. Сім з десяти або більше респондентів, які оцінюють незалежність своєї системи правосуддя як погану, роблять це через втручання або тиск із боку уряду та політиків (77 %), або у результаті впливу з боку економічних чи інших інтересів (70 %). Виходячи з даних Євробарометра, найбільш позитивно (дуже добре і радше добре) незалежність судів і суддів оцінюють громадяни Фінляндії, Данії, Австрії, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Швеції, Ірландії, Чорногорії, Естонії та Чехії. Найгірша ситуація, що поглиблюється рік від року, спостерігається в Хорватії, Польщі, Словаччині, Болгарії, Італії, Іспанії, Угорщині, Португалії, Румунії, Словенії, Кіпрі та Литві.

Однак спільним для України та членів Євросоюзу є те, що рівень довіри до суду, переконаності у його незалежності та неупередженості залежить від ефективної взаємодії органів судової влади, громадян і організацій громадянського суспільства. Плідне співробітництво судової гілки влади з громадянським суспільством, по-перше, створює додаткові гарантії безпеки суддів. Лише заручившись підтримкою громадян та ОГС судова система може відстояти свою незалежність від спроб політичних акторів встановити свій контроль над нею. По-друге, відкриває шлях до інституційних змін. Йдеться про правотворчу діяльність судів, які на вимогу ОГС та активних громадян беруться за розгляд справ про порушення певних прав. Прийняті ними рішення можуть відкрити шлях до подальших інституційних змін як на національному, так і наднаціональному рівнях.

Однією з основних причин віддаленості судової влади від громадянського суспільства є складні відносини між органами судової та виконавчої гілок влади. Серед суддів у переважній більшості країн досить поширеним є відчуття, що їхня незалежність фіктивна, а результати їхньої діяльності не поважаються представниками інших гілок влади. Така напруга у відносинах зумовлена особливостями сучасного політичного процесу. З одного боку, судова влада діє на мікрорівні — на рівні повсякденного життя пересічних громадян, залучених до вирішення численних спорів з іншими фізичними та юридичними особами, а з іншого, — на макрорівні, оскільки приймає фундаментальні рішення, що впливають на діяльність уряду, межі його компетенції та напрям державотворчих процесів загалом (досить згадати такі доленосні для країн рішення судів, як з'ясування термінів перебування особи на посаді президента, визнання результатів виборів, заборону абортів тощо). Завдяки таким фундаментальним рішенням, те, як сприймаються суди і ставлення до них громадян, не може існувати окремо від змін, що відбуваються у взаємовідносинах виконавчої і судової влади в країнах Європи. Можна виділити дві суперечливі, на перший погляд, тенденції.

Перша полягає в неухильному зростанні впливу судів на прийняття політичних рішень, тобто мова йде про так звану «юдиціалізацію» (judicialization) політики. Під нею розуміється поступовий перехід влади від органів представницької демократії до судової. На суди та судові інструменти дедалі частіше покладаються для розв'язання моральних проблем, а також питань державної політики та політичних суперечок, що стало особливо очевидним у кінці ХХ — на початку ХХІ століття [101]. Після надання їм інструментів судового нагляду до національних вищих судів все частіше звертаються з проханням вирішити цілу низку суперечок, починаючи від права на вільне вираження поглядів і недоторканність приватного життя, релігійної свободи та закінчуючи питаннями власності, торгівлі і комерції, освіти, імміграції, трудових відносин та захисту навколишнього середовища.

Відносно новою практикою стало передання на розгляд органам судової влади важливих питань «мегаполітики» або так званої «чистої» політики (виборчі процеси, відновлювальне правосуддя, легітимність режиму, компетенція органів виконавчої влади, колективна ідентичність та державне будівництво) — розв'язання спірних питань, що мають відверто політичний характер і значущість. Іншими словами, можна говорити про відхід від концепції «політичного питання» до «юристократії».

Яскравою ознакою цієї тенденції є зростання ролі конституційних судів, хоча звичайні адміністративні та цивільні суди теж мають дедалі більший вплив на політику. Досить згадати одне з останніх рішень окружного судді Апеляційного суду США, яке заблокувало затверджену Президентом Дж. Байденом програму списання студентських боргів, оскільки вона порушує повноваження Конгресу та є втручанням у внутрішні справи штатів. Тобто на зміну народній демократії приходить конституційна [102]: політичні рішення підлягають судовому контролю, а свобода дій політиків зменшується.

Поглиблення інтеграції в рамках Євросоюзу з його далекосяжними нормами й створенням незалежних європейських та національних регуляторів та-

кож є важливим чинником. Оскільки національні судді застосовують європейське законодавство і в цьому сенсі не тільки риторично можуть називатися європейськими суддями, національні судові органи розглядаються як такі, що зменшують ступінь свободи суверенної держави у питаннях внутрішньої політики. Хоча політики раніше взяли на себе зобов'язання дотримуватися правил і норм ЄС, тому судові органи ЄС та національна судова система змушують їх дотримуватися цих зобов'язань.

Юдиціалізацію також можна розглядати як частину ширшої тенденції до «появи необраних» [103] та «агентифікації» [104]. Повсюдне створення незалежних національних регуляторів виходить далеко за межі надання автономії відомствам, які залишаються під керівництвом міністрів. Їхні формальні гарантії незалежності аналогічні гарантіям незалежності судової влади [105] та перебирають на себе значну частину повноважень від органів судової влади [106].

Ці тенденції сприймаються політиками як загроза представницькій демократії. Зокрема, політики-популісти, які виступають проти європеїзації, регулярно висловлюють побоювання щодо зміцнення влади суддів, послуговуючись такими термінами, як уряд суддів, юристократія, судократія та критархія.

Водночас, з погляду верховенства права, судова влада і, наприклад, її незалежність, перебуває під загрозою з боку політиків, які зберігають сильний контроль над нею та не бажають його втрачати. Якщо проаналізувати Табелю правосуддя Європейської комісії та індикатори незалежності й підзвітності судової влади, то складається враження, що судова система — це своєрідний конгломерат суддів, значною мірою залежний від інших органів державної влади, насамперед у забезпеченні поточної діяльності судів та оплати праці [107]. Навіть у країнах, де судова система є справді автономною організацією, вона часто переважно залежить від уряду та парламенту у питаннях бюджету і призначення на керівні посади [108].

Певний тиск на судову владу чинить і медійна сфера: у засобах масової інформації критика браку демократичної легітимності в державі часто спрямовується і на судову владу, особливо коли рішення суду суперечать громадській думці. Так, у 2020 році КСУ на депутатський запит скасував низку антикорупційних норм (подання електронних декларацій, позбавлення Національного агентства з питань запобігання корупції повноважень щодо повної перевірки та моніторингу способу життя чиновників, скасування можливості конфіскації активів, набутих корупційним шляхом, скасування відповідальності за недостовірне декларування) [66], що зумовило появу у ЗМІ критичних публікацій як про спроможність керівництва держави боротися з корупцією, так і про стан судової системи. У країнах Центральної та Східної Європи на момент вступу до ЄС ступінь незалежності судової влади часто був вищий завдяки формальним гарантіям незалежності, ніж у більшості країн Західної Європи, які традиційно діють на основі взаємної довіри та поваги [109, с. 133]. Однак тепер у деяких нових країнах Євросоюзу політики намагаються повернути собі втрачену владу [110], оскільки вважають нову форму правління неліберальною демократією. Тут судові органи відчують себе в особливій небезпеці через застосування дисциплінарних заходів щодо суддів, які висловлюють незгоду або

критикують керівництво країни. В інших європейських країнах судові органи періодично стикаються зі скоординованими атаками уряду та парламенту на їхню незалежність.

Очевидно, що ці дві тенденції суперечать одна одній, що призводить, у крайньому випадку, до непорозумінь між політиками, які бачать у судовій системі лише дедалі більш впливового конкурента, та органами судової влади, які вважають, що їхня і так обмежена незалежність перебуває під постійною загрозою з боку політиків через спроби реформування та невирішеність таких хронічних проблем судівництва, як недостатнє фінансування. У найгіршому випадку це призводить до боротьби за владу, яка у випадку Євросоюзу переходить на наднаціональний рівень. Уряд і парламент, з одного боку, і судова влада, з іншого, — відчують загрозу один від одного. У цьому контексті апеляція до того, у кого вищий рейтинг довіри серед громадян, не має сенсу. Виходом із цієї дилеми є посилення зв'язку органів судової влади з громадянським суспільством, яке може виступити у ролі своєрідного арбітра у цьому протистоянні.

Напади на незалежність судової влади набувають різних форм, які можна звести до трьох видів: брутальні, системні, що ослаблюють правові структури, покликані забезпечувати незалежність судової системи, та підступні, спрямовані на ослаблення довіри суспільства, що лежить в основі незалежної судової системи [111].

Брутальні спроби — пряме втручання у роботу конкретних суддів у конкретних справах та питаннях. Чиновники звертаються до судді з проханням / вимогою, щоб суддя прийняв необхідне або бажане рішення, зокрема для отримання більшої політичної влади чи фінансової вигоди. Для цього може застосовуватися прямий тиск на суддю з повним усвідомленням аморальності чи незаконності такої дії. Якщо формальні інститути є стабільними, то такий напад не становить загрози. Згадані спроби можуть дати бажаний результат, однак навряд чи призведуть до серйозних, довгострокових чи широкомасштабних наслідків для судової системи країни.

Протидія брутальним атакам може навіть принести вигоду судовій системі та незалежності суддів, якщо про спробу стане відомо громадськості, яка її осудить та виступить на підтримку суддів. Якщо ж демократичні інститути країни слабкі, то наслідки навіть одного інциденту можуть завдати значної шкоди. Системні атаки спрямовані на структурні зміни, що дають змогу уряду контролювати чи значною мірою впливати на майбутні рішення судової влади (іноді такі зміни маскуються під цілком законні намагання реформувати судову систему), а також на ослаблення автономії судових структур і в особливо успішних випадках можуть мати довготривалі та руйнівні наслідки для незалежності судів. Однак якщо у країні відбуваються справді демократичні вибори й зміна правлячої партії, то системна шкода може бути компенсована і незалежність судових органів відновлена. Такі підступні атаки є найбільш небезпечними і можуть мати далекосяжні наслідки, оскільки націлені на ослаблення легітимності судової влади. Кожна успішна судова система залежить від довіри громадськості. Якщо вдається ослабити довіру громадян до судової гілки влади, то навіть прихід до влади нових політичних сил не зможе відновити судо-

ву систему. Політичні актори, що очолюють ці атаки, апелюють насамперед до громадськості, перекладаючи відповідальність за невиконання своїх обіцянок на органи судової влади, оскільки вони виступають проти будь-яких позитивних змін, намагаються максимізувати власну владу шляхом руйнування довіри громадян до органів судової влади. Очевидно, що усі ці атаки з їхнього боку також спрямовані на ослаблення незалежності судової влади. Дослідники часто розходяться в думках про значення і роль незалежності судової гілки влади [112]. До того ж це поняття розглядається у різних аспектах, які можна згрупувати у два підходи. У першому — незалежність пов'язана із моральними установками судді та обов'язком розглядати справи відповідно до внутрішніх переконань — гарантія належного характеру та незалежності думки [113]. У другому підході незалежність суду визначається структурою, що намагається ізолювати суддів від впливу державних акторів — інституційними механізмами контролю в рамках конституційної структури, тобто йдеться про структурну незалежність. Перший підхід найбільш яскраво проявляється у розробці та прийнятті кодексів поведінки суддів [114]. Другий — широко представлений у міжнародних документах, таких як:

- рішення Суду Європейського Союзу (зокрема, у справах *Associação Sindical dos Juizes Portugueses (C-64/16)*, *Margarit Panicello v. Pilar (C-503/15)*, *TDC A/S v. Erhvervsstyrelsen (C-222/13)*, *Consorti Sanitari del Mareme (C-203/14)*);
- рішення Європейського суду з прав людини (разом із тим він розмежує зовнішню і внутрішню незалежність, де остання — тиск з боку колег у рамках судової системи) [115];
- звіти спеціалізованих організацій ЄС [116] та Ради Європи (її дорадчий орган — Консультативна рада європейських суддів розрізняє статутну, функціональну та фінансову незалежність) [117].

Дещо компромісний варіант до розуміння незалежності судової системи подано у Табелі правосуддя ЄС (EU Justice Scoreboard), який Єврокомісія готує з 2013 року для моніторингу реформ у сфері правосуддя в державах-членах, який сьогодні є одним з інструментів у системі верховенства права Європейського Союзу. Під час підготовки Табеля до уваги беруться три основні складники ефективної системи правосуддя:

- ефективність: показники тривалості судових проваджень, швидкості розгляду справ та кількості нерозглянутих справ;
- якість: показники доступності (наприклад, правова допомога та судові збори), навчання, бюджет, людські ресурси та диджиталізація;
- незалежність: індикатори сприйняття незалежності судової влади громадськістю та компаніями, а також гарантії, що стосуються суддів та функціонування національних органів прокуратури.

Висновки Табеля правосуддя ЄС 2022 року [118] були враховані в оцінці Планів стійкості та відновлення держав-членів, у яких визначено інвестиційні та реформаторські заходи, що фінансуватимуться коштом Фонду відновлення та стійкості (Recovery and Resilience Facility). У 2021 році Щорічна стратегія сталого зростання Annual Sustainable Growth Strategy (яка встановлює стратегічні орієнтири для реалізації Фонду відновлення та стійкості, забезпечуючи, щоб новий порядок денний зростання базувався на зеленому, цифровому

та сталому відновленні) підтвердила зв'язок між ефективними системами правосуддя та бізнес-середовищем у державах-членах. Добре функціонуюча та незалежна системи правосуддя позитивно впливає на інвестиційні рішення та на готовність усіх суб'єктів розпочинати інвестиційні проекти.

У Табелі правосуддя відзначається, що незалежність суду є вимогою, що береться з принципу ефективного судового захисту, згаданого у ст. 19 Угоди про Європейський Союз, та з права на ефективний засіб правового захисту і справедливий судовий розгляд, закріпленого в ст. 47 Хартії основоположних прав ЄС. Ця вимога передбачає:

- зовнішню незалежність, коли відповідний орган здійснює свої функції автономно, не підлягаючи жодним ієрархічним обмеженням чи не підпорядковуючись жодному іншому органу та не отримуючи наказів чи інструкцій від будь-якого іншого джерела, і таким чином є захищеним від зовнішнього втручання чи тиску, здатного вплинути на незалежність суджень його членів та їхнє рішення;

- внутрішню незалежність і неупередженість, коли зберігається однакова відстороненість від учасників судового процесу та їхніх інтересів щодо предмета розгляду.

Незалежність судової влади гарантує захист усіх прав, що походять з європейського права та те, що спільні цінності держав-членів, викладені у ст. 2 Угоди про Європейський Союз, зокрема щодо цінностей верховенства права, будуть захищені [119]. Збереження правового порядку ЄС є фундаментальним для усіх громадян та бізнесу, чії права і свободи захищені законодавством ЄС.

Високий рівень сприйняття незалежності судової гілки влади має першочергове значення для довіри, яку правосуддя, що керується принципом верховенства права, викликає у громадян, а також для створення сприятливого середовища для розвитку бізнесу, оскільки брак незалежності може негативно вплинути на обсяги прямих іноземних інвестицій.

Укладачі Табеля правосуддя також звернули увагу на структурну незалежність суду як одну з передумов ефективності судової системи. Гарантії структурної незалежності вимагають виконання правил, що стосуються насамперед складу суду та призначення, терміну служби та підстав для утримання, відсторонення і звільнення його членів, щоб розвіяти будь-які сумніви у громадян щодо стійкості суду до зовнішнього впливу та його нейтральності щодо інтересів сторін, які звернулися до суду [120]. Ці правила, зокрема, повинні включати будь-який прямий вплив або у формі розпоряджень, або менш формальних вказівок, що можуть вплинути на рішення конкретних суддів. Стандарти у цій сфері були розроблені насамперед Радою Європи [121].

Індекс містить нові показники кількості залучених органів та частоти потенційних перевірок безпеки суддів; можливості вищих судів приймати рішення щодо узгодженості прецедентного права за власною ініціативою; гарантій, що діють відносно тимчасового найму суддів / прокурорів на політичні посади.

Ці підходи є важливими для розуміння незалежності судівництва. Судова система не може бути повністю незалежною, якщо ці незалежності не виконані, та повністю ізольованою від політичних інтересів, оскільки не може бути успішною без суддів, які здатні чинити опір політичним акторам. Так само, як

і добродійні судді не можуть чинити опір командам із боку політичної влади, якщо закон визнає їх законними. Лише якщо два підходи повністю виконуються, тоді забезпечується вимога незалежного суду, який структурно, організаційно та функціонально відділений від інших органів влади [122].

У вузькому і більш точному сенсі незалежність — це ізоляція процесу прийняття рішень суддями від втручання з боку електорату, органів представницької та виконавчої влади. За такого розуміння судді в деяких правових системах є більш незалежними, ніж інші. Крім того, суддя, який приймає рішення, має бути захищений від невинуватеного тиску зсередини судової системи, зумовленому ієрархічною та авторитарною структурою судів, у такий спосіб зменшуючи незалежність окремих суддів. Таким чином, незалежність має гарантуватися як зовні, так і всередині судової системи.

У наукових колах це питання є досить дискусійним [123]. Деякі вчені переконливо обґрунтовують позицію, за якої іноді судова гілка влади може бути «занадто» незалежною, що за відсутності належних механізмів підзвітності може мати серйозні негативні наслідки для держави загалом. Така неподзвітна судова система створює сприятливі умови для інституційної незалежності суддів (чи, радше, вищих чиновників у судовій гілці влади) коштом автономності конкретних суддів [124] та судової влади в цілому. Отже, незалежність суддів та судової системи не є абсолютною цінністю, тому доцільно говорити про її ступінь. Зауважимо, що судді мають бути захищені від неправового впливу, а судова влада, що розширюється і проникає у політику та суспільство, ще більше потребуватиме перевірки і підзвітності [125] та сильних механізмів підзвітності всередині судової системи [126]. Як і у випадку незалежності судової гілки влади, підзвітність може бути представлена на індивідуальному або інституційному рівнях. Підзвітність у першому розумінні це «почуття відповідальності», бажання діяти прозоро, правдиво та справедливо, чесність щодо фундаментальних норм поведінки акторів [127]. На інституційному рівні судова підзвітність працює шляхом надання формальних та неформальних інструментів, що визначають стандарти підзвітності для судової системи та судді (кодекс поведінки, відвід судді у випадках конфлікту інтересів або наявності сумнівів у його неупередженості). У цьому сенсі судова підзвітність — це механізми міжінституційної та міжгалузевої підзвітності, які гарантують, що жодна з гілок влади не домінує над іншими або включає в себе негативні чи позитивні наслідки, що очікують на конкретного суддю з боку одного чи кількох принципалів — органів виконавчої влади, законодавчого органу, голови суду чи інших акторів, якщо його поведінка чи рішення надто відходять від загальноприйнятого стандарту. Існування правильної судової підзвітності не є загрозою для незалежності суду [128].

Для молодих демократій, де інститути верховенства права відносно нові і досягнення балансу між незалежністю та підзвітністю судової влади все ще триває, атаки на судову систему і спроби її реформування на перших етапах є досить подібними. Політична влада як парламент та уряд / президент може піддатися спокусі встановити повний контроль над судовою гілкою влади, який гарантуватиме, що система судових органів не перешкоджатиме їхнім політичним планам. Досить часто політичні амбіції керівництва держави пе-

ребувають у сірій правовій зоні, на межі законності та конституційності. Тому суди отримують можливість зруйнувати ці плани, що породжує у політичних акторів «дикастофобію» (страх перед судьями) [129], бажання виробити стратегію ослаблення або недопущення контролю за виконавчою та законодавчою гілками влади з боку судової.

Отже, підтримання тісного зв'язку з громадянами як шляхом надання послуг справедливого правосуддя, так їх інформування про свою діяльність, та швидкого реагування на резонансні справи перетворює громадянське суспільство у природного союзника судової гілки влади у протистоянні спробам політичних акторів узурпувати владу.

Суди та активна позиція ОГС відкривають новий шлях для інституційних змін, тобто рішення судів, прийняті на вимогу представників організації, можуть призвести до зміни правил і процедур у будь-якій сфері, насамперед у політичній. Судовий процес дає змогу індивідам та групам, що часто перебувають у несприятливому становищі у власній судовій системі, отримати нові права на національному та наднаціональному ЄС рівні. Судові рішення можуть бути особливо впливовими у міру того, як вони розширюють масштаб чи змінюють суть договірних положень — правил, які в інших випадках практично не підлягають перегляду. Це не унікальне явище для ЄС, оскільки суди дедалі більше визначають наднаціональне та міжнародне урядування [130].

До того ж громадяни Євросоюзу, недопущені до процесів прийняття рішень у наднаціональних органах, можуть отримати нові повноваження, влада шляхом активізації своєї громадської активності. Вона може визначати розвиток політики, а також розширити межі політики ЄС, надаючи конкретному громадянському суспільству голос і місце в політиці ЄС. Аналогічні тенденції спостерігаються і на глобальному рівні, залежно від того, як представлені та беруть участь у міжнародній політиці громадянське суспільство і транснаціональні недержавні організації [131].

Традиційно інституційні зміни в ЄС відбуваються через множину процесів, таких як укладення нових міждержавних угод, визначення порядку денного парламенту та розробки політики Європейською комісією. На відміну від інших інтеграційних процесів, судові процеси та активність ОГС започатковують динаміку, в якій інституційні зміни можуть відбуватися знизу доверху. Взаємодія між правом, політикою та суспільством є одним з найбільш важливих способів впровадження інституційних змін у Європі [132]. Досконаліша форма демократії може бути не лише результатом дискусій різних політичних сил у представницькому органі, а й рішень судів. Крім того, судові процеси та активність ОГС не є альтернативою законодавчому процесу і нормотворчій роботі органів виконавчої влади, а радше їх доповнюють та посилюють їхні позитивні риси. У будь-якій політичній системі судові процеси та громадські активісти мають значний потенціал для інституційних змін, а аналіз їх взаємодії допоможе краще зрозуміти численні процеси, що відбуваються у системі багаторівневого урядування.

Судовий процес дає можливість політичним акторам ставити під сумнів наявні правила та процедури, а судова правотворчість може призвести до створення нових правил та процедур, що іноді створюють нові можливості для ді-

яльності громадян та ОГС [133]. Судова практика зводиться не лише до тлумачення норм права та правозастосування, а й правотворчості. Особливість судової практики полягає у тому, що вона здатна швидше регулювати суспільні відносини, ніж законодавча гілка влади, в якій законотворчий процес вимагає значних часових затрат. До того ж у законі не можливо передбачити все різноманіття ситуацій у процесі застосування тих чи інших норм. Інакше кажучи, саме судова практика розкриває, поглиблює і конкретизує зміст норми, що застосовується до конкретного випадку.

Одним з основних завдань судової практики є забезпечення вирішення конфлікту згідно із принципом верховенства права і таким чином надати захист тим правам, щодо яких відсутнє законодавче регулювання. Тобто суд створює нові норми права, що застосовуються під час вирішення справи за аналогією права або аналогією закону і підтримується з боку держави. В Україні роль судової практики як джерела права виявляється у тому, що: законом передбачено право суду визнавати недійсними нормативно-правові акти; суд може заповнювати правові прогалини; рішення суду конкретизує положення законодавства; рішення суду не лише уточнюють норми права, а й змінюють їх, якщо вони не відповідають реальному стану справ.

Різнманітні громадські рухи, які відомі в історії, виступають за розширення меж політики та інклюзивність, що може призвести до змін у правилах та процедурах прийняття рішень. У США існує давня традиція використання маргіналізованими групами судів як можливості для оспорювання чинних урядових структур та політики виключення. Досвід таких судових процесів у Європі є значно меншим [134]. Зазвичай найбільший інтерес в ОГС викликає захист навколишнього середовища [135] та прав жінок [136].

Проте у галузі екології дедалі частіше представники європейських ОГС вдаються до судових позовів, іноді попри обмежений доступ до правосуддя [137], і з дедалі більшим успіхом використовують закони ЄС, щоб застосувати правові інструменти примусу щодо власних урядів [138]. Аналогічно судові процеси відносно законодавства про гендерну рівність можуть виграти від підтримки з боку груп організованих інтересів та активістів ОГС, які, на перший погляд, є відосбленими процесами [139].

Через судовий процес суд розв'язує соціальні питання чи суперечки, що призводить до уточнення, розширення і створення нових правил та процедур, що впливають на діяльність управлінських органів. Таким чином, у будь-якій системі управління з незалежною судовою владою, що має повноваження судового контролю, судові рішення відкриває шлях до інституційних змін. Тобто здатність суду до вироблення правил діє в інституційних рамках чинного законодавства, але разом з тим судова практика може змінювати ці інститути. Такий підхід можна назвати *судовою правотворчістю*, і відзначимо, що він уже застосовувався дослідниками судової політики [140]. Він може мати значний вплив на чинне законодавство і змінити уявлення про законну і незаконну поведінку для приватних осіб та органів державної влади, що діють у рамках цього законодавства.

Загалом, через судовий процес судова правотворчість може призвести до формування нових правил та процедур, що розширюють права, і розширення

інституційних рамок, що визначають поведінку індивідів та груп (наприклад, нові права, що надають більший доступ і розширюють право на захист). Через формулювання нової норми (розширення сфери дії чи уточнення) судова правотворчість впливає на баланс сили у будь-якій політичній системі, створюючи нові можливості для дії.

Цей спосіб створення нових структур можливостей для ОГС може мати прямий або опосередкований характер. У випадку прямої дії нової норми, особливо, коли судові рішення створюють специфічні права доступу, що забезпечують захист для певної групи людей чи організованих інтересів, які раніше були недоступні, слід очікувати, що нові формальні правила спонукатимуть подальшу активізацію громадян та ОГС. Рішення суду можуть позитивно впливати на розвиток і мобілізацію активістів ОГС, оскільки створюють нові права, що уможливають прямий доступ або можуть використовуватися громадянами для задоволення своїх інтересів і захисту прав через судовий процес.

У випадку опосередкованого впливу судові рішення змінюють правила і процедури, що робить процес політики більш відкритим для конкретної групи. Такі рішення створюють правову норму, яка є конкретною (зобов'язує дві сторони процесу) та ретроспективною (застосовується до суперечок, що виникли раніше); вони бувають загальними і перспективними, визначаючи, як аналогічні справи мають вирішуватися у майбутньому, а також вимагають адаптувати абстрактні правові норми до конкретних ситуацій, і з часом конструюють та реконструюють наявні управлінські структури.

Досить часто висловлюється думка, що рішення суду мають обмежений вплив на політичні процеси та активність ОГС, оскільки суду бракує незалежності та ресурсів для забезпечення виконання своїх рішень як урядами, так і пересічними громадянами [141]. Водночас інші дослідники стверджують, що суд може відігравати вирішальну роль у формуванні та реалізації політики шляхом співробітництва з законодавчими органами [142], які також можуть застосовувати ці рішення судів як керівництво для подальшого удосконалення законодавства, оскільки юридична аргументація суду чітко визначає, що є законною і незаконною поведінкою.

У міру розширення прав індивідів та груп, поглиблення процесів інтеграції, появи організацій із гібридними повноваженнями у точках взаємодії різних гілок влади зростатиме важливість судової правотворчості як інструменту інституційних змін, використання якого буде ініціюватися недержавними акторами.

У рамках даного дослідження організації громадянського суспільства розуміються досить широко: до них належать не тільки неурядові організації, а й органи самоорганізації суддів, важливість яких для результативної діяльності судової системи постійно зростає. Неурядові організації, які займаються правозахисною діяльністю або боротьбою з корупцією, традиційно найбільше взаємодіють з органами судової системи та беруть активну участь у її реформуванні. Найбільш відомими українськими ОГС у цій сфері є: Центр демократії та верховенства права, Центр протидії корупції, Центр політико-правових реформ, Центр стратегічних справ Української Гельсінської спілки з прав людини, Фондація Dejure, Transparency International Ukraine та ін. Зауважимо, що більшість із них за кошти міжнародних організацій залучені до діяльності, що

має за мету створення умов для функціонування незалежної, підзвітної, прозорої та ефективної системи правосуддя, яка забезпечує верховенство права, та боротьби з корупцією.

Також слід відзначити, що протягом останніх років зростає роль ОГС в органах судової влади України, представники яких входять до складу різноманітних рад, що мають різний вплив на формування суддівського корпусу; насамперед варто згадати про Вищу раду правосуддя. Можна стверджувати, що формально ВРП перебуває під значним впливом ОГС (у тому числі й професійних). Так, лише чотири її члени призначаються Президентом України, решта 17 — самоврядними організаціями: з'їздами суддів, адвокатів, представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ та всеукраїнською конференцією прокурорів. (ст. 5 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» [143]).

Повністю залежною від ОГС є Етична рада, що встановлює відповідність кандидата на посаду члена Вищої ради правосуддя критеріям професійної етики і доброчесності та складає список кандидатів, рекомендованих для обрання на посаду члена Вищої ради правосуддя. Крім того, якщо Етична рада не включає кандидата у список рекомендованих, то він припиняє участь у конкурсі. Її склад формується повністю із кандидатур, запропонованих організаціями громадянського суспільства: Радою суддів України (3 особи); по одній особі від Ради прокурорів України, Ради адвокатів України та Національної академії правових наук України (ст. 9-1 Закону України «Про Вищу раду правосуддя»).

При Вищій кваліфікаційній комісії суддів України (далі — ВККС) передбачено діяльність Громадської ради доброчесності (далі — ГРД) — постійно діючого незалежного громадського органу в системі судоустрою України, створеного на підставі ст. 87 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016) [144], основним завданням якої є допомога ВККС в оцінюванні чинних суддів та відборі кандидатів на посади суддів. ГРД складається з 20 членів, які обираються строком на два роки; ними можуть стати представники правозахисних громадських об'єднань, науковці-правники, адвокати, журналісти, які є визнаними фахівцями у сфері своєї професійної діяльності, мають високу професійну репутацію і відповідають критерію політичної нейтральності та доброчесності. Водночас можливості впливу ГРД на формування суддівського корпусу є радше обмеженими: якщо вона у своєму висновку встановила, що суддя (кандидат на посаду судді) не відповідає критеріям професійної етики та доброчесності, то ВККС все одно може ухвалити рішення про підтвердження здійснювати таким суддею (кандидатом на посаду судді) правосуддя у відповідному суді за умови, що таке рішення буде підтримане не менше, ніж 11 її членами.

Посиленню впливу ОГС на судову систему та зміцненню довіри громадян до неї сприяє і оновлена процедура конкурсного відбору кандидатів у Конституційний Суд України. З грудня 2022 року до проведення конкурсного відбору кандидатур на посаду судді КСУ залучено новий спеціальний орган — Дорадчу групу експертів, метою якої є допомога суб'єктам, що призначають суддів КСУ, в оцінюванні рівня компетентності кандидатів на цю посаду у сфері правосуддя та формування списків рекомендованих кандидатів, у яких Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів призначатимуть суддів КСУ.

Питання утворення Дорадчої групи експертів були врегульовані 13 грудня 2022 року [145]. Згідно із Законом України, ця група після проведення усіх належних оцінок та процедур ухвалює вмотивоване рішення щодо оцінки відповідності на дану посаду кожного кандидата. Дві третіх Дорадчої групи експертів формується організаціями громадянського суспільства, оскільки 4 з 6 членів призначаються з'їздом суддів України; Національною академією правових наук України; з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ; зборами представників громадських об'єднань, які протягом останніх п'яти років здійснюють діяльність у сфері конституційної реформи та / або верховенства права, та / або захисту прав людини, та / або запобігання і протидії корупції. Слушним є зауваження Венеціанської комісії про обов'язковість рішень Дорадчої групи, яка полягає у тому, що кандидат, який не отримав її підтримки, не може бути призначений суддею КСУ [146].

Важливим складником як судової системи, так і громадянського суспільства є *адвокатське самоврядування*. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012) [147] визначає правові засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні. Законом визначено, що адвокатура України є недержавним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва і надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання своєї організації та діяльності. Забезпечення належного здійснення адвокатської діяльності, дотримання гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних прав адвокатів, забезпечення високого професійного рівня адвокатів та вирішення питань дисциплінарної відповідальності адвокатів в Україні є основними завданнями адвокатського самоврядування.

Адвокатське самоврядування ґрунтується на принципах виборності, гласності, обов'язковості для виконання адвокатами рішень органів адвокатського самоврядування, підзвітності, заборони втручання органів адвокатського самоврядування у професійну діяльність адвоката (ст. 43 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Система адвокатського самоврядування складається та здійснюється через діяльність таких організаційних форм, як: З'їзд адвокатів України; Рада адвокатів України; Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури; Вища ревізійна комісія адвокатури; Конференція адвокатів регіону; Рада адвокатів регіону; Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія; Ревізійна комісія регіону.

Отже, нині можна констатувати наявність розриву між судами та громадянами. Це виявляється, зокрема, у розбіжних поглядах суддів та громадян на суддівську незалежність, а також низькому рівні довіри і поваги до суддів з боку громадян. Віддаленість судів від громадян певною мірою є результатом посилення протистояння між судовою гілкою влади та політичними акторами за владу, оскільки політики швидше знаходять підтримку серед громадян, ніж судді. Це також пов'язане з браком знань у суспільстві про судову владу, бо зазвичай громадяни з досвідом співпраці з судами мають про них кращу думку, ніж ті, що не брали участі у судових процесах.

Покращити цю ситуацію можна шляхом впровадження клієнтоорієнтованого підходу в діяльність органів судової влади та удосконалення комунікаційного процесу.

Клієнтоорієнтованість передбачає насамперед забезпечення реального доступу громадян до правосуддя. Це вимагає конструктивного співробітництва для удосконалення і спрощення судових процедур, щоб надати людям можливість самостійно вирішувати суперечки на основі адекватної інформації або допомоги. Першим кроком у цьому напрямі має стати акцент на послідовності та оперативності рішень, що приймаються судами. Разом з тим вони повинні бути справді незалежними з боку усіх учасників судового процесу. Таким чином, судова влада зможе налагодити міцніші зв'язки з громадянським суспільством та громадянами зокрема, і це опосередковано сприятиме зміцненню її незалежності. Створення широкої громадської підтримки шляхом заохочення та гарантування доступу до правосуддя, включаючи справедливий судовий розгляд, важливе не лише для підтримання авторитету судді в залі судового засідання, а й для зміцнення позицій судової влади на політичній арені. Доступність також має і просторовий вимір — географічна віддаленість (зручність розташування) судових установ від громадян та легкість взаємодії із працівниками цих установ (отримання інформації, підготовка документів, комфортне очікування тощо).

Комунікаційний аспект полягає у:

- регулярному інформуванні суспільства про потреби, проблеми і здобутки органів судової влади;
- швидкому реагуванні на інформаційні запити громадян та резонансні справи;
- посиленні взаємодії між судами ОГС для підвищення правової культури громадян та позитивного сприйняття роботи судів;
- активному співробітництві з освітніми закладами для виховання у молоді поваги до судової влади, формування знань про їхні права та захист, про судову систему загалом.

В умовах війни роль судової гілки влади різко зросла та зберігатиме свою важливість і у повоєнний період через значний запит суспільства на справедливість, яка є значно більшою, ніж навіть після попередніх двох революцій, що пояснюється масштабними людськими та матеріальними втратами.

У цьому контексті нині найгострішою проблемою є притягнення до відповідальності суддів-колаборантів та суддів-зрадників, які на тимчасово окупованих територіях перейшли на бік ворога. Навіть у випадку їх виявлення правоохоронцями без згоди Вищої ради правосуддя, яка досі не запрацювала, їх неможливо затримати, утримувати під вартою чи арештом. Також з цієї причини неможливо ухвалити рішення про тимчасове відсторонення суддів від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності. Відповідно це породжує недовіру громадян до правових, а не силових інструментів захисту національної безпеки та державного суверенітету. Саме це після завершення війни стане передумовою низької легітимності керівництва держави, неспроможного покарати злочинців.

Вітчизняній судовій системі ще до широкомасштабної війни Росії проти України не вдалося довести свою готовність докласти усіх зусиль для зміцнення державного суверенітету та національної безпеки шляхом застосування дисциплінарних заходів щодо своїх колег, які залишилися в Автономній Республіці Крим та на тимчасово окупованих територіях, або визнання вчинення ними злочинів. Згідно з даними прокуратури АРК і Севастополя в українських судах перебувають обвинувачення в державній зраді проти 48 суддів із Криму, а станом на 16 червня 2022 року 47 із 48 обвинувачених судитимуть заочно. Ще 175 кримських суддів підозрюють у державній зраді. Про домінування корпоративної солідарності свідчить і неспроможність судової системи до самоочищення після Євромайдану: з майже 350 суддів, які засуджували учасників революції, було звільнено за порушення лише 11 % і жодного не було люстровано.

Однак сьогодні у судовій системі з'явився шанс для того, щоб разом із організаціями громадянського суспільства довести свою спроможність до реформування, надання громадянам якісних судових послуг, що слугують не лише зміцненню демократичних інститутів та економічному розвитку держави, а й серйозною пересторогою для кожного, хто стане на шлях державної зради та підризу обороноздатності країни.

В умовах війни до правосуддя висуваються особливі вимоги, які після перемоги лише збільшуватимуться, а це, у свою чергу, актуалізує питання проведення судової реформи для підвищення ефективності та якості вітчизняного правосуддя, наближення його до вимог членства в Євросоюзі й активного залучення громадянського суспільства у ці процеси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Марочкін І. Є., Москвич Л. М., Назаров І. В. та ін. Судова влада: монографія; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Харків: Право, 2015. 792 с.
2. Москвич Л. Становлення та розвиток судових систем. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 3. С. 73—81.
3. Ухвала Конституційного Суду України № 44-з від 14 жовтня 1997 року про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж». URL: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog>
4. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп / 2008 від 10 січня 2008 року (справа про завдання третейського суду). URL: <http://www.ccu.gov.ua>
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 Кримінального процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 року № 3-рп / 2003. URL: <http://www.ccu.gov.ua>
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 7; 9, п. 2 ч. 16 ст. 236-8 Кримінального процесуального кодексу України від 30 червня 2009 року № 16-рп / 2009. URL: <http://www.ccu.gov.ua>
7. Константи́й О. В. Захист прав людини як основне завдання правосуддя. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 103—108.

8. Берназюк Я. О. Критерії ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів особи у публічно-правових спорах. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 136—141.
9. Іванченко О. Система критеріїв оцінювання ефективності діяльності судів під час надання судових послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 222—225.
10. Постанова Верховного Суду від 22 вересня 2022 року у справі № 380/12913/21 (адміністративне провадження № К/990/18133/22). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php>
11. Економічна енциклопедія. Словopedia. URL: <http://slovo.org.ua>
12. Смалюк Р. Як вимірюють правосуддя? *Реанімаційний пакет реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/news/yak-vumiriuiut-pravosuddia/>
13. Якість правосуддя залежить від достатнього фінансування судової системи — спікери міжнародного судово-правового форуму. *Юридична практика*. 16.06.2021. URL: <https://pravo.ua>
14. Оцінки Європейської комісії з питань ефективності правосуддя у контексті реформи нашої судової системи. *ZN, UA*. 7 жовтня 2022 року. URL: <https://zn.ua/ukr/internal>
15. Звіт за 2022 рік про ефективність та якість правосуддя в Європі: Рада Європи публікує. URL: <https://yaizakon.com.ua>
16. Ніколенко Л. М. Електронне правосуддя як спосіб підвищення ефективності судового розгляду. *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту*. 2022. № 71. С. 338—341.
17. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи: монографія. Харків: Право, 2016. 72 с.
18. Рекомендації CM / Rec 1 КМ РЄ державам-членам від 18 лютого 2009 року. URL: <http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS>
19. Рекомендація Rec 3 КМ РЄ державам-членам «Щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій» від 28.02.2001. URL: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/5>
20. Дорі Рейлінг. Інформаційні технології в судах Європи: думки, практика та інновації. URL: [http://home.hccnet.nl/a.d.reiling/html/Information %20](http://home.hccnet.nl/a.d.reiling/html/Information%20)
21. Калашнікова О. Ефективність правосуддя — це, зокрема, й ефективна система виконання судового рішення, що є основною метою правосуддя. *Судово-психологічна експертиза*. 19 вересня 2022 року. URL: <https://expertize-journal.org.ua/>
22. Питання щодо забезпечення сталої діяльності судової влади. *Рада суддів України*. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news>
23. Рекомендації Фондації DEJURE щодо здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. 06.04.2022. URL: <https://drive.google.com>
24. Про внесення зміни до ч. 7 ст. 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ. *Закон України від 3 березня 2022 року*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>
25. Перелік судів, територіальну підсудність яких було змінено у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new>
26. Перелік судів, територіальну підсудність яких відновлено. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new>
27. Голова Ради суддів: про роботу судів під час війни, конкурс до ВККС, справи щодо воєнних злочинів та суддів на фронті. *Суспільне. Новини*. 5 травня 2023 року. URL: <https://suspijne.media/466199>
28. Особливості здійснення правосуддя на території, на якій введено воєнний стан. *Судова влада України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua>
29. Оперативний моніторинг: правосуддя в умовах війни»; відп. ред. О. М. Олійник. 188 с. URL: <https://minjust.gov.ua>
30. Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. *Рада суддів України*. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news>
31. Звіт про комунікації про недовіру до судової влади. *Судово-юридична газета*. 13.10.2022. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication>

32. VII міфів про судову реформу в Україні. *Фундація DEJURE*. URL: <https://dejure.foundation>
33. Програма реформування сектора юстиції «Нове правосуддя». *ТОВ «ІНФО САПІ-ЄНС»*. URL: file:///E:/Documents/2021_Survey_Population_Report_UKR.pdf
34. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: zakon0.rada.gov.ua/laws/show
35. Рекомендації щодо ефективного впровадження Основних принципів незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1989 року. URL: <https://vkksu.gov.ua/userfiles/doc>
36. Європейська хартія про Закон «Про статус суддів» від 8–10 липня 1998 року. URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236
37. Документи Консультативної ради європейських суддів; упоряд. А. О. Кавакін. Київ: Ін Юре, 2015. С. 19–22.
38. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи на 1098 засіданні заступників міністрів 17 листопада 2010 року). *Вища кваліфікаційна комісія суддів України*. URL: vkksu.gov.ua
39. Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалені Резолюцією Економічної та соціальної ради ООН від 27 липня 2006 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_j67
40. Закон України від 2 червня 2016 року «Про судоустрій і статус суддів». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/>
41. Кодекс суддівської етики. URL: [court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud %20etiki\(1\).pdf](http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf)
42. Рішення Ради суддів України від 4 лютого 2016 року № 1 «Про затвердження Коментаря до Кодексу суддівської етики». URL: <http://zib.com.ua/ua/121844>
43. Gikchrist A. Post-truth: an outline review of the issues and what is being done to combat it. URL: <https://www.ibersid.eu/ojs/index.php/ibersid/article/view/4601/3932>
44. Гришук О. В. Окремі теоретичні аспекти питання довіри до суду у суспільстві, що трансформується. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 року); [редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відп. секретар) та ін.]. Київ: Вид-во ВАІТЕ, 2020. С. 19–23.
45. Ромовська З. В. Судова влада: про те, що болить. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 року); [редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відп. секретар) та ін.]. Київ: Вид-во ВАІТЕ, 2020. С. 23–25.
46. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І. Д. щодо Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про відповідність Конституції України (конституційності) окремих положень пунктів 4, 7–9, 11, 13, 14, 17, 20, 22, 23, 25 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nh02d710-20#Text>
47. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (2012/C 326/01). *Official Journal of the European Union*. Vol. 55. 26 Oct. 2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2012:326:FULL:EN:PDF>
48. Базарник М. В. Вплив євроінтеграційних процесів на судову реформу в Україні. *Наук. записки Львівського ун-ту бізнесу та права*. Серія: «Економічна»; Серія: «Юридична». 2022. № 32. С. 279–288.
49. Закон України від 8 квітня 2014 року «Про відновлення довіри до судової влади в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text>
50. Закон України від 16 вересня 2014 року «Про очищення влади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>
51. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія). Попередній висновок щодо Закону України «Про очищення влади» (Закон про люстрацію), схвале-

ний Венеціанською комісією на її 101-й Пленарній сесії. Венеція, 12—13 грудня 2014 року. URL: <http://konstantinus.com/?p=1614>

52. Закон України від 16 вересня 2014 року «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, — з іншого». *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40.

53. Закон України від 2 червня 2016 року «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

54. Закон України від 21 грудня 2016 року «Про Вищу раду правосуддя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text>

55. Качурінер В., Пахлеванзаде А. Аналіз європейського досвіду та європейських стандартів щодо організації судової влади в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 558—561.

56. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021—2023 роки: Затверджено Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

57. Urgent joint opinion of the Venice Commission and the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe on the Draft Law on Amendments to Certain Legislative Acts Concerning the Procedure for Electing (Appointing) Members of the High Council of Justice (HCJ) and the Activities of Disciplinary Inspectors of the HCJ (Draft Law No. 5068). Strasbourg, 5 May 2021. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2021\)004-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2021)004-e)

58. Посли G7 закликають відновити роботу Вищої Ради правосуддя. *Цензор. НЕТ*. URL: <https://censor.net/ua/n3384255>

59. Інформація з офіційного сайту Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/4_395_2021.pdf

60. Конституційність Етичної ради для «фільтрації» ВРП: переклад висновку Венеціанської комісії на запит очільника КСУ. *Судово-юридична газета*. 30 жовтня 2022 року. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/253004>

61. European commission for democracy through law (Venice Commission). Ukraine — Urgent Opinion on the draft law «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on improving the procedure for the selection of candidates for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine on a Competitive Basis», issued on 23 November 2022, pursuant to Article 14 a of the Venice Commission’s Rules of Procedure. *Venice Commission*. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2022\)046-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2022)046-e)

62. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (2012/C 326/01). *Official Journal of the European Union*. Vol. 55. 26 Oct. 2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2012:326>

63. Коцкулич В. В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 22 с.

64. Ермоленко Д. О. Види правової свідомості за пізнавальним критерієм. *Право та державне управління*. 2012. № 3. С. 20—26.

65. Панчук І. О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів. *Часопис Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія: «Право». 2013. № 1 (7). С. 1—15. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13piopps.pdf>

66. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України. Справа № 1-24/2020 (393/20) від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/13_p_2020.pdf

67. Ukraine — Urgent opinion on the Reform of the Constitutional Court of Ukraine issued pursuant to Article 14a of the Venice Commission’s Rules of Procedure. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf>

68. Ukraine — Opinion on the draft law on Constitutional Procedure (draft law no. 4533) and alternative draft law on the procedure for consideration of cases and execution of judgements of the Constitutional Court (draft law no. 4533-1) adopted by the Venice Commission at its 126th Plenary Session (online, 19—20 March 2021). URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf>

69. Закон України від 13 липня 2017 року «Про Конституційний Суд України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>

70. Закон України від 13 грудня 2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text>

71. European commission for democracy through law (Venice Commission). Ukraine — Urgent Opinion on the draft law «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on improving the procedure for the selection of candidates for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine on a Competitive Basis», issued on 23 November 2022, pursuant to Article 14 a of the Venice Commission’s Rules of Procedure. *Venice Commission*. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2022\)046-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2022)046-e)

72. Заява Центру політико-правових реформ щодо законопроекту № 7662 про запровадження відбору кандидатур на посаду судді КСУ на конкурсних засадах, який готується до другого читання. *ЦППР (Центр політико-правових реформ)*. URL: <https://pravo.org.ua>

73. The War in Ukraine: Lessons for Europe Co-Editors: Artis Pabriks, Andis Kudors Rīga, 2015. URL: http://appc.lv/wp-content/uploads/2015/05/War_in_Ukraine.pdf С. 27

74. Geir Flikke Tor Bukkvoll A Timeline for the Conflict and War in Ukraine. URL: <https://s3.eu-north-1.amazonaws.com/atlanterhavskomiteen/images/documents/NR-4-15-14.-august.pdf> 2015 С. 5.

75. Власюк О. С., Кононенко С. В. Кремлівська агресія проти України: монографія. Київ: НІСД, 2017. С. 117.

76. Навроцький В. О. Конструкція кримінальної відповідальності РФ, її очільників та їх клевретів за напад на Україну. *Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції* (м. Львів, 9—11 червня 2022 року). Львів: ЛьВДУВС, 2022. С. 192—200.

77. Азаров Д. С., Венгер В. М. Злочини російських військових в Україні: встановлення юридичних фактів як складова перехідного правосуддя. *Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції* (м. Львів, 9—11 червня 2022 року). Львів: ЛьВДУВС, 2022. С. 3, 5.

78. Спеціальний механізм правосуддя для притягнення до відповідальності за міжнародні злочини проти українського народу: що це таке? URL: <https://helsinki.org.ua/articles/spetsialnyu-mekhanizmu-pravosuddia-dlia-prytyahnennia-do-vidpovidalnosti-za-mizhnarodni-zlochyny-protu-ukrainsko-ho-narodu-shcho-tse-take/>

79. Житний О. О. Міжнародні злочини. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право. С. 521, 519—522.

80. Іващенко В. Проблеми відповідальності за міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру. *Юридичний журнал*. 2005. № 6. С. 54.

81. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т.; редкол. Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 3. Київ: Академперіодика, 2019. С. 216.

82. Зелінська Н. А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2006. С. 407.

83. Що таке воєнні злочини: визначення, історія виникнення, закони та юрисдикція. URL: <https://zmina.info/instructions/shho-take-voyenni-zlochyny-vyznachennya-istoriya-vynykennya-zakony-ta-yurysdykczia/>
84. Statement calling for the creation of a special tribunal for the punishment of the crime of aggression against Ukraine. URL: https://www.eurointegration.com.ua/files/a/a/aad78ad-combined-statement-and-declaration-1-.pdf?fbclid=IwAROSicvFy3L9aRpVORIm71mX_coA5UOSwVG-SiqUUbOqVUfT 9_IXGhPYECOE
85. Музика А. А. Аналітична доповідь «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду: короткий огляд доступних джерел (в аспекті доводів pro et contra)». *Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції* (м. Львів, 9—11 червня 2022 року). Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 190.
86. Ржевська В. С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 58.
87. Великий енциклопедичний юридичний словник; [за ред. Ю. С. Шемшученка]; [2-ге вид., перероб. і допов.]. Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 703.
88. Мамедов Г. Слідами Гааги: чому нам потрібен гібридний механізм правосуддя. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/slidami-haahi-chomu-nam-potriben-hibridnij-mekhanizm-pravosuddja.html>
89. Поліщук О. Колективна дія громадянського суспільства у соціальній системі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 2. С. 40.
90. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5. П—С. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енциклопедія, 2003. С. 728.
91. Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 6 (74). С. 19.
92. Іванків І. Б. Права людства: монографія. Київ: Ваіте, 2020. С. 8.
93. Антологія української юридичної думки: в 10 т.; [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ: Юрид. книга, 2002. Т. 7: Кримінальне право. Кримінальний процес; [упоряд.: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відп. ред. О. М. Костенко]. Київ, 2004. С. 3.
94. Басиста І. В. Притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності (огляд). *Українська кримінальна юстиція в умовах війни: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції* (м. Львів, 9—11 червня 2022 року). Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 23.
95. Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України: коли створять та кого судитимуть. URL: <https://zmina.info/articles/specztrybunal-shhodo-zlochynu-agresiyi-protu-ukrainy-kogo-ta-koly-sudytyme/>
96. Міжнародний кримінальний суд. URL: https://psjust.gov.ua/post_news/legal_questions-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D1%83%D0%B4/
97. Statement of ICC Prosecutor, Karim A. A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: *I have decided to proceed with opening an investigation*. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening>
98. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 року). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>
99. Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова 9—14 жовтня 2020 року. URL: <https://rm.coe.int/annex-1-representative-survey/1680a0c2af>
100. Perceived independence of the national justice systems in the EU among gen-eral public — Report. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2752>
101. Hirschl R. The judicialization of politics. Caldeira G. D., Keleman R. D., Whittington K. E. *The Oxford Handbook of Law and Politics*. New York: Ox-ford University Press, 2013. P. 253—274.

102. Mény Y., Surel Y. Democracies and the populist challenge. Cham: palgrave Macmillan, 2002.
103. Vibert F. The rise of the unelected: Democracy and the new separation of powers. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
104. Verhoest K. Agentification. *The Palgrave Handbook of Public Administration and Management in Europe*, ed. E. Ongaro, S. van Thiel. Basing-stoke: Palgrave Macmillan, 2017. P. 327—346.
105. Being an independent regulator: The governance of regulators. OECD Publishing, 2016.
106. The regulator and his judge(s): Conference organised in cooperation with the OECD Network of Economic Regulators, 2017.
107. Independence, accountability and quality of the judiciary: Measuring for improvement. ENCJ Report 2019—2020; Dijk F. van, Vos G. A method for assessment of the independence and accountability of the judiciary. *Journal of Court Administration*. 2018. Vol. 9. N 3. P. 1—21.
108. Pérez T. A. Judicial self-government and judicial independence: The political capture of the general council of the judiciary in Spain. *German Law Journal*. 2019. Vol. 19. N 7. P. 1769—1800.
109. Dijk F. van. Perceptions of the Independence of Judges in Europe: Congruence of Society and Judiciary. New York: Palgrave Macmillan, 2021. P. 105.
110. Kovács K., Scheppele K. The fragility of an independent judiciary: Lessons from Hungary and Poland — and the European Union. *Communist and Post-Communist Studies*. 2018. Vol. 51. N 3. P. 189—200.
111. Moliterno J. E., Čuroš P. Recent Attacks on Judicial Independence: The Vulgar, the Systemic, and the Insidious. *German Law Journal*. 2021. Vol. 22. P. 1159—1191.
112. Levinson S. Identifying «Independence»: The Role of the Judge in the Twenty-First Century. *Boston University Law Review*. 2006. 86 (1049).
113. Ferejohn J. Independent Judges, Dependent Judiciary: Explaining Judicial Independence. *New York University law review*. 1950. Vol. 77, N 4. P. 962—1038.
114. Bangalore Principles of Judicial Conduct. URL: https://www.unodc.org/res/ji/import/international_standards/commentary_on_the_bangalore_principles_of_judicial_conduct/bangalore_principles_english.pdf
115. Parlov-Tkalčić v. Croatia N 24810/06. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-1194>; Sillen J. The Concept of «Internal Judicial Independence» in the Case Law of the European Court of Human Rights. *European Constitutional Law Review*. 2019. Vol. 15, N 1. P. 104—133.
116. Independence, Accountability and Quality of the Judiciary: The next step in measuring independence, court users' experiences and quality assessment. ENCJ Report 2021—2022. URL: <https://pgwrk-websitemedia.s3.eu-west-1.amazonaws.com/production/pwk-web-encj2017-p/GA%2022/ENCJ%20Report%20IA%26Q%202021-2022%20adopted%20GA.pdf>.
117. Magna Carta of Judges. CCJE, 2010. URL: <https://rm.coe.int/16807482c6>
118. The 2022 EU justice scoreboard. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/eu_justice_scoreboard_2022.pdf
119. Court of Justice, judgment of 24 June 2019, Commission v. Poland, C-619/18, ECLI:EU:C:2019:531
120. The 2022 EU justice scoreboard. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/eu_justice_scoreboard_2022.pdf. P. 51.
121. Judges: Independence, Efficiency and Responsibility, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 17 November 2010 and Explanatory Memorandum. URL: <https://rm.coe.int/cmrec-2010-12-on-independence-efficiency-responsibilites-of-judges/16809f007d>
122. Gajda-Roszczyńska K., Markiewicz K. Disciplinary Proceedings as an Instrument for Breaking the Rule of Law in Poland. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2020. Vol. 12. P. 451—483.
123. Piana D. Judicial Accountabilities in New Europe: From Rule of Law to Quality of Justice. L.: Routledge, 2016. 244 p.
124. Bobek M., Kosar D. Global Solutions, Local Damages: A Critical Study in Judicial Councils in Central and Eastern Europe. 2014. *German Law Journal*. Vol. 15, N 7. P. 1257—1292.
125. Piana D. Beyond Judicial Independence: Rule of Law and Judicial Account-abilities in Assessing Democratic Quality. *Comparative Sociology*. 2010. Vol. 9, N 1. P. 40—64.

126. Kosar D., Spac S. Conceptualization(s) of Judicial Independence and Judicial Accountability by the European Network of Councils for the Judiciary: Two Steps Forward, One Step Back. *International Journal of Court Administration*. 2018. Vol. 9, N 3. P. 37–46.
127. Bovens M. Two Concepts of Accountability: Accountability as a Virtue and as a Mechanism. *West European Politics*. 2020. Vol. 33, N 5. P. 946–967.
128. Dijk F. van, Vos G. A method for assessment of the independence and accountability of the judiciary. 2018. URL: <https://www.iacajournal.org/29/volume/9/issue/3/>
129. Werd de M. Dikastophobia — a dangerous populist strategy to prevent judges from controlling government power. URL: <https://europeancourts.blogspot.com/2020/02/dikastophobia-dangerous-populist.html>
130. Alter K. Private Litigants and the New International Courts. *Comparative Political Studies*. 2006. Vol. 39. P. 22–49; Cichowski R. A. Introduction: Courts, Democracy and Governance. *Comparative Political Studies*. 2006. Vol. 39. P. 3–21.
131. Tarrow S. *The New Transnational Activism*. New York: Cambridge University Press, 2005.
132. Borzel T., Cichowski R. *State of the European Union: Law, Politics and Society*. Oxford: Oxford University Press. 2003.
133. Stone S. A. *Governing with Judges*. Oxford, UK: Oxford University Press. 2000.
134. Kelemen R. D. Suing for Europe: Adversarial Legalism and European Governance. *Comparative Political Studies*. 2006. Vol. 39. P. 101–127.
135. Kramer L. Public Interest Litigation in Environmental Matters Before European Courts. *Journal of Environmental Law*. 1996. Vol. 8. P. 1–18.
136. Cichowski R. A. Women's Rights, the European Court and Supranational Constitutionalism. *Law and Society Review*. 2004. Vol. 38. P. 489–512.
137. Fuhr M., Roller G. Participation and Litigation Rights of Environmental Associations in Europe: Current Legal Situation and Practical Experience. New York: Peter Lang, 1991; Access to Justice in Environmental Matters. Final Report prepared by Nicolas De Sadeleer, Gerhard Roller and Miriam Doss. ENV.A.3/ETU/2002/0030.
138. Cichowski R. A. Integrating the Environment: The European Court and the Construction of Supranational Policy. *Journal of European Public Policy*. 1998. Vol. 5, N 3. P. 387–405.
139. Cichowski R. A. Judicial Rulemaking and the Institutionalization of EU Sex Equality Policy. Stone Sweet A., Sandholtz W., Fligstein N. *The Institutionalization of Europe*. Oxford, UK: Oxford University Press, 2001. P. 113–136.
140. Ginsburg T. *Judicial Review in New Democracies: Constitutional Courts in Asian Cases*. New York: Cambridge University Press, 2003.
141. Rosenberg G. *The Hollow Hope: Can Courts Bring about Social Change?* Chicago, IL: University of Chicago Press, 1991.
142. Lovell G. *Legislative Deferrals: Statutory Ambiguity, Judicial Power, and American Democracy*. New York: Cambridge University Press, 2003.
143. Закон України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII «Про Вищу раду правосуддя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text>
144. Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
145. Закон України від 13 грудня 2022 року № 2846-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text>
146. Ukraine — Opinion on the draft law «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on improving the procedure for the selection of candidates for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine on a Competitive Basis», adopted by the Venice Commission at its 133-rd Plenary session (Venice, 16–17 December 2022). CDL-AD(2022)054-e. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2022\)054-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2022)054-e)
147. Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

ПОВОЄННЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Візія повоєнної розбудови України передбачає формування модерного демократичного суспільства зі стійкою до ризиків людиноцентричною економікою. Законодавчою базою стане новий суспільний договір, націлений на максимально справедливий розподіл результатів економічного зростання, зниження нерівності і бідності населення, досягнення східноєвропейських параметрів якості життя. Інституційні інструменти мінімізуватимуть персональне втручання чиновників у процеси управління економікою, раціональне розміщення інфраструктурних об'єктів територією країни максимально забезпечуватиме населення і бізнес від ризиків, пов'язаних із близькістю до кордонів із агресивним сусідом, а високий рівень розвитку оборонного комплексу гарантуватиме здатність до відсічі агресору. Трансформація економічної структури створить підстави для включення України у загальносвітові ланцюги із високою доданою вартістю, належної конкурентоспроможності товарів і балансу між власним забезпеченням внутрішніх потреб і міжнародною кооперацією. Раціональна система користування природними ресурсами забезпечуватиме не тільки задоволення поточних проблем, а й відновлення довкілля. Результатом позитивних економічних, екологічних і управлінських змін стане подолання катастрофічних демографічних наслідків збройної агресії, хоча і скорочення чисельності населення, і деформація статево-вікової структури є неминучими.

4.1. КЛЮЧОВІ МОЖЛИВОСТІ vs ЗАГРОЗИ ТА ВИКЛИКИ МАЙБУТНЬОМУ

Повоєнне відродження України визначатиметься не таким вже великим набором параметрів, і переважна їх більшість відповідно до свого розвитку характеризує або нові ключові можливості, або, навпаки, виклики, ризики й загрози майбутньому. Отже, кінцевим результатом попереднього аналізу має бути не просто визначення імовірних напрямів розвитку визначених параметрів, а й відокремлення позитивних впливів від негативних.

Агресія Росії спричинила суттєві зміни міжнародних відносин і активізувала процес формування нового світового порядку. В цих умовах Україні важливо визначити свою позицію у складному й суперечливому процесі геополітичних трансформацій. Завдання позиціонування України в умовах переформування світового порядку мають три головні складники:

1) усвідомлення національних інтересів, що мають об'єктивний характер і можуть не збігатися як з інтересами політичних еліт інших країн, так і з інтересами окремих політичних еліт і груп населення нашої країни;

2) з'ясування об'єктивних тенденцій та головних векторів технологічного, економічного, соціального, політичного і духовного розвитку світу;

3) визначення способів входження у глобальний світ для максимально ефективної реалізації власних національних інтересів, розвитку економічного, політичного й духовно-культурного потенціалу.

Національні інтереси України в умовах становлення нового світового порядку полягають:

1) у збереженні та розвитку українського народу як спільноти людей, яка проживає на території держави; через Україну, за С. Хантінгтоном, проходить лінія цивілізаційного розлому [1], що є одним із чинників війни Росії проти України та становить постійну загрозу, яка має внутрішні прояви й системно підтримується іззовні;

2) у визначенні способів використання своїх географічних, ресурсних, історичних, ментальних та інших особливостей як переваг у соціально-економічному розвитку країни та в її міжнародній конкурентній боротьбі, що матиме ознаки турбулентності.

Геополітичне становище України значною мірою визначатиметься кінцевими результатами воєнних дій, післявоєнними мирними угодами (якщо вони будуть укладені), баченням ключових держав щодо майбутнього світоустрою, судовими рішеннями щодо країн-агресорів.

З великою ймовірністю можна очікувати, що Україна потрапить в орбіту західних союзників, максимально тяжітиме до економічної й політичної співпраці з країнами Східної та Центральної Європи, які є членами ЄС. Натомість контакти з пострадянськими країнами будуть суттєво обмежені.

У повоєнний час для України важливо знайти не лише місце на глобальному ринку товарів і послуг, але й визначити власне геополітичне становище, цілі та цінності. Враховуючи географічне положення, історичний контекст та потенціал людського розвитку, Україна має можливість стати регіональним політичним та економічним лідером.

Міжнародний імідж. Поєднання оборонного і воєнно-промислового занепаду України із неспроможністю встановлення стійких партнерських відносин із провідними державами світу спричинили її сприйняття як неспроможної забезпечити ані стале економічне зростання, ані свій суверенітет. Фактичне фіаско у 2014 році Будапештських домовленостей щодо зовнішніх гарантій Україні після її ядерного роззброєння створило їй імідж беззахисної жертви.

Таке ставлення докорінно змінили неочікуваний спротив народу і ЗСУ агресору, одностайна готовність українців переносити всі негаразди заради незалежності, пасіонарність української нації. До цього додалися високі оцінки військовими НАТО вміння воювати, швидко опановувати нові знання та навички — з одного боку, і прагнення українських «втікачів від війни» самостійно забезпечувати собі джерела існування, працювати, а не розраховувати на довготривалу соціальну допомогу — з другого.

Новий міжнародний імідж дає підстави розраховувати на сприйняття світовим співтовариством України радше як партнера, а не тільки реципієнта фінансової допомоги.

Вплив країни-агресора на погляди частини мешканців територій, що зазнали тривалої окупації. Оперативне виявлення деструктивного впливу країни-агресора є одним із найактуальніших завдань для гуманітарної та оборонної сфери. Нагально необхідним є запобігання її тіньового впливу на економічну політику, вилучення представників недружніх країн зі складу наглядових рад високотехнологічних та оборонних підприємств, унеможливлення приватизації вітчизняних підприємств громадянами таких держав.

Ступінь консервування проросійських поглядів у частини мешканців територій, що зазнали тривалої окупації (Донбас, АР Крим) має стати предметом спеціальних досліджень вже зараз. Необхідно визначити не лише частку нелояльних до України громадян (можливо, що вона є незначною), а й міру їх впливу на суспільну свідомість. За умови вагомості цього чинника реінтеграція територій, що зазнали тривалої окупації, потребуватиме перехідного періоду, упродовж якого видаються доцільними обмеження впливу їх жителів на національну й регіональну політику (передусім у сфері освіти) та відкладення на певний період (8—10 років) формування на цих територіях представницьких органів влади, що узгоджується з міжнародним правом та практикою.

За будь-якого сценарію після деокупації територій важливо виключити можливість негативного впливу на їх мешканців з боку країни-агресора. Варто очікувати, що остання намагатиметься зберегти свій попередній вплив, зв'язки та всіяко стимулюватиме невдоволення населення чинною владою. Тому постійне відслідковування суспільних настроїв у цих регіонах є важливим завданням на наступні десять років.

Соціально-психологічні настрої населення. Соціально-психологічна фрустрація населення є наслідком руйнування звичного способу життя, відсутності постійного місця роботи, втрати звичних соціальних контактів, побутової невлаштованості, непевності очікувань щодо тривалості (а часто й результатів) війни. Іншими словами, труднощі сьогодення помножують сумніви щодо майбутнього, і навпаки.

Досвід цієї та усіх попередніх воєн доводить, що воєнні перемоги і відчуття близького завершення війни суттєво поліпшують соціально-психологічний настрій, надають суспільству сил для взаємної підтримки і боротьби. Суттєвим фактором поліпшення соціально-психологічних настроїв є започаткування процесів відновлення країни навіть попри продовження воєнних дій, наміри та зусилля міжнародної спільноти щодо покарання країни-агресора й стягнення відшкодувань, зовнішня допомога і підтримка країн-союзників, перспективи євроінтеграції. Саме розуміння реальності майбутніх перспектив кращого життя утворює усвідомлення населенням тимчасовості труднощів, пов'язаних із війною.

Надзвичайно важливим складником є очікувана зміна традиційних для українців стереотипів меншовартості психологією переможців, що є нагально необхідним для здійснення революційних зрушень. Така трансформація ство-

рює передумови, зокрема, для максимально повного використання в розбудові повенної України потенціалу вояків і громадянського суспільства на загал.

Досвід останніх місяців війни демонструє цілковиту спроможність громадян долати значні економічні негаразди заради перемоги, збереження держави, повернення її територіальної цілісності й суверенітету. Це доводять активна волонтерська діяльність громадян, беззастережна підтримка ЗСУ, добросовісність і турбота щодо вразливих верств населення, захист тварин.

З метою запобігання песимізму в суспільній свідомості потрібно поширювати розуміння того, що після завершення воєнних дій економічна ситуація, соціальний захист, побутове забезпечення почнуть хай потроху, але невпинно поліпшуватися. Економічне зростання на тлі попередньої рецесії або колапсу — це безсумнівний з точки зору економічної науки факт. Саме на перспективах швидких позитивних зрушень у повоєнний період мають наголошувати експерти, представники органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, лідери суспільної думки.

Система державного управління. Успішне проведення адміністративної реформи — так звана реформа децентралізації — позитивно вплинуло на загальну ефективність системи державного управління. Зміцнення фінансової спроможності територіальних громад і делегування їм великої частини прав та обов'язків суттєво поліпшили соціально-побутове забезпечення населення на локальному рівні, започаткували економічний розвиток місцевих спільнот у період до повномасштабного вторгнення РФ. Досвід останніх років продемонстрував, що українське суспільство здатне до успішної самоорганізації і консолідації на місцевому рівні. Тому без адміністративної реформи долати виклики воєнного часу було би значно складніше.

Додатково підвищенню ефективності державного управління сприятиме реформа системи органів центральної влади, оптимізація їх структури та посилення вимог до кадрового забезпечення. Суттєвим викликом все ще є корупційні ризики, що з часом, найімовірніше, будуть подолані з огляду на суспільно-політичні зрушення, підвищення рівня громадянської свідомості та євроінтеграційні наміри України.

З часом Україна досягне достатньої інституційної спроможності системи державного управління, передусім у частині виконання загальнодержавних і державних цільових програм, узгодження різних напрямів державної політики та розвитку компетенцій державних службовців. Державна політика ґрунтуватиметься на легітимній національній ідеї, баченні перспектив розвитку держави, скоординованому із бюджетними витратами і міжнародними зобов'язаннями України. При цьому нагально необхідними є встановлення і збереження балансу між перевагами ринкової економіки, цілями державного протекціонізму та важливістю забезпечення добробуту населення.

Значні резерви покращання якості управління криються у заповненні прогалів в інформаційному полі, передусім шляхом упровадження сучасної повноцінної системи реєстрів, які заповнюватимуться шляхом поточного спостереження, проведенні на їх фундаменті систематичних вибіркового обстежень не тільки на національному, а й на місцевих рівнях, максимального використання Big Data.

Зміна структури економіки. З початком повномасштабних воєнних дій і масових руйнувань застаріла структура вітчизняної економіки парадоксальним чином отримала можливість швидкого і кардинального оновлення. Старі підприємства радянського періоду навряд чи відбудовуватимуться; неефективні або малоефективні підприємства не витримають викликів та обмежень воєнного часу і теж припинять існування. Відновлюватимуться лише найбільш конкурентні види економічної діяльності та сектори промисловості. При цьому відновлення відбуватиметься не шляхом відтворення старого виробництва, а з упровадженням новітніх технологій та енергоефективного обладнання — тобто по суті створюватимуться нові підприємства, фундаментом яких має бути науково обгрунтоване проектування інновацій.

Отже, ключовим завданням системи управління є визначення найбільш перспективних і конкурентних сфер економіки та напрямів їх підтримки із застосуванням усього доступного комплексу фінансово-економічних та організаційних інструментів.

Новий суспільний договір. Війна дає змогу державному апарату «обнулити» стосунки з великим бізнесом, скасувати переважну більшість пільг, відмовитися від діючих раніше неформальних моделей взаємовідносин, посилаючись, зокрема, на суспільний запит та зовнішні очікування.

У повоєнний період найважливішим є не допустити жодного випадку відновлення довоєнної практики взаємодії з бізнесом — корупції, створення «особливих» умов, зловживань, податкової тінізації. Створення атмосфери нетерпимості до корупції з боку влади та впевненість економічних суб'єктів у неможливості повернення до напівлегальних умов ведення бізнесу з часом неминуче забезпечать синергетичний ефект, що лише посилюватиме позитивний досвід цивілізованої організації економіки.

За висновками істориків та соціальних психологів, корупція є одним із невід'ємних проявів та ключових механізмів тоталітарної держави, де економічні преференції надаються з огляду на особисту відданість вищому керівництву, а їх позбавлення — інструментом покарання та шантажу. Таким чином, стосунки влади і бізнесу в тоталітарному суспільстві персоналізуються — узаляжнюються конкретною ситуацією та особистістю.

Натомість у демократичному суспільстві відносини економічних суб'єктів з владою максимально деперсоналізовані, оскільки опосередковані ефективно діючими правилами, законами та нормами. Тому широке висвітлення в українському суспільстві тоталітарної природи корупції, пояснення її витоків та неприцятності національному менталітетові допомагатиме подоланню цього негативного явища. Додатково цьому сприятиме сформована завдяки війні відраза вітчизняної суспільної свідомості до радянського спадку і тоталітарної сутності країни-агресора.

Конче потрібним вже сьогодні є вироблення нового суспільного договору, який спиратиметься на інститути, а не на персоналії.

Інтегрований розвиток територій. Територіальні економічні, демографічні й екологічні диспропорції стануть одним із найбільших викликів для повоєнної України. Насамперед їх подолання потребуватиме ґрунтовних і комплексних наукових досліджень, що становитимуть фундамент ухвалення рішень

щодо релокації частини підприємств у менш зруйновані війною і віддалені від північно-східних кордонів місцевості. Переміщення окремих (стратегічно важливих) підприємств має стати обов'язковим і здійснюватися за державної підтримки. Це стосується підприємств, що мають критичне значення для економіки, військової промисловості, інфраструктури.

Наслідком релокації підприємств стане переміщення великої кількості працівників та їхніх сімей, що потребуватиме соціального і побутового забезпечення новоприбулих, доступності для них роботи, житла, освітніх, медичних послуг. Це спричинить зростання навантаження на місцеву економіку і соціальну сферу, що зумовить необхідність додаткового контролю за процесами розміщення населення, їх планування і збалансування зусиль влади.

Руйнування житла й критичної інфраструктури міст у багатьох місцевостях країни також зумовить вимушене переміщення населення. Імовірно, частина громадян залишить країну, частина тимчасово поселиться у сільській місцевості, де залежність від критичної інфраструктури є меншою.

Диспропорції розселення спричинять ще більше розбалансування економіки, поглиблюватимуть соціальну нерівність; побутова невлаштованість переселенців та додатковий тиск на ринок праці посилюватимуть психологічну напругу в суспільстві.

Навіть тимчасове і неповне, але швидке розв'язання цих проблем стане основним завданням для місцевих органів влади на найближчі 3—4 роки. Саме від успішності зусиль місцевої влади залежатиме збереження суспільного потенціалу країни.

Водночас втілення інтеграційних процесів відкриє нові — і дуже вагомі — можливості не тільки економічного, а й соціального, екологічного, культурного розвитку єдиної країни.

Системні екологічні ризики. Екологічні загрози та виклики в Україні є настільки масштабними, що вирішення пов'язаних із цим проблем потребуватиме надзусиль усієї світової спільноти. За силою руйнівного для довкілля впливу російсько-українська війна перевищила навіть небезпеку глобальних кліматичних змін. Особливо катастрофічними є втрати лісів, біорізноманіття, наслідки забруднення водних об'єктів і ґрунтів. З огляду на тотальність руйнування довкілля на територіях, де ведуться бойові дії, втраченими для людства і майбутніх поколінь виявляються цілі екосистеми. Їхнє відновлення є надзвичайно тривалим, коштовним та трудомістким завданням.

Тому відновлення довкілля потребуватиме нестандартних рішень в екологічному, технологічному, економічному, правовому полі. Мають застосовуватися новітні наукові підходи до організації відновлення довкілля (на екосистемних засадах), впроваджуватися інноваційні технології очищення води та ґрунтів, програми відновлення довкілля на місцевому рівні, стягуватися компенсація з країни-агресора за завдану довкіллю шкоду та збитки державі.

Міжнародне співробітництво. Є всі підстави очікувати потужну фінансову допомогу для відродження зруйнованої війною економіки України. Джерелами, імовірно, стануть ресурси міжнародних фінансових організації, підтримка економічно розвинених країн, компенсаційні виплати країни-агресора. Проте,

формування й реалізація своєрідного плану Маршалла-XXI мають спиратися не тільки на бачення майбутніх цілей і завдань міжнародним експертним середовищем, а й — що є принципово важливим — враховувати позиції України.

Розраховуючи на міжнародну фінансову допомогу, Україна здійснюватиме пошук внутрішніх резервів відновлення і розвитку, насамперед у сферах, пов'язаних зі зміною структури економіки на користь галузей із вищим рівнем доданої вартості та підвищенням ефективності управління. Дотепер не використаними повною мірою залишаються фінансові можливості, якими володіє громадський сектор українського суспільства.

4.2. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА РОЗВИТОК ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Ключовою умовою існування Української держави є національна безпека, яка є одним з головних пріоритетів повоєнного відродження. При цьому навіть в умовах миру високими залишаються, зокрема, загрози економіці, масштаби яких окреслює нинішня ситуація. Так, на фоні вкрай негативного впливу війни на світову економіку¹³ українську закономірно охопила глибока криза. За оцінками міжнародних організацій, падіння ВВП України в 2022 році становило 20—45 %, доходи українців зменшились на 25—30 % і у 70 % є нижчими за прожитковий рівень, інфляція сягнула 20—30 %, 25—30 % промислових підприємств припинили свою діяльність, 45 % працюють на обмеженій потужності, щомісячний дефіцит бюджету — 5 млрд дол. США [2].

Агресивна політика РФ щодо українських територій знайшла практичне втілення у 2014 році, коли бойові дії охопили частину Донецької та Луганської областей України і супроводжувалися майже одночасною анексією АР Крим. На той час оголошеною метою було включення АР Крим до складу РФ і надання значної політичної автономії терористичним утворенням «ЛНР» та «ДНР», що були нею створені на окупованих територіях частин Луганської та Донецької областей. Результатом стало не тільки порушення суверенітету України, а й створення важко доланих перешкод реалізації європейського вектора її розвитку.

24 лютого 2022 року Україна зазнала повномасштабного військового вторгнення з боку РФ, в ході якого проявився величезний розрив у кількості озброєнь та людських ресурсів сторін, обумовлений, зокрема, різними масштабами країн та обсягами зброї й потужністю ВПК, успадкованими РФ від СРСР.

¹³ За оцінками МВФ, значно уповільнились темпи зростання світової економіки, збільшилась інфляція, сформувалася гуманітарна криза в найбідніших країнах світу (Україна та РФ забезпечують 400 млн населення продовольством), зросли невиробничі витрати в оборонному секторі (наприклад, в Німеччині на 100 млн євро), у подальшому неминучими є зміни в структурі енергетичних ринків і в складі іноземних валютних резервів, переформування ланцюгів постачання, повторний поділ світу на блоки, розділені бар'єрами, що нівелює переваги від спеціалізації, ефекту масштабу, поширення інформації та новітніх технологій.

Таблиця 4.1

Попередні оцінки експертів можливих загроз безпеці України до 2030 року

Тип конфлікту	Ймовірність виникнення, %	Часовий інтервал виникнення конфлікту, роки
Повномасштабна військова агресія на територію України	8,13	2022—2024
Повномасштабна військова агресія в межах кордонів Луганської та Донецької областей	20,63	2022—2024
Локальна військова агресія в окремих регіонах України	35,0	2021—2025
Перманентні військові зіткнення на лінії розмежування	53,75	2021—2026
Широкомасштабна гібридна війна, спрямована на руйнування державності України (локальні військові зіткнення, терористичні акти, кібератаки на об'єкти критичної інфраструктури та органи державного управління, інше)	92,50	2021—2030

Джерело: [3].

До того ж оборонні потреби упродовж майже всього періоду незалежності України не були пріоритетними, а загрози з боку РФ, попри їх публічне декларування, не вважалися реальними. За результатами дослідження «Форсайт розвитку оборонно-промислового комплексу України на тимчасовому горизонті 2021—2030 років» [3], проведеного в середині 2021 року групою українських військових-експертів, імовірність повномасштабної військової агресії з боку РФ в 2022—2024 роках оцінювалася лише у 8,13 % (табл. 4.1). Найбільш імовірною (92,5 %) вважалася широкомасштабна гібридна війна, включно із локальними воєнними зіткненнями, кібератаками на об'єкти критичної інфраструктури тощо.

Логічним результатом недооцінювання ролі ЗСУ у формуванні національної безпеки стала втрата українською армією свого потенціалу. Україна прискореними темпами зменшувала як чисельність військовослужбовців, так і свій військовий арсенал — танки, броньовані машини, літаки, засоби протиповітряної оборони (табл. 4.2).

У поєднанні із практично невинним нарощуванням РФ свого військового потенціалу це неминуче відбилося у погіршенні співвідношення воєнної потужності України та її агресивного сусіда (табл. 4.3).

На момент повномасштабного вторгнення, потенціал армії РФ, другої за рейтингом Global Firepower, перевищував потенціал української армії, двадцять другої за цим рейтингом, за кількістю військовослужбовців майже в 4 рази, танків — у 5, самохідної артилерії — у 8, винищувачів — у 19, за оборонним бюджетом — у 4 рази (див. табл. 4.4).

Розділ 4. Повоєнне відродження України

Але попри таку перевагу, країна-агресор зазнала великих втрат як живою силою, так і у військовій техніці, була вимушена відступити з цілого ряду захоплених територій, змінити стратегію та тактику військових дій, перейти до війни на виснаження.

Таблиця 4.2

Зміни чисельності ОВТ Збройних сил України в 1991—2021 роках

Рік	Чисельність військовослужбовців, тис. осіб	Вид озброєння та військової техніки (ОВТ)			
		Танки, тис. од.	Броньовані машини, тис. од.	Літаки, од.	Кораблі та катери, од.
1991	980	9	11	1500	...
1992	700	113
1994	...	4	8,5	1000	...
1995	400
1997	32
2001	400	4,2	6,1	932	...
2003	390	4,0	5,7	908	29
2007	200	2,9	2,8	534	27
2010	200	2,7	2,3	383	...
2014	250	2,4	2,5	220	10
2020	250	18
2021	246	2,1	3,0	120	21

Джерело: побудовано за даними [4; 5; 6].

Таблиця 4.3

Порівняння військової потужності Збройних сил України та РФ

Вид озброєння та військової техніки (ОВТ)	1991 рік	2021 рік
Чисельність регулярної армії	1 : 3,13	1 : 3,98
Танки	1 : 1,39	1 : 5,35
Бойові машини піхоти / бронетранспортери	1 : 1,77	1 : 11,38
Артилерія (ствольна, самохідні артилерійські установки, реактивні системи залпового вогню)	1 : 1,63	1 : 11,11
Військові літаки (бойові, транспортні)	1 : 2,3	1 : 18,15
Військові гелікоптери (бойові, транспортні)	1 : 1,85	1 : 13,87

Джерело: побудовано за даними [8].

Таблиця 4.4

Порівняльна кількісна оцінка Збройних сил України та РФ в 2021 році

Показники	Одиниця виміру	Україна	РФ	Відношення РФ до України (рази)
Кількість військовослужбовців	осіб	255 000	1 014 000	3,98
Кількість резервістів		900 000	2 000 000	2,22
Танки	одиниць	2430	13 000	5,35
Броньовані машини		11 435	27 100	2,37
Самохідна артилерія	одиниць	785	6540	8,33
Буксирна артилерія		2040	4465	2,19
Реактивні системи залпового вогню		550	3860	7,02
Винищувачі	одиниць	42	789	18,79
Штурмовики		25	742	29,68
Ударні гелікоптери		34	538	15,82
Капітальні кораблі	одиниць	—	80	—
Субмарини		—	64	—
Малий флот		13	206	15,85
Оборонний бюджет	млн \$	9600	42 129	4,39

Джерело: побудовано за даними [7; 8].

Варто зазначити, що в Україні за період незалежності було розроблено багато нових видів озброєння та військової техніки: 3 моделі танків, 6 моделей БТР, 24 моделі бронемашин, по 1 моделі оперативно-тактичного комплексу, протикорабельної ракети та кілька моделей переносних протитанкових ракетних комплексів (табл. 4.5).

Більшість цих видів військової техніки є високо конкурентними на світовому рівні (див. табл. 4.6). Проте вони практично не доходили до ЗСУ.

Виходячи з пріоритетів розвитку Збройних сил України та існуючого в країні науково-технічного та промислового потенціалу, оборонно-промисловий комплекс, насамперед за рахунок власного виробництва, а також шляхом участі у кооперативних проєктах з іншими країнами або ліцензійного випуску військової продукції інших країн, має забезпечити випуск необхідного озброєння та військової техніки для країни (див. табл. 4.7).

З урахуванням існуючих сьогодні та імовірних у середньостроковій перспективі загроз та ризиків національної безпеки України, нагальною необхідністю є:

- створення ефективного сектору безпеки і оборони України;
- удосконалення законодавства з низки питань національної безпеки і оборони України;

Розділ 4. Повоєнне відродження України

- удосконалення державної системи прогнозування, планування та прийняття рішень у сфері національної безпеки і оборони України;
- застосування програмно-цільового підходу до визначення обсягів фінансових ресурсів, необхідних для функціонування органів сектору безпеки і оборони та оборонно-промислового комплексу України;
- реформування сил оборони з орієнтацією на створення високоефективних боєздатних підрозділів ЗСУ із забезпеченням пріоритетності підвищення їх якісних, а не кількісних характеристик;
- реформування систем мобілізаційної підготовки та територіальної оборони;
- створення багаточисельного військово-навчального резерву, приписаного до визначених військових частин, готового до виконання завдань оборони;
- модернізація і розвиток оборонно-промислового комплексу, нарощування його виробничих потужностей, вироблення конкурентоспроможних на світовому рівні видів озброєнь та військової техніки;
- перегляд структури і чисельності складу ЗСУ, удосконалення системи управління ними, оснащення сучасним озброєнням, військовою та спеціальною технікою;
- підтримка перспективних і практично спрямованих наукових досліджень у сфері національної безпеки та оборони;
- відбудова економіки та критичної інфраструктури країни;

Таблиця 4.5

Приклади новітніх видів ОВТ, розроблених в Україні за часи незалежності

Вид ОВТ (к-сть моделей)	Моделі озброєння та військової техніки (к-сть од.)
Танки (3)	БМ «Оплот» (50), Т-84-120 «Ятаган» (1), Т-84У (10)
БМП (1)	БМПВ-64 (2)
БТР (6)	БТР-7 (13), БТР-94 (50), БТР-3 (894), БТР-4 (201), БТР «Отаман» (1), БТР «Варан» (1)
БМ (24)	ББМ «Козак-2» (245), СБА «Варта» (200), KRAZ Conquer (77), KRAZ Spartan (36) та ін.
САУ (1)	2С22 «Богдана» (1)
РЗСВ (6)	«Вільха» (50), «Верба» (50), БМ-21УМ «Берест» (1), «Бастіон-01» (н/д), «Бастіон-02» (н/д), «Бастіон-03» (н/д)
ОТРК (1)	«Грім» (30)
БРК (1)	«Нептун» (1)
Крилата ракета (1)	«Коршун» (н/д), «Коршун-2» (н/д)
ПТРК (2)	«Стугна» (н/д), «Сармат» / «Корсар» (н/д)

Джерело: побудовано за даними [7; 9; 10].

Порівняння техніко-тактичних характеристик

Модель	Країна виробник	Рік	Максимальна дальність, км
«Нептун»	Україна	2020	280
«Гарпун»	США	1980	280
Naval Strike Missile	Норвегія	2007	185
Sea Eagle	Велика Британія	1985	110
RBS-15	Швеція	1985	250
ASM-1	Японія	1980	65
X-35	РФ	1995	300
X-22	РФ	1968	600
П-800 «Оникс»	РФ	2002	120, 300, 500
AS.34 «Kormoran»	Німеччина	1976	30

Джерело: побудовано за даними [7; 9; 10].

Оцінка шляхів забезпечення Збройних

Типи ОБТ	Шляхи	
	Виробництво (модернізація) на підприємствах ОПК України	Участь у кооперативних проєктах зі створення ОБТ
Бойові бронемашини	0,4915	0,1099
САУ	0,4377	0,1962
РЗСВ	0,175	0,1263
Стрілецька зброя, РПГ тощо	0,1698	0,2433
Ракети, боеприпаси	0,1961	0,2068
ВТО наземного базування	0,523	0,1250
ВТО повітряного базування	0,3541	0,3387
Комплекси ПВО	0,0719	0,2855
Бойові літаки	0,4371	0,1816
Бойові гелікоптери	0,2046	0,2804
БПЛА	0,1609	0,2317
Бойові кораблі	0,0718	0,5303

* Кількісний показник у вигляді безрозмірного коефіцієнта переваги одного варіанта над
Джерело: [13].

Розділ 4. Повоєнне відродження України

Таблиця 4.6

протикорабельних ракет країн світу

Максимальна швидкість, Ма	Довжина, м	Діаметр, м	Маса, кг	Маса БГ, кг	Тип наведення
0,9	5,05	0,38	870	150	ІНС, СП, АРЛ
0,9	3,84	0,34	667	225	ІНС, АРЛ/ІК
0,95	3,95	0,32	410	125	ІНС, СП, ІК
0,95	4,1	0,4	600	230	ІНС, АРЛ
0,95	4,33	0,5	800	200	ІНС, СП, АРЛ
0,9	4	0,35	600	150	ІНС, АРЛ
0,85	4,4	0,42	600	145	ІНС, АРЛ/ІК
3,5—4,6	11,67	0,92	5 780	1 000	ІНС, АРЛ
2,6	8	0,67	3 000	300	ІНС, АРЛ
0,9	4,4	0,34	660	160	ІНС, АРЛ

Таблиця 4.7

сил України основними типами ОВТ*

забезпечення		
Розгортання власного виробництва, у т. ч. за ліцензією	Закупівля ОВТ за кордоном	Пошук альтернативних шляхів компенсації потреби в ОВТ, включно із нетрадиційними / асиметричними
0,2505	0,0703	0,0775
0,2239	0,0827	0,0592
0,1284	0,2702	0,2909
0,2353	0,3196	0,0517
0,1663	0,3919	0,0386
0,2530	0,0678	0,0309
0,1949	0,0714	0,0407
0,3639	0,2022	0,0763
0,0956	0,1784	0,1071
0,0970	0,1947	0,2230
0,1444	0,3923	0,0705
0,0752	0,2118	0,1106

іншим був визначений шляхом експертного опитування та розрахований методом аналізу ієрархій.

Таблиця 4.8

Дельфі-аналіз кластерів ОПК України, необхідних для асиметричного стримування зовнішньої агресії до 2030 року

Кластер ОПК	Бали (максимум 7 балів)	Роки
Ракетна програма України, високоточні засоби ураження, протикорабельні ракетні комплекси	6,79	2021—2025
Системи радіоелектронної боротьби, радіоелектронної розвідки, протиповітряної оборони	6,58	2021—2030
Безпілотні повітряні, наземні та морські рухомі апарати (розвідувальні та ударні дрони)	6,50	2021—2030
Єдина автоматизована система управління безпекою країни, технології автоматизованого управління війнами	6,25	2021—2030
Засоби космічної розвідки (угруповання супутників)	6,00	2021—2030
Високоточні системи протитанкової оборони, високоточна стрілецька зброя	5,75	2021—2025
Москитний морський флот, сукупність малих бойових кораблів	5,50	2021—2030
Рухомі бронемашини широкого призначення	3,50	2021—2025
Транспортна авіація та ударні гелікоптери	3,50	2021—2025

Джерело: [3].

- демонополізація і дерегуляція економіки, формування сприятливого бізнес-клімату та умов для прискореного інноваційного розвитку;
- підвищення стійкості національної економіки до негативних зовнішніх впливів, диверсифікація зовнішніх ринків, торговельних та фінансових потоків;
- розвиток оборонно-промислового комплексу як потужного високотехнологічного сектору економіки, здатного бути драйвером прискореної інноваційної модернізації;
- інтеграція енергетичного сектору України до енергетичних ринків ЄС та системи європейської енергетичної безпеки;
- підвищення енергетичної ефективності та забезпечення енергозбереження;
- удосконалення правової основи захисту критичної інфраструктури, створення системи державного управління її безпекою;
- посилення охорони об'єктів критичної інфраструктури, зокрема енергетичної та транспортної;
- вагоме зовнішньополітичне позиціонування України в Європі та світі;
- поглиблення оборонно-промислового та військово-технічного співробітництва з іншими державами, насамперед державами-членами НАТО, ЄС;
- спрямування двосторонньої та багатосторонньої співпраці з державами партнерами на забезпечення обороноздатності України, отримання сучасних зразків озброєння та військової техніки;

Розділ 4. Повоєнне відродження України

- забезпечення максимальної взаємосумісності Збройних сил України зі збройними силами держав-членів НАТО шляхом запровадження стандартів північно-атлантичного альянсу;
- поглиблення стратегічного партнерства з США як гарантом міжнародної безпеки;
- формування мережі союзництва як з окремими державами, так і з міжнародними безпековими організаціями.

Очевидно, що пріоритетами розвитку ЗСУ мають бути: високоточні засоби озброєння, ракетні комплекси, протиповітряна оборона, системи радіоелектронної боротьби та розвідки, БПЛА та інше (табл. 4.8).

Спрямованість на необхідність співробітництва з іншими державами у забезпеченні національної безпеки України, насамперед державами-членами НАТО та ЄС, підтверджують і погляди українського народу, які зазнали суттєвих змін внаслідок військових дій. Це сталося завдяки консолідації народу України і сприйняттю Росії як цивілізаційної протилежності України. За даними опитування, проведеного у травні 2022 року Київським міжнародним інститутом соціології (далі — КМІС) [11], 92 % українців негативно ставляться до РФ, отже вважають її загрозою (рис. 4.1), при цьому трансформація у ставленні до РФ проявилася з 2014 року та стала вкрай негативною у 2022 році, тобто з початком та продовженням військової агресії щодо України.

Українці усвідомлюють небезпеку РФ та недовіру до її політики в майбутньому. За результатами опитування, проведеного Київським міжнародним ін-

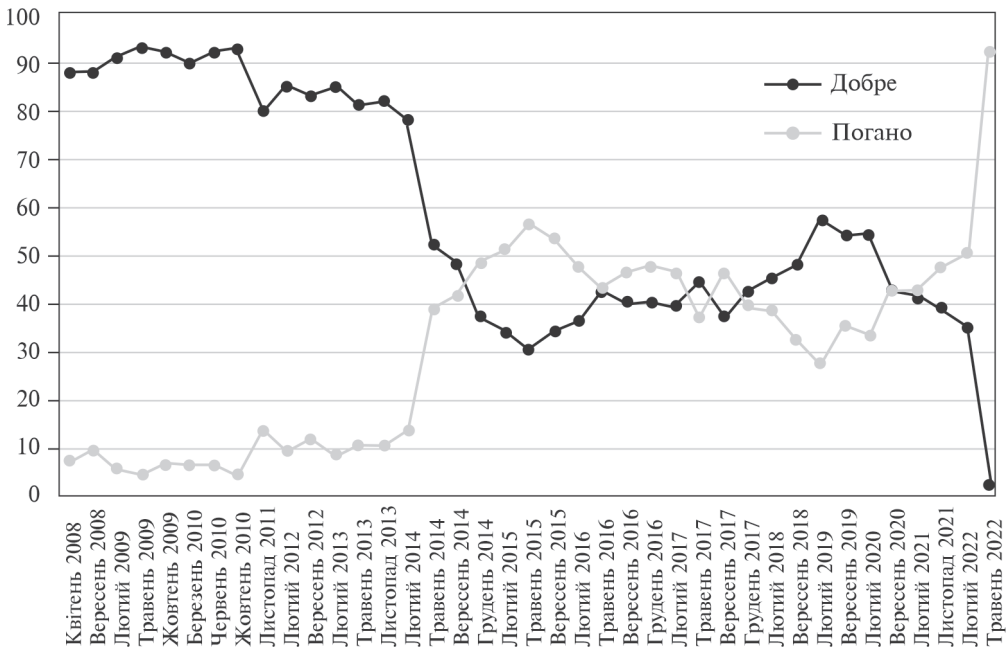

Рис. 4.1. Динаміка ставлення українців до РФ

Джерело: [11]

ститутом соціології, переважна більшість українців (понад 70 %) проголосувала б за вступ до НАТО, якби в Україні відбувся відповідний референдум.

Таким чином:

- забезпечення національної безпеки має бути найважливішим пріоритетом розвитку Української держави;
- сусідство з РФ і надалі буде становити загрозу для України, отже одним з пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки країни має стати розвиток оборонно-промислового комплексу та ЗСУ з врахуванням існуючих загроз, військової та економічної сили країни-агресора та передового досвіду забезпечення обороноздатності інших країн (насамперед, країн НАТО);
- Україна повинна мати потужний диверсифікований оборонно-промисловий комплекс, який виготовлятиме як власні конкурентоспроможні види озброєння та військової техніки самостійно, так і спільно з іншими країнами Європи та світу, або по ліцензіях закордонних виробників;
- задля протистояння РФ, Україна має входити не менш як в один військовий та економічний союз з іншими країнами Європи та світу.

4.3. ДЕМОГРАФІЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Щодо оцінки демографічного потенціалу України. Повеєнне відродження України неможливе без оцінки людського фактору, який є сенсом існування будь-якої держави, основою її безпеки та економічного, політичного й духовно-культурного розвитку.

Максимальна чисельність населення в Україні на початку 1993 року була 52,2 млн осіб. Після цього чисельність населення почала стрімко скорочуватися. За оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (далі — ІДСД) на початок 2022 року чисельність населення (в кордонах 1991 року) становила близько 42 млн осіб. Таким чином, за 30 років чисельність скоротилася на 10,2 млн осіб або на 23,4 %.

Таке стрімке скорочення обумовлено комплексом причин: багаторічними демографічними тенденціями, перманентними економічними кризами другої половини 1980-х років та періоду Незалежності, зміною репродуктивної поведінки населення, трудовою міграцією в інші країни, яка поступово переростала у постійну.

У 1991 році в Україні кількість померлих перевищила кількість народжених, після цього розрив поступово збільшувався. Для країни є характерним високий рівень *передчасної смертності*, передусім чоловіків, пов'язаний із масовою зайнятістю в шкідливих та небезпечних умовах, поширеністю ДТП, зловживанням алкоголем, тютюном та психоактивними засобами, недостатністю розповсюдження серед населення навичок здорового способу життя, низькою доступністю та якістю медичної допомоги в сільській місцевості, низьким рівнем добробуту і поширенням бідності. У 2020 році (напередодні відчутних наслідків в Україні пандемії COVID-19) сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,2 дитини на одну жінку проти 1,8 у 1991 році, що майже вдвічі нижче за рівень, який забезпечує просте відтворення населення (2,2).

Таблиця 4.9

Структура населення України за віковими групами,
на початок 1993, 2022 та 2037 років

Вікові групи	1993, %	2022, %	2037, %
0—17	25,3	17,9	12,4
18—59	56,0	56,8	59,9
60+	18,7	25,3	27,7
Усього	100,0	100,0	100,0

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну значно загострило демографічну ситуацію. Незважаючи на підвищення рівня смертності, головним чинником, який впливає на чисельність населення, є зовнішня міграція. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців станом на кінець листопада — початок грудня 2023 року у світі налічується близько 6,3 млн українських біженців, з них 5,9 млн — на території європейських країн (у тому числі 1,3 млн на території РФ та Білорусі) [13]. За даними Євростату на території країн ЄС перебуває 4,2 млн українських біженців [14].

Оцінки статево-вікової структури українських біженців дає Євростат. Із загального числа біженців, жінки становлять 62,8 %. За віковими групами розподіл такий: діти до 14 років становлять 25,9 %, підлітки 14—17 років — 7,8 %, молодь 18—34 роки — 24,8 %, особи у віці 35—64 роки — 35,7 %, у віці 65 років і старше — 5,8 % [14]. Проте назвати абсолютно точними ці оцінки неможливо.

У травні 2023 року фахівцями ІДСД був побудований демографічний прогноз до початку 2037 року. Прогноз було розроблено для території України в кордонах 1991 року. У зв'язку з відсутністю надійної демостатистичної інформації: облік демографічних подій (народження, смерті, міграції) є неповним навіть на підконтрольній території, тому параметри прогнозу є доволі гіпотетичні, адже визначалися експертним шляхом.

За результатами прогнозування чисельність населення на початок 2037 року становитиме приблизно 30,5 млн осіб. Це на 11,5 млн осіб або на 27 % менше, ніж чисельність населення на початок повномасштабного вторгнення. В абсолютному вимірі в усіх вікових групах відбудеться скорочення чисельності. У відносному вимірі відбудеться скорочення частки вікової групи 0—17 років: її частка зменшиться з 17,9 % у 2022 році до 12,4 % на кінець прогнозного періоду (табл. 4.9). Такі темпи скорочення чисельності дитячого контингенту є загрозливими для майбутнього демографічного розвитку країни. У той же час зросте частка осіб у віці 60 років і старші: з 25,3 % до 27,7 % відповідно.

За період 2014—2021 років демографічні втрати склали 335 тис. осіб через надсмертність та 495 тис. через дефіцит народжень. Оцінка демографічних втрат проведена без урахування окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей. Крім агресії РФ, на показники демографічних втрат вплинула також епідемія COVID-19.

Після закінчення війни вкрай необхідно:

- провести перепис населення за класичною методологією;
- відновити повноцінну систему обліку демографічних подій;
- удосконалити систему Державних реєстрів та їх взаємодію, зокрема Єдиного державного демографічного реєстру (який по своїй суті демографічним не є) та реєстрів територіальних громад.

Лише після цього можливо обрахувати надійний демографічний потенціал країни, який має бути покладений в основу повоєнного відновлення України.

Народжуваність, сімейна й пронаталістська політика. Інтенсивність народжуваності в Україні за останнє десятиліття поступально зменшувалася, її рівень наразі є одним із найнижчих в Європі. За 2015—2021 роки на неокупованих територіях країни, порівняно з 2014 роком було втрачено майже 194 тис. народжень. У 2022 році ще здебільшого реалізовувалися народження, заплановані раніше, що стримувало падіння народжуваності, відповідно у 2023 році спад народжуваності був значно більшим.

Сімейна та пронаталістська політика у повоєнний період в Україні має бути спрямована на створення якомога комфортнішого для народження й виховання дітей соціально-економічного середовища та забезпечувати в комплексі: поєднання зайнятості й батьківства задля досягнення матеріальної самодостатності сімей з дітьми, підтримку працюючих батьків, надання послуг по догляду за дитиною, матеріальну підтримку сімей з дітьми, вирішення житлових проблем, сприяння гендерній рівності у сімейній сфері, інформаційно-консультаційну підтримку батьків з дітьми.

Необхідно розвивати ті інструменти сімейної політики, що дають можливість поєднання зайнятості з материнством / батьківством. Розвиток сфери послуг з догляду за дитиною, насамперед, системи дошкільних закладів буде дуже актуальним у повоєнний період. Нагальними завданнями є:

- забезпечення функціонування необхідної кількості дошкільних закладів, зокрема у великих містах;
- більш активна розбудова дошкільних закладів для дітей віком до трьох років;
- підвищення якості роботи дошкільних закладів, зокрема узгодження режимів їх роботи з потребами батьків, підвищення рівня підготовки персоналу дошкільних закладів та належної оплати праці.

В умовах інфраструктурних втрат та бюджетних обмежень, необхідним є сприяння розвитку приватних дошкільних закладів, дитячих садків «сімейного типу» та послугам з індивідуального догляду за дітьми, участі неурядових організацій, більш широке залучення місцевих громад. Варто розвивати програму «Муніципальна няня» як гнучкого інструмента по догляду за дітьми, зокрема, щодо рівня сплачуваності послуг, широти застосування, розвитку системи навчання працівників та працівниць з індивідуального догляду, сприяння організації їх діяльності.

Відпустки для батьків по догляду за дитиною варто розвивати в напрямі оплачуваності та гнучкості щодо їх отримання. Вдалими прикладами є наявні в низці розвинутих країн системи батьківських відпусток з оплачуваням пері-

одом від кількох місяців до одного року, а також із «зарезервованими» частками для батька й матері. Важливим є дотримання роботодавцями трудових прав батьків та розвиток дружнього до працівників з дітьми кадрового менеджменту.

Підвищені ризики бідності сімей з дітьми обумовлюють необхідність їх матеріальної підтримки, на засадах поєднання універсальності з адресністю, довготривалості й диференціації за черговістю народження дитини, розширення вікових меж виплат допомоги на дітей.

Має перспективу й розвиток негрошової допомоги у вигляді «Пакунку маляка», зокрема, через «персоналізацію» вибору складників, розширення навчальної частини пакунку тощо.

Вирішення житлових проблем сімей з дітьми є актуальним вже тривалий час. Безсумнівно, в повоєнний період необхідними будуть: відбудова житлового фонду в низці регіонів та окремих громадах, підвищення якості середовища проживання та якості житлового фонду (зокрема, щодо забезпечення інклюзивності), збільшення обсягів соціального орендного житла (з можливістю викупу), доступне іпотечне кредитування для сімей з дітьми тощо.

Для забезпечення ефективного виконання сім'єю її основних функцій (дітонародження, утримання і виховання дітей, їх захист, догляд за тяжкохворими та особами найстаршого віку) необхідна комплексна державна сімейна політика, спрямована на зміцнення інституту сім'ї.

У 2022 році в умовах війни було перервано позитивну тенденцію до поступового зменшення чисельності й частки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, адже їх чисельність «поповнилась» за рахунок дітей, які постраждали від війни: їх батьки загинули, або зникли безвісти, або ж були примусово депортовані тощо.

Держава має здійснювати послідовну політику піклування про цих дітей, створивши умови для їх виховання у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного. Для цього необхідна всебічна підтримка і вдосконалення механізмів допомоги всім сімейним формам утримання і виховання дітей цієї категорії — прийомним сім'ям, патронатним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу, сім'ям опікунів, підтримка національного всиновлення. Необхідно збільшення суми коштів, які виділяються на дитину-сироту і дитину, позбавлену батьківського піклування, відповідно до принципу «гроші ходять за дитиною» та суми матеріальної винагороди (оплати послуг) батькам-вихователям у прийомних сім'ях, патронатних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу; приведення розміру цих коштів у відповідність до споживчих потреб та інфляційних тенденцій. Це має поєднуватись з контролем за діяльністю цих інституцій з метою забезпечення прав дітей та якісного виконання батьками-вихователями їх обов'язків.

Політика стосовно осіб поважного віку. Падіння народжуваності у передвоєнний та особливо воєнний період зумовлює зменшення частки дітей у населенні, а надалі й молоді у його складі, генерує подальшу деформацію його вікової структури населення, посилює процес демографічного старіння.

Становище літніх людей й політика щодо них в останні роки знаходиться під вкрай важким тиском зовнішніх обставин: епідемії COVID-19 з 2020 року,

яка мала значний негативний вплив на стан здоров'я, соціальну інтеграцію та можливості літніх; а з лютого 2022 року — активної фази російсько-української війни, під час якої літні люди багатьох регіонів країни опинились в особливо складному становищі.

Розвиток політики стосовно осіб поважного віку має будуватися на підході «активного довголіття», що включає оптимізацію можливостей для підтримання належного рівня здоров'я, безпеки та соціальної інтеграції літніх людей.

В останні роки в Україні передбачалась реалізація Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття на період до 2022 року, створеної на основі підходу «активного довголіття». Планом заходів з її реалізації передбачались дії у таких пріоритетних напрямках як:

- удосконалення системи охорони здоров'я, профілактики захворювань та запобігання передчасній смертності;
- створення середовища, сприятливого для активного життя;
- стимулювання продовження трудової діяльності працівників поважного віку, сприяння їх волонтерству;
- формування політики навчання протягом життя з метою залучення осіб поважного віку до участі в освітніх процесах, розширення можливостей оволодіння новими навичками;
- посилення соціальної підтримки соціально вразливих літніх осіб тощо.

Необхідним у ході повоєнної розбудови буде моніторинг виконання Стратегії, актуалізація визначених завдань та пошук реальних шляхів залучення до зайнятості та соціальної активності літніх людей.

Смертність та очікувана тривалість життя. Війна завжди супроводжується людськими втратами. Незворотні людські втрати (смерті) включають прямі втрати військових і цивільних через бойові дії та інші причини (наприклад, смерті ув'язнених та полонених), а також непрямі втрати, спричинені неможливістю отримання своєчасної медичної допомоги на окупованих територіях чи районах активних бойових дій та обстрілів. До наслідків війни також належать і не фатальні втрати, а саме: втрати здоров'я та скорочення здорових років життя через отримані uszkodження, травми та каліцтва. Війна з РФ неминуче призводить до загострення негативних трендів у смертності та тривалості життя в Україні за підсумками вже 2023 року. Є підстави очікувати суттєве падіння тривалості життя та значні втрати життєвого потенціалу, обсяги яких залежать від тривалості та інтенсивності воєнних дій.

У 2022 році внаслідок погіршення рівня життя та обмеженості доступу до своєчасного медичного обслуговування та / або медикаментів середня очікувана тривалість життя при народженні (далі — СОТЖ) зменшилася на 0,8 та 0,5 року для чоловіків і жінок відповідно в більшості регіонів України. В постраждалих регіонах (Дніпропетровська, Київська, Миколаївська, Сумська, Чернігівська області) — на 1,0 та 0,7 року для чоловіків і жінок відповідно. В Запорізькій і Херсонській — на 1,5 та 1,0 року для чоловіків і жінок відповідно. У Харківській — на 1,8 та 1,2 року для чоловіків і жінок відповідно. В Донецькій і Луганській областях — на 2,0 та 1,4 року для чоловіків і жінок відповідно.

Сукупно це все позначилося на зниженні в 2022 році середньої тривалості життя чоловіків і жінок на 6,8 та 1,5 року відповідно. У 2023 році «звичайна» смертність зростала через погіршення рівня життя населення: втрати доходів, житла, здоров'я тощо. Відновлення до довоєнного рівня смертності передбачається у 2027—2028 роках, у 2029—2035 роках відбуватиметься лінійне зростання тривалості життя на 0,15 та 0,10 року щорічно відповідно для чоловіків і жінок. Отже, в 2036 році тривалість життя може досягнути 65,7—66,1 та 75,5—75,8 року для чоловіків і жінок відповідно.

Вплив війни на рівень смертності, стан здоров'я населення і очікувану тривалість життя в Україні варто розглядати у двох площинах: а) загострення довоєнних проблем; б) виникнення нових специфічних проблем і кризових явищ. *Безумовно, основною передумовою для скорочення показників смертності та уникнення обвального падіння тривалості життя є припинення війни.* Однак, досвід інших країн свідчить про ймовірність того, що навіть після закінчення війни смертність може не відразу повернутися на свій довоєнний рівень.

Ефективна міграційна політика. Головним інструментом регулювання міграційного руху має стати трансформація гасла «Все буде Україна» у формування своєрідного панукраїнського простору завдяки позитивному іміджу країни з одного боку та мігранта — з другого.

Масштаби вимушеного виїзду з України є безпрецедентними від часів Другої світової війни — у перші, найбільш гострі тижні щоденно Україну покидали 100—120 тис. осіб. За даними Євростату, станом на 31.12.2023 року в країнах ЄС зареєстровано 4,3 млн осіб зі статусом тимчасового захисту (1,2 млн в Німеччині і майже 1,0 млн у Польщі). З урахуванням «воєнних мігрантів» поза межами ЄС ця сукупність перевищує 6 млн осіб.

Із переходом воєнних дій у зatoryнну фазу, що триватиме кілька років, багато з емігрантів адаптуються до життя в новій країні — знайдуть гідну роботу, що дасть змогу винаймати прийнятне житло, оволодіють мовою, діти відвідуватимуть дошкільні, шкільні, позашкільні заклади, коледжі та університети — і поступово втрачатимуть зв'язки із Батьківщиною. Є ризик того, що після Перемоги воз'єднання родин відбуватимуться не в Україні, а за кордоном, і не жінки з дітьми повертатимуться додому (особливо, якщо їхнє житло зруйноване), а їхні батьки й чоловіки виїжджатимуть до них. За такого сценарію Україна втратить до 5 млн молодих, освічених, дієвих громадян, що завдасть непоправної шкоди демографічному й трудовому потенціалу.

Потрібно сприяти мінімізації можливості переходу тимчасової міграції у незворотну фазу. Мова йде як про вимушених мігрантів воєнного періоду, так і трудових мігрантів, які виїхали в попередні роки. Передумовою масового повернення є підтримка зв'язків із нашими співвітчизниками за кордоном (трудова, освітня, культурна, фінансова, юридична), збереження і розвиток їхнього відчуття українськості. При цьому варто усвідомлювати неможливість стовідсоткового повернення, як і те, що безповоротні міграційні втрати можуть стати джерелом збільшення впливовості України в країнах-реципієнтах. Необхідно також запобігти розбрату українського суспільства за ознакою виїз-

ду за кордон, переїзду у відносно безпечні місцевості та перебування у постійному місці проживання у небезпечних умовах під час війни.

Імміграційні перспективи пов'язані із залученням іноземців до навчання, трудовою міграцією за коротко- і середньостроковими контрактами та інтеграцією в українське суспільство осіб із правом постійного проживання (громадянством). Необхідність залучення іноземної робочої сили обумовлена не лише браком робочої сили, а й невідповідністю її професійно-кваліфікаційного складу потребам економіки, зокрема під час відновлювального буму. За оцінками, упродовж перших 5 років розбудови України середньорічна потреба в іноземній робочій силі, переважною мірою, будівельників різної спеціалізації, становитиме 140—500 тис. осіб. У суспільстві має домінувати погляд на міграцію не як загрозу, а як інструмент досягнення більш сприятливих показників соціально-демографічного розвитку шляхом максимального використання потенційних позитивних ефектів міграції. При цьому необхідно запобігати функціонуванню нерегульованих міграційних процесів, зокрема необмежене залучення іммігрантів з країн-агресорів та недопущення різкої переваги вихідців з однієї (кількох) країн у структурі імміграції. Надання громадянства України має передбачати складання іспитів з української мови, історії, культури, за винятком осіб, в імміграції яких Україна вкрай зацікавлена.

Основними інструментами регулювання внутрішньої міграції у перші повоєнні роки мають стати допомога внутрішньо переміщеним особам (далі — ВПО), передусім шляхом покращення житлових умов (на територіях тимчасового проживання, попереднього мешкання чи деінде за вибором родини) та заохочення бізнесу до створення гідних робочих місць.

Державна політика щодо розселення ВПО на територіях, куди вони переїхали під час воєнних дій, має передбачати відмову від так званих модульних містечок, тобто від концентрації постраждалих осіб в одному місці, а отже, мінімізацію ризиків їх зосередження на втратах, песимізму та зневіреності у можливостях змінити своє життя. Повернення ВПО (загальна їх чисельність на середину вересня 2022 року становила 5,0—6,5 млн осіб) до місць попереднього проживання сприятиме прискоренню ментальної інтеграції більш постраждалих південно-східних і східних територій, а їх надійна інтеграція в місцях розселення є додатковим цінним ресурсом для розвитку відповідних громад та територій, особливо в умовах неминучої релокації частини підприємств. Ті, хто зрештою залишатимуться в центральних і західних областях України, сприятимуть реінтеграції регіонів свого попереднього проживання у спосіб, наприклад, участі у місцевих виборах, вахтової роботи з господарської, освітньої, культурної відбудови тощо.

Інформаційне забезпечення. Запровадження електронних реєстрів і баз даних (електронних інформаційних ресурсів — ЕІР) в органах державного управління та місцевого самоврядування суттєво вплинуло на покращення управління державою та територіальними громадами. Наразі Мінцифри докладає зусиль для створення повноцінної системи електронних інформаційних ресурсів, зокрема це стосується Єдиного державного демографічного реєстру (далі — ЄДДР), що отримує інформацію щодо реєстрації місця проживання

(перебування) мешканців переважно із реєстрів територіальних громад (далі — РТГ), які мали бути створені органами місцевого самоврядування у період з 2016 року. Отже, саме ці два ЕІР разом із Реєстром актів цивільного стану громадян й інформаційною системою Державної міграційної служби та Держприкордонслужби (Інтегрована міжвідомча інформаційно-телекомунікаційна система щодо контролю осіб, транспортних засобів та вантажів, які перетинають державний кордон «Аркан»), і Єдиною інформаційною базою даних про внутрішньо переміщених осіб (далі — ЄІБД ВПО), є джерелом інформації дослідження демографічних процесів.

Для покращення інформаційного забезпечення потрібно створити повноцінний демографічний реєстр та систему ЕІР, тобто заповнити ЄДДР відомостями про усіх мешканців країни, використовуючи документи осіб (паспорти, свідоцтва про народження, посвідчення моряка тощо), видані до 2016 року і не зареєстровані у цьому реєстрі. У результаті усе населення буде мати унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (далі — УНЗР), тобто буде запроваджений єдиний ідентифікатор фізичної особи (електронний ключ для доступу до відповідного ЕІР). Для можливості зв'язування реєстрів і баз даних у системі за допомогою цього ключа слід ввести поле УНЗР до усіх ЕІР, що містять інформацію про фізичних осіб.

Важливим є функціонування повноцінних РТГ в усіх територіальних громадах, створених після запровадження реформи децентралізації та на звільнених тимчасово окупованих територіях.

Запровадження єдиної системи електронних інформаційних ресурсів, що включатиме усі наявні та новостворені ЕІР, та присвоєння єдиного ідентифікатора усім мешканцям країни дозволить отримувати повну інформацію щодо демографічної ситуації в регіонах, спираючись на відповідні відомчі реєстри і бази даних щодо реєстрації місця проживання (перебування), актів цивільного стану, внутрішньої та зовнішньої міграції. А створення «дружньої» системи доступу до електронних реєстрів і баз даних для кожної категорії користувачів — забезпечення надійними демографічними даними.

4.4. РЕКОНСТРУКТИВНЕ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Реконструктивний характер розбудови економіки України передбачає не відтворення старої структури, а її розвиток на нових засадах, що, зокрема, враховують високу освіту населення, потенціал освіти та науки, перспективи застосування сучасних технологій та підходів до просторової локалізації виробництва. Реконструкція соціально-економічної системи має створити умови ефективною зайнятості, забезпечення зростання доходів населення, подолання бідності, зменшення соціального розшарування, сприяння бізнесу та інвестуванню, що врешті-решт відкриває для країни можливість уникнути пастки бідності.

Центром прикладання сил держави має стати структурна політика, на яку зав'язані бюджетно-податкова, грошово-кредитна та інвестиційна політики. Поєднання стратегічного планування і ринкової самоорганізації передбачає відмову від режиму інфляційного таргетування, що може працювати лише у

збалансованій економіці, і переходу до розгорнутого таргетування стабільності грошової одиниці, що передбачає контроль за співвідношенням інфляції (внутрішня стабільність) та обмінного курсу (зовнішня стабільність). Критерієм виконання цієї умови є стабільність реального ефективного обмінного курсу на рівні, що визначається торговельним балансом. Інфляція в таких умовах може перебувати на рівні до 9 %, а грошова маса зростати суттєво вищими темпами.

Повоєнна розбудова України відкриває виняткові можливості принципової модернізації економіки країни і забезпечення структурних змін, вектор яких має задаватися європерспективою, що відкрилася для України, та стосуватися кроків, що наближають країну до повноправного членства країни у ЄС, попри те, що упродовж останніх десятиліть національна економіка зазнавала структурної й технологічної деградації та виявилася не готовою протистояти як викликам воєнного періоду, так і інтеграції в зовнішній світ на якісно й кількісно збалансованій основі, завдяки якій вузькотехнологічний імпорт покривається високотехнологічним експортом.

Структурні реформи і регуляторні заходи. Частка переробної промисловості у структурі промислового виробництва в Україні становить близько 65 %, а видобувної — 14,3 %, тоді як для переважної кількості індустріально розвинених країн перший показник сягає 90 %. У структурних трансформаціях на перспективу, рухаючись у руслі європейських тенденцій, вбачається як бажаним, так і доцільним при повоєнній реструктуризації економіки загалом і промисловості зокрема збереження та зміцнення її індустріального характеру із одночасним використанням можливостей розвитку постіндустріальних видів діяльності. Структурна трансформація економіки як складник процесу її повоєнного відновлення має розглядатися як «вікно можливостей» для створення сучасного господарства, характерного для високорозвинених країн світу.

Наразі існує досить великий розрив оцінок вартості структурних трансформацій, необхідних для економічного відновлення: від 150 млрд дол. США, що, за висновками професора Каліфорнійського університету у Берклі Б. Айченгріна (В. Eichengreen) [16], обумовлено тим, що саме таким був ВВП України до повномасштабного воєнного вторгнення РФ, до 300 млрд дол. США та 1 трлн дол. США (за прогнозами Х. Вайглейна (Н. Waiglein), генерального директора австрійського Міністерства фінансів та Д. Гроса (D. Gros), директора Центру європейських політичних досліджень (CEPS) у Брюсселі), що, за словами дослідників, є цілком прийнятним та можливим, оскільки становить, відповідно: 0,8, 1,7 та 5,6 % ВВП Євросоюзу.

У період, коли країна потерпає від втрати значного обсягу економічного потенціалу, а вагома частина економіки просто перестає функціонувати, структурна трансформація економіки має бути спрямована:

- у короткостроковій перспективі (1—2 роки) — на сприяння суб'єктам національного господарства у подоланні критичної ситуації, що склалася через воєнні дії РФ на території України;

- у середньостроковій перспективі (3—7 років) — на забезпечення такої діяльності економіки, де поряд з видами діяльності, що мають відновлюваль-

ний характер, відбуватиметься формування і розвиток видів діяльності на новій технологічній основі шляхом виокремлення проривних напрямів, перш за все у середовищі промислових та аграрних видів діяльності. Такий підхід дозволить економіці України розвиватися на еквівалентній основі співіснування учасників глобалізованого світу, дерегуляції і покращення бізнес-середовища, запровадження більш гнучких форм і правил працевлаштування, заохочення інновацій у ключових галузях, розширення доступу до освіти, розвитку нації;

- у довгостроковій перспективі (від 7—10 років) — на формування такої конфігурації економічної системи країни, що буде здатна забезпечити її довгостроковий, стійкий та інклюзивний розвиток.

Неодмінно має бути врахована при відновленні та реконструкції економіки України *цифровізація* — як процес входження цифрових технологій у суспільне життя. Її розвиток, значною мірою, за рахунок імпорту технологій і технічних засобів у поєднанні із поширенням роботи ІТ-фахівців на транснаціональні та закордонні корпорації і тенденцією зміни ІТ-компаніями української юрисдикції на іноземну формують низку викликів, відповіддю на які насаперед є:

- формування власної технічної бази цифровізації та забезпечення зайнятості ІТ-фахівців в Україні шляхом залучення до виконання національних програм із конкурентною оплатою праці;

- розширення підготовки національних кадрів з ІТ-технологій шляхом відбору відповідних закладів вищої освіти та створення сприятливих умов для навчання і перспектив зайнятості в Україні;

- створення сприятливого правового поля для роботи в Україні ІТ-компаній шляхом надання гарантій захисту та свободи ведення ІТ-бізнесу, а також можливостей здійснювати підприємницьку діяльність в Україні для іноземців без необхідності фізичної присутності.

Головними напрямками розвитку національної цифрової інфраструктури мають стати:

- запровадження широкопasmового Інтернету;

- використання технології зв'язку 5G;

- створення національної хмарної системи та національної системи розподілених реєстрів;

- розвиток технологій Інтернету речей, Big Data, машинного навчання та штучного інтелекту;

- широке використання технології «Індустрії 4.0» або її окремих складників;

- визначення та періодичний перегляд нормативних (базових) значень індикаторів цифрового забезпечення та розвитку національної цифрової інфраструктури.

Головне завдання функціонування та розвитку національної цифрової інфраструктури у період повоєнної реконструкції полягає у посиленні її впливу на розвиток окремих галузей економіки та сфер життєдіяльності людей. Враховуючи євроінтеграційний шлях України, доцільним є приєднання до ініціатив

ЄС щодо розвитку цифрової інфраструктури, зокрема до механізму Connecting Europe Facility.

Відповідно до європейських підходів, головними напрямками подальшого вдосконалення механізмів роботи з відкритими даними в умовах відновлення економіки повинні стати такі:

- підвищення рівня консолідації екосистем;
- удосконалення взаємодії уряду та органів місцевого самоврядування у сфері збирання, публікації, моніторингу та використання даних;
- забезпечення високого рівня стійкості інфраструктури, що підтримує бази даних;
- підвищення якості даних за рахунок збільшення на офіційному порталі кількості доступних для використання інструментів;
- розвиток співробітництва з окремими національними порталами відкритих даних, недержавними порталами, ІТ-компаніями, навчальними закладами та науковими установами;
- вдосконалення показників вимірювання, моніторингу та оцінювання впливу даних на економічні та соціальні процеси;
- вдосконалення моделей фінансування роботи з даними, залучення широкого кола користувачів до обговорення та вдосконалення програм формування і використання даних;
- розвиток і підтримка міжнародного співробітництва з метою вирішення спільних проблем.

Ключове місце серед інституційних інновацій, сформованих у результаті цифрових трансформацій, посідають інформаційні (цифрові) платформи (далі — ІП), які стали універсальним інструментом капіталізації. Потенціал розвитку, що надає платформна модель ведення бізнесу, здатен стати каталізатором прискорення повоєнного відновлення та реструктуризації економіки України. Однак його використання можливе за умови подолання проблем і викликів, зумовлених суттєвою перебудовою складових економічного середовища у процесі платформізації економіки.

У *короткостроковій* перспективі (1—2 роки) доцільні заходи, спрямовані на:

- заохочення створення і підтримку функціонування національних платформ спільного споживання та платформ — потокових сервісів, а також системної інтеграції з урахуванням національних інтересів глобальних провайдерів аналогічних цифрових послуг;
- підтримку діяльності платформ, що забезпечують оптимізацію;
- державну підтримку спрощення доступу до глобальних платформ науково-технічних даних.

У *середньостроковій* перспективі (3—7 років) необхідне впровадження в контексті забезпечення сталого розвитку національної економіки заходів підтримки платформізації національної економіки, зокрема:

- нарощування частки платформ в економіці та поглиблення їх диференціації;
- формування законодавчої бази регулювання трудових відносин між замовниками (роботодавцями) та виконавцями робіт на платформах;

- розроблення концепції конкурентної політики на платформних ринках;
- організація системи заходів, спрямованих на формування корпоративної культури співучасті.

Необхідність забезпечення належного рівня кіберстійкості обумовлює потребу у *формуванні національної системи кіберзахисту*, в якій будуть чітко визначені інститути, стандарти, положення, механізми взаємодії зацікавлених сторін, у тому числі з міжнародними організаціями та системами збирання та поширення інформації про кіберзагрози, а також забезпечено постійний моніторинг заходів реагування на кіберінциденти.

Промисловий розвиток. Розвиток у повоєнній Україні окремих видів промислової діяльності, що мають високий ступінь наукового супроводу новітніх технологій, охоплюють:

- атомну енергетику, у напрямі створення елементів ядерного паливного циклу з використанням покладів урану і цирконію;
- титаново-літійову та алюмінієву галузі;
- чорну металургію на базі нових технологій;
- важке енергомашинобудування;
- новітні нафтохімічні технології виготовлення органічних продуктів для різних галузей економіки;
- нові високоврожайні, стійкі до засухи і шкідників сорти сільськогосподарських рослин та їх вирощування для забезпечення продовольчої безпеки України та світу, їх поглиблена переробка на промисловій основі;
- синтетичне рідке паливо (бензин, дизельне паливо тощо).

Пріоритети галузевого розвитку промисловості мають визначатись із необхідності відновлення ключових галузей, розвиток яких має відповідне ресурсне забезпечення, високий потенціал ефективності та інноваційності, вагоме соціальне значення, а також галузей з легким доступом для малого і середнього бізнесу, здатних швидко адаптуватися до змін середовища й оперативно реагувати на його потреби. Серед них — металургія, машинобудування, хімічна, фармацевтична, харчова, деревообробна галузі, легка промисловість та промисловість будівельних матеріалів.

Агропромисловий напрям. Україна як потужний виробник і нетто-експортер більшості видів агропродовольчої продукції протягом усього періоду свого незалежного розвитку практично не перебувала у стані продовольчої небезпеки. Зокрема, присутність вітчизняної агропродовольчої продукції на внутрішньому ринку країни оцінювалася у середньому на достатньо високому рівні — 85 %. Однак повномасштабне вторгнення РФ в Україну, що призвело до зменшення площ посівів, руйнації логістики поставок як виробленої аграріями продукції, так і необхідних їм виробничих ресурсів, суттєво скоротило масштаби сільгоспвиробництва. Це, відповідно, спричинило зниження рівня продовольчого самозабезпечення країни, для відновлення і подальшого підвищення якого, як і для забезпечення агропродовольчого експорту, у повоєнний період необхідно насамперед:

- відновити логістику зазначених поставок продукції і ресурсів для підтримання фінансової спроможності аграріїв та стабільного функціонування ви-

робництва, а за необхідності — здійснювати також справедливий розподіл лімітованих матеріально-технічних ресурсів агровиробництва шляхом створення платформи з акумулювання запитів аграріїв щодо їхніх ресурсних потреб;

- продовжити на визначений період (до стабілізації продовольчої ситуації) дію запровадженого у воєнний час механізму держзакупівель критичних видів продовольства для безкоштовного забезпечення ним населення звільнених від окупації територій, використовуючи карткову систему;

- провести розмінування і розчищення сільгоспугідь на раніше окупованих і прилеглих до них територіях з метою їх безпечного використання;

- сформувати фонд, у тому числі із залученням ресурсів міжнародної допомоги, для фінансової і матеріально-технічної підтримки аграріїв, які зазнали суттєвих втрат у результаті війни, через використання грантових механізмів.

Наступні етапи відродження передбачають перехід до реалізації довгострокових цілей забезпечення національної продовольчої безпеки.

4.5. ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Джерела фінансування. Вже зафіксовані й потенційні масштаби людських і матеріальних втрат унаслідок зовнішньої збройної агресії¹⁴ означають, що для повоєнного відновлення економіки України внутрішніх фінансових ресурсів однозначно не вистачить. Терміни отримання коштів (репарацій) від сторони агресора (сума заморожених російських активів оцінюється на рівні понад 300 млрд дол. США) не є визначеними.

Україна має свідомо формувати коаліцію іноземних партнерів, здатних надати потрібну підтримку на найбільш преференційних для неї умовах, а зважаючи на невисокий рівень довоєнної репутації, має ставитися до цього завдання з не меншою увагою, ніж до формування партнерського блоку під час воєнних дій, безперервно доводити свою надійність та ефективність у використанні наданих їй фінансових ресурсів. Одним із чинників ефективності Фонду відновлення України має розглядатися його жорстка прив'язка до системи проектів економічного відновлення, визначених під час жорсткого відбору ще до їх винесення на обговорення з країнами-донорами.

Для довідки:

Ключовою умовою залучення зовнішнього фінансування (як міждержавного, так і приватного) залишається забезпечення довіри кредиторів та донорів насамперед у частині цільового і прозорого використання коштів.

¹⁴ Зокрема, за оцінками KSE Institute (аналітичним центром при Київській школі економіки) спільно з Офісом Президента України, Міністерством економіки, Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерством інфраструктури України, Міністерством розвитку громад та територій України.

Особливої актуальності набуло це питання у контексті випадків завищення цін закупівель на потреби ЗСУ структурами Міноборони, рівня корупційності видатків державного бюджету, закритості і непрозорості розподілу допомоги партнерів і донорів.

Враховуючи пропозиції щодо умов надання Україні міжнародної допомоги (залежно від фактичного виконання нею своїх зобов'язань), необхідно сформувати не лише систему відбору проєктів повоєнного відновлення, а й систему контролю за їх реалізацією. Невдачі та корупція у цій сфері мають розглядатися як загроза національній безпеці та фактор унеможливлення подальшого вступу України до ЄС.

Попри складність залучення для відбудови України заморожених активів країни-агресора РФ, варто створити національну систему юридично коректного документування завданих Україні економічних та фінансових збитків для наступного подання позовів у міжнародні судові інстанції з метою компенсації цих збитків.

Оскільки на першому етапі відновлення забезпечити винятково грантове фінансування Україні навряд чи вдасться, варто враховувати можливість списання (аж до фактичного скасування) частини її боргу в разі демонстрації високої результативності співпраці з країнами-донорами та використання їх фінансової допомоги. Це вимагатиме особливої політичної довіри до України та зацікавленості в її успішному розвитку з боку країн-донорів. Для цього Україна має демонструвати бездоганне виконання взятих на себе зобов'язань як у межах співпраці в рамках повоєнного відновлення, так і інших спільних проєктів, у тому числі у рамках допомоги з боку міжнародних фінансових організацій.

Іншим варіантом зменшення боргових зобов'язань України перед зовнішніми кредиторами може бути передача їм преференційних прав на концесію (або власність) певних об'єктів.

Рекапіталізація корпоративного бізнесу має бути одним із ключових елементів політики відновлення та реструктуризації повоєнної економіки України. Стратегія фінансового забезпечення повоєнного відновлення корпоративного бізнесу повинна мати чітко визначені етапи, обсяги, джерела та інструменти фінансування.

Завданням першого етапу є відновлення платоспроможності та ліквідності підприємств, завданнями наступних етапів стануть фінансування програм розвитку та модернізації на сучасній технологічній основі відповідно до пріоритетів економічного розвитку з урахуванням стандартів та вимог ЄС.

Зважаючи на об'єктивну обмеженість внутрішніх ресурсів та обсягів фінансової допомоги іноземних країн для фінансування таких програм, ключовим завданням державної політики у цей період буде створення умов для залучення прямих іноземних інвестицій у таких масштабах, які дадуть змогу змінити структуру економіки країни у бік високотехнологічних, конкурентоспроможних на міжнародних ринках секторів економіки.

Після завершення війни очікується масштабний дефіцит власних коштів підприємств, зумовлений, поряд із об'єктивними причинами (прямими та непрямими збитками), також і втечею капіталу з країни [16, р. 32]. Російська

агресія зумовить подальше зростання ризиків і очікуваної плати за вкладений капітал. Лише за I квартал 2022 року, у якому РФ розпочала повномасштабну війну з Україною, відрахування банків до резервів під кредити зросли в 11 разів [17]. Ризики поновлення бойових дій залишатимуться високими, а тому відповідно високими залишатимуться інвестиційні ризики, що не створюватиме мотивації для рекапіталізації бізнесу за рахунок власних коштів або залучення капіталу на ринкових засадах у повоєнний період. За таких умов не слід очікувати масштабного припливу прямих іноземних інвестицій (далі — ПІІ) у перші повоєнні роки. Втім у подальші роки саме це джерело повинно відіграти вирішальну роль у фінансуванні реструктуризації та піднесення економіки України на вищий технологічний рівень ¹⁵.

Відповідно до досвіду повоєнного відновлення економік зарубіжних країн для уникнення дублювання у прийнятті рішень, концентрації ресурсів та контролю за їх цільовим використанням доцільним є створення інституційного каркасу, центральною ланкою якого на національному рівні має стати спеціальна державна фінансова установа [16, р. 120], що акумулюватиме кошти з усіх потенційних джерел фінансування та розподілятиме їх за напрямками відповідно до визначеного плану повоєнної реконструкції та розвитку економіки.

Перші кроки для реалізації цього завдання державою були зроблені у травні 2022 року: уряд офіційно проголосив про створення Фонду відновлення [19], який наповнюватиметься з п'яти джерел ¹⁶. Нині частково регламентовано лише питання використання державними органами коштів, які надходять на офіційні рахунки для пожертв на підтримку України «United 24» (звичайна фандрейзингова платформа) [20].

Для створення інституційного каркасу необхідно:

- визначити форму і нормативно-правову основу створення Фонду відновлення як спеціалізованої фінансової установи, що діятиме відповідно до чинного законодавства України або на основі спеціального Закону «Про Фонд відновлення»;
- передбачити виокремлення фінансування повоєнного відновлення корпоративного бізнесу в окремі напрями діяльності Фонду відновлення через дочірній Фонд повоєнного відновлення корпоративного бізнесу (далі — Фонд);
- розробити «Порядок функціонування і використання коштів Фонду повоєнного відновлення корпоративного бізнесу», у якому передбачити акумуляцію Фондом фінансових ресурсів, залучених з усіх джерел для цільового фінансування програм рекапіталізації бізнесу та інвестиційних проєктів розвитку;

¹⁵ Аналіз практики повоєнного відновлення економіки зарубіжних країн підтверджує, що у перші роки основним джерелом фінансування більшості з них була іноземна фінансова допомога [16, р. 118].

¹⁶ В Україні створюють Фонд відновлення за п'ятьма напрямками: допомога державним партнерам та міжнародних фінансових організацій, допомога великим міжнародним корпораціям, заморожені, конфісковані у РФ активи, внески приватних осіб, допомога міжнародних гуманітарних організацій та благодійних фондів [19].

- узгодити з міжнародними донорами та окремими країнами-донорами цілкове використання Фондом отриманих коштів на фінансування повоєнного відновлення бізнесу;

- закріпити за Фондом функції компенсації прямих та покриття непрямих збитків бізнесу, спричинених російською агресією, на основі нормативно закріплених процедур, форм та інструментів; сприяння доступу постраждалого бізнесу до капіталу на фінансових ринках (надання гарантій під банківські кредити; компенсація відсоткових ставок);

- забезпечити відкритість і прозорість діяльності Фонду шляхом регулярного розкриття фінансової інформації відповідно до Міжнародних стандартів фінансової звітності (далі — МСФЗ).

Для довідки:

Насамперед необхідно розробити та затвердити нормативні правила оцінювання викликаних російською агресією збитків, які мають складатись з таких процедур: 1) фіксація втрат матеріальних активів; 2) верифікація втрат матеріальних активів; 3) оцінювання масштабів збитків.

Нині уже створено нормативно-правову базу для фіксації фактів втрати житлового фонду за заявами власників житла в електронній формі (Постанова КМУ «Про Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» від 26 березня 2022 року, № 380). Подібну практику пропонується поширити на фіксацію втрат матеріальних активів бізнесу. Для цього необхідно:

- розробити і закріпити у «Порядку ведення реєстру збитків, викликаних російською агресією» (далі — Реєстр збитків) процедуру подання постраждалими підприємствами інформації про втрати матеріальних активів у електронній формі;

- встановити стандартизовані процедури (відповідну електронну форму) підтвердження втрат матеріальних активів бізнесу, що мають містити перелік документів про право власності на них та доказів їх фактичної наявності на початок повномасштабного вторгнення РФ в Україну; підтвердження факту їх втрати або пошкодження (фотодокази, акти знищення (пошкодження) майна та ін.);

- передбачити автоматичне включення інформації до Реєстру збитків за умови відповідності інформаційного повідомлення встановленим вимогам.

4.6. РОЗБУДОВА ІНФРАСТРУКТУРИ

Нинішні інфраструктурні проблеми пов'язані зі значними масштабами руйнування / пошкодження інфраструктурних об'єктів та з їх браком на територіях, що не зазнали пошкоджень, але акумулювали багато ВПО, що відповідно збільшило попит на послуги та житло. Є суттєвими прогалини щодо безпеки існуючої інфраструктури (особливо в умовах воєнних дій), зокрема відсутність укриттів (або їх неналежний стан), невідповідність потребам воєнного часу.

Але і віцілілі об'єкти, значною мірою, страждають на технологічну застарілість і не відповідають потребам сучасного виробництва та запитам населення. Нова інфраструктурна політика має ґрунтуватися на сучасних технологіч-

них надбаннях, зокрема, на можливостях її модернізації та отриманні послуг (адміністративних, інформаційних, послуг психологічної підтримки, освітніх) у режимі online. Розбудова інфраструктури має враховувати також старіння населення та зростання потреб у відповідних послугах, необхідність її пристосування до вимог людей різних вікових груп.

Житло. Внаслідок активних воєнних дій в Україні зруйновано понад 143,8 тис. житлових будинків, з них 126,7 тис. — приватних (індивідуальних), 16,8 тис. — багатоквартирних, майже 0,3 тис. — гуртожитки. Збитки, завдані житловому фонду, сягнули 52,5 млрд дол. США [22]. Але і той житловий фонд, що зберігся, не відповідає потребам населення та стандартам енергоефективності. Майже 80 % багатоквартирних будинків побудовані до 1994 року і впродовж останніх 30 років не забезпечувались належним поточним і капітальним ремонтом. Інфраструктура водопостачання та водовідведення й теплопостачання застаріла, енергоємна та фізично зношена.

Очевидно, що забезпечення житлом всіх, хто його втратив внаслідок війни, є нагально необхідним, але водночас треба дбати про технологічну реконструкцію житла, підвищення його енергоефективності та розвиток кліматично нейтральних систем життєзабезпечення у сільських і міських громадах. Реалізація цих намірів має бути забезпечена відповідними інституціональними механізмами, зокрема, комплексними та генеральними планами розвитку територій, програмами оновлення житла з пріоритетним акцентом на забезпечення енергоефективності, комплексом регіональних заходів і заходів територіальних громад щодо енергетичної реконструкції будівель з модернізацією централізованого опалення для зменшення споживання паливних ресурсів.

Потребує становлення повноцінний ринок житла із пріоритетом залучення довгострокових кредитних ресурсів через біржі, інвестиційні фонди, іпотечні і житлові банки, страхові компанії та інші ринкові структури.

Медико-реабілітаційна інфраструктура. Наслідки воєнних дій виявили слабкі сторони системи громадського здоров'я та реагування на надзвичайні ситуації, дефіцитність національних, регіональних та місцевих планів і процедур щодо забезпечення медичних гарантій. У повоєнний період першочергового значення набудуть програми забезпечення доступу до кваліфікованих медичних та реабілітаційних послуг, включно із відновленням психологічного здоров'я. Потрібні програма відновлення і трансформації мережі закладів охорони здоров'я та програма забезпечення фінансової стабільності. Перша має спрямовуватися на надання базових послуг шляхом розширення послуг первинної медичної допомоги, впровадження моделі роботи мультидисциплінарних структур на рівні первинної медичної допомоги, впровадження багаторічних договорів між Національною службою здоров'я України та закладами охорони здоров'я. Друга — орієнтована на запровадження гнучких методів фінансування у сфері охорони здоров'я, розширення програми медичних гарантій, розвитку ринку добровільного медичного страхування.

Основними напрямками трансформації медичного обслуговування мають бути такі:

1) зміцнення інститутів національної системи охорони здоров'я задля забезпечення керованості процесом відновлення;

2) забезпечення фінансової стабільності системи охорони здоров'я;

3) посилення медичних служб, включно зі службами психічного здоров'я та фізичної реабілітації для задоволення потреб окремих категорій (ВПО, ветеранів і ветеранок війни, дітей, поранених і травмованих);

4) відновлення мережі закладів охорони здоров'я на основі підходів, орієнтованих на пацієнтів;

5) зміцнення людських ресурсів системи охорони здоров'я шляхом освітньої реформи та шляхом інтеграції міжнародних практик;

6) посилення системи охорони здоров'я за рахунок інформаційних систем та цифровізації.

Освітня інфраструктура. Від початку повномасштабної війни повністю зруйновано 406 закладів освіти, пошкоджено — понад 2,6 тис. За межами України вимушено перебувають 516 тис. дітей шкільного віку (у перші місяці війни ця цифра становила 620 тис.) [22]. Внаслідок війни порушено навчальний процес у цілому, що стосується всіх без винятку гілок системи.

У рамках повоєнної розбудови необхідно здійснити перехід від усталеної в Україні навчально-дисциплінарної моделі до затвердження моделі розвитку предметно-просторового середовища, створення державної системи регулярного тестування школярів за віком, що дасть змогу отримувати оцінку результатів навчання за соціальними і демографічними ознаками, формування специфічної для України інфраструктури для навчання і зацікавленості роботодавців інвестувати кошти в підготовку спеціалістів. Необхідно подолати роз'єднаність та сформувані скоординованість зусиль бізнесу, освіти та органів влади.

Об'єкти критичної інфраструктури. Критична інфраструктура є стратегічно-новажливою для безпеки держави та населення, її пошкодження або руйнування послаблює систему національної оборони, призводить до людських жертв, значних матеріальних та фінансових збитків, погіршує природне середовище.

Рушійною силою необхідних змін має стати державне стимулювання довгострокового інвестування в транспортну і транспортно-логістичну систему, формування диверсифікованих джерел надходження коштів для їх розвитку. Необхідно прискорити процеси декарбонізації транспорту на основі запровадження нових технологій, передусім це стосується залізничного транспорту, що змінить технології, склад і напрями перевезень. І попри значну тривалість циклу упровадження цих технологій (зокрема, на залізничному транспорті від запиту на розроблення до експериментального випробування проходить щонайменше 10—15 років) економічні і соціальні ефекти вартують таких зусиль. На основі реалізації проєктів, розроблених спільно з країнами-партнерами, мають формуватися транспортні коридори із залученням річкових портів, сухопутних маршрутів для збільшення обсягу експорту товарів. Інтероперабельність на залізничному транспорті створить умови для посилення взаємодії транспортних систем різних країн.

Ключові зміни й нові можливості розбудови сучасної енергетичної інфраструктури відкриває інтеграція Об'єднаної енергетичної системи України із загальноєвропейською енергосистемою ENTSO-E, що розпочалася із їх синхронізації [23]. Україна впродовж п'яти років ретельно технічно готувалася до такої синхронізації та фактично зробила це на рік раніше від запланованого терміну, що дало змогу забезпечити її незалежність від енергосистем Росії та Білорусі та організувати стабільну роботу навіть в умовах ведення воєнних дій. На фоні систематичного знищення агресором енергетичної інфраструктури України ці кроки набули дійсно критичного для існування нашої держави значення.

Інформаційна інфраструктура. Повеєнна розбудова України передбачає формування єдиного національного інформаційного простору, інтегрованого в європейський та світовий, що позитивно вплине на інноваційно-інвестиційний розвиток стратегічно значущих галузей вітчизняної економіки. Для прийняття ефективних управлінських рішень щодо успішного розвитку в країні ринкової інфраструктури доцільно використати інформацію платформи Cities4Cities, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, Європейського альянсу міст і регіонів за відбудову України, орієнтовану на широку залученість стейкхолдерів до реалізації завдань відновлення.

Фінансова інфраструктура. В умовах зовнішньої військової агресії діяльність фінансових посередників, насамперед банків і платіжних систем, виявилась вагомим стабілізуючим чинником: з перших днів вторгнення система електронних платежів працювала без перебоїв, банки забезпечували платежі та розрахунки, необхідні для функціонування економіки, бюджету, зокрема ЗСУ, обслуговували потреби населення. Банківська система України залишалася стійкою і ліквідною з перших днів військового вторгнення [24], як і контрольована НБУ інфраструктура фінансових ринків, зокрема депозитарій НБУ та АТ «Розрахунковий центр».

Банківський сектор працював стабільно, банки відновлювали роботу своїх мереж у звільнених регіонах, хоча загальна кількість відділень у країні скоротилася. Банки зберігали довіру вкладників, тривав приплив коштів клієнтів (хоча переважно на поточні рахунки). Попит на кредити залишався низьким (частка непрацюючих кредитів зростає, кредитний ризик залишається ключовим [25], втрати від кредитного ризику зростають). Попри значні відрахування до резервів, за результатами 2022 року сектор отримав 24,7 млрд грн прибутку [25]. Надалі збитки банків від кредитного ризику зростатимуть: за оцінками НБУ, банки втратять щонайменше 20 % кредитного портфеля [26]; за іншими оцінками, значно більше (щонайменше в 3—4 рази менші від реальних втрат [26; 27]).

Небанківські фінансові установи виявилися менш готовими до викликів війни порівняно з банками і дещо гірше впоралися з ризиками [28]. У II кварталі 2022 року тривало скорочення активності надавачів небанківських фінансових послуг, обсяги основних фінансових послуг знизилися: зменшилися обсяги страхових премій за більшістю видів страхування та виплати за ризиковими видами. Сектор кредитних спілок також звужувався: обсяги активів та кредитування зменшилися, члени кредитних спілок повертали депозити. Обсяг

кредитування фінкомпаніями та ломбардами, факторингу, фінансового лізингу та гарантій у II кварталі 2022 року істотно скоротився, а за деякими з цих операцій — впав майже до нуля.

У середньостроковій перспективі варто оновлювати інструментарій для майбутніх інвестицій. Йдеться про спрощення та оновлення регулятивних підходів у кредитуванні, продовження виведення з небанківського сектору «схемних» та фінансово нестійких компаній. Важливо з'ясувати коректність відображення якості кредитного портфеля, достатність формування резервів та оцінити реальний розмір регулятивного капіталу банків. Актуальним завданням залишається управління ліквідністю банків, зокрема в частині стимулювання строкових вкладів населення, оскільки саме дестимулююча політика банків по відношенню до залучення коштів населення стала прикметною особливістю 2022 року, коли навіть при підвищенні облікової ставки НБУ, банки не підняли ставки за депозитами, хоча активно заробляли на вкладеннях у депозитні сертифікати НБУ [29].

Інфраструктура індустриальних парків. Необхідно прискорити формування розгалуженої інфраструктурної мережі індустриальних парків, вирішивши головну проблему — залучення потенційних інвесторів для капіталомістких інноваційних проєктів розвитку. Мережа логістичних центрів із функціями накопичення, збереження, розподілення та забезпечення роздрібних торговельних мереж товарами вітчизняного виробництва сприятиме розвитку внутрішнього агропродовольчого ринку. Разом із впровадженням інституційних економічних механізмів це зміцнить позиції малих і середніх товаровиробників на ринку, здійснить перерозподіл доданої вартості між ланками ринкового ланцюга. Відновленню логістики стратегічних товарних ринків сприятиме раціональне використання коштів Фонду відновлення майна та зруйнованої інфраструктури, відкритість та прозорість фінансування процесів повоєнного відновлення України.

Інфраструктура і логістика товарних ринків. Розбудова і модернізація розгалуженої мережі об'єктів ринкової інфраструктури, зруйнованих / пошкоджених внаслідок військової агресії, є одним з пріоритетних завдань нормалізації економіки і життєдіяльності суспільства у воєнний і повоєнний час, саме її наявність сприятиме ефективності функціонування усіх ланок ринкового ланцюга. Формування єдиної загальнодержавної мережі локацій складського господарства, місць паркування вантажного автотранспорту для безпечних і надійних ланцюгів постачання товарів на території країни, мережі інформаційно-комерційних та постачальницько-збутових організацій дасть змогу прискорити розвиток товарного ринку в країні та її регіонах.

4.7. ВІДНОВЛЕННЯ ДОВКІЛЛЯ

Екоцид внаслідок воєнних дій та прямого тероризму РФ створює додаткові ризики передачі екологічно токсичної спадщини майбутнім поколінням. Повоєнне відновлення територій, уражених збройною агресією, наразі оцінюється у сотні млрд дол. США. При остаточному визначенні необхідних витрат

необхідно враховувати потреби відновлення довкілля та екологічної модернізації. Споруди, що відбудовуватимуться, мають максимально відповідати стандартам енергоефективності, а їх експлуатація — бути безвідходною або здійснюватися за принципом рециклінгу. Іншими словами, майбутнє України має бути максимально «зеленим».

Відновлення доріг, мостів, мереж електро- та водопостачання здійснюватиметься централізовано, на державному рівні, за рахунок кредитів або зовнішньої фінансової допомоги. Приватні компанії натомість можуть фінансувати заходи з розчищення малих річок від залишків військової техніки та уламків снарядів. У справі відновлення природоохоронних територій так само слід покласти на бізнес, оскільки держава навряд чи буде спроможна швидко вирішувати локальні проблеми громад та екосистем.

Відновлення навколишнього природного середовища: комплексний підхід. У зонах бойових дій, де шкоду завдано не лише окремим природним ресурсам (водним, земельним, лісовим, природно-заповідному фонду, атмосферному повітрю, ландшафтам, надрам), а й цілим екосистемам, відновлення довкілля має відбуватися на всій ураженій території та якомога швидшими темпами. Йдеться про лісовідновлення шляхом висаджування швидкорослих порід дерев, наближення штучної структури насаджень до природної, впровадження удосконалених технологій фільтрації й очищення води, інтенсивну рекультивацію земель, їх відновлення за допомогою інноваційних технологій (у тому числі полікультурного й органічного землеробства), інтродукцію біологічних видів, які перебувають під загрозою, з метою якнайшвидшого відновлення середовища їх існування.

Заходи відновлення довкілля мають бути поширені також на території, що не зазнали прямого бойового ураження. Адже через воєнний стан вчасно не здійснювалися плановані природоохоронні заходи — насамперед, лісовпорядкування, лісовідновлення та догляд за лісом, поточний ремонт водогосподарської інфраструктури, меліоративні заходи. Без додаткового втручання все це призведе до погіршення стану природних ресурсів та деградації довкілля.

Загроза голоду, що постала внаслідок воєнних дій на території України, та значна залежність великої частини країн світу від експорту українського зерна призведуть, з одного боку, до підвищення цінності українських земель сільськогосподарського призначення, а з іншого — до інтенсифікації вітчизняного агропромисловництва. Це має відбуватися з урахуванням вимог та принципів аграрної й екологічної політики ЄС. Так, відновлення повноцінного агропромисловництва потребує запобігання вирощуванню врожаю на забруднених землях, а отже, ретельної перевірки якості ґрунтів сільськогосподарських угідь на територіях, де велися активні бойові дії.

Цільове призначення територій, які відновлюватимуться у повоєнний період, не завжди має зберігатися з довоєнним. Так, за певних обставин, може виявитися доцільним заліснення сільськогосподарських земель або навпаки — вилучення земель зруйнованих лісів для сільськогосподарського виробництва. Збалансована модель землекористування передбачає забезпечення синергії між

господарюванням та функціонуванням екосистем, зменшення рівня розораності земель, збільшення площі лісів. У відновленні територій, розташованих всередині або поблизу населених пунктів, доцільно застосувати ландшафтне планування, наприклад, перетворити зруйновані території на зелені паркові зони. Водночас треба зберігати особливо цінні в екологічному відношенні категорії земель, аби не допустити забудову прибережних зон, розорення заплавл тощо. В окремих випадках доцільною буде консервація земель.

Повоєнне відновлення національної економіки потребуватиме вилучення з навколишнього середовища значних обсягів природних ресурсів. Це означає потребу координації господарської та природоохоронної діяльності з метою узгодження економічних потреб з екологічними цілями, а також збалансування всіх складників сталого розвитку суспільства — екологічної (відновлення довкілля), економічної (відбудова національної економіки) та соціальної (захист населення, допомога постраждалим, відновлення здоров'я громадян).

Лісові ресурси. Знищення рослинності та тварин, що мешкають на близько 2,9 млн га лісів, охоплених війною, матиме довготривалі наслідки — можуть знадобитися століття для відновлення попереднього складу флори та фауни. Перенаправлення зусиль служб, відповідальних за безпеку лісів (наприклад, пожежних команд), на потреби фронту, також спричиняє посилення вразливості лісових масивів.

Для вирішення проблеми необхідно:

- 1) ідентифікувати усі ліси, де є нерозірвані боеприпаси, та розробити спеціальні карти із зазначенням небезпечних територій;
- 2) здійснити розмінування лісів, якщо це можливо. Порядок робіт у таких кварталах має погоджуватися з територіальним органом ДСНС та представниками ЗСУ;
- 3) лісам, забрудненим боеприпасами, на законодавчому рівні має бути встановлено особливу категорію, а на їхніх територіях організовано зони відчуження.

Земельні ресурси. Від 2014 року в Україні від воєнних дій постраждало близько 150—180 тис. км², що становить 25—30 % усієї території країни. Окрім населених пунктів пошкоджено та забруднено боеприпасами землі сільськогосподарського призначення площею 25 тис. км². Бомбардувань зазнали тисячі гектарів земель; сотні тисяч гектарів було спалено разом з урожаєм. Окрім економічних збитків, території зазнали хімічного забруднення та вибухового ураження ґрунту. Так, унаслідок вибухових хвиль утворюються вирви, відбувається ущільнення ґрунтів, знищення рослинності, загибель ґрунтової фауни. Все це спричиняє зміну гідролітичного режиму, руйнує структуру ґрунту і зрештою призводить до його ерозії та опустелювання. Природне відновлення земельних ресурсів від окремих видів забруднень потребує сотень років.

Частина хімічних речовин під час вибуху стає газоподібною, інша частина осідає у ґрунті у вигляді сірки. Під час дощу сірка контактує з водою і утворює вкрай небезпечну сірчану кислоту. Велика частина сірки потрапляє в атмосферу, випаровується або разом з ґрунтовими водами потрапляє в підземні води.

Окрім сірки, у підземні води потрапляють також важкі метали, що вивільняються внаслідок вибухів.

Першим етапом відновлення територій є їх розмінування. Подальші заходи охоплюватимуть:

1) оцифрування ділянок за допомогою супутникового, БПЛА або наземного моніторингу з прив'язкою до координат. Оцифрованими мають бути всі ділянки незалежно від масштабу ураження;

2) окремих відбір зразків, аналіз зразків щодо вмісту забруднюючих речовин (насамперед — важких металів);

3) очищення ділянок від забруднення, відновлення ділянок, пошкоджених вибухами: у випадку неглибоких воронки та вирв (до 0,5 м) — їх засипання ґрунтовою масою, що залишилася на місці вибуху, з подальшим вирівнюванням поверхні.

Для довідки:

Глибокі воронки та вирви (понад 0,5 м) засипати ґрунтовою масою може бути економічно невигідно. Порядок шарів відновлюваного ґрунту має бути близьким до непошкоджених ділянок, а верхній шар (20—30 см) — найбільш родючим. Якщо ж засипати ділянку хаотично, то вона виявиться низькопродуктивною для сільського господарства, а її відновлення потребуватиме додаткових заходів (внесення органічних добрив, меліорантів, фіто-меліорації та ін.). Можна також залишити ділянку для її природного відновлення або заліснення (якщо метою є розширення площі екосистеми). У випадку відсутності рослинного покриву на пошкоджених ділянках може відбуватися ерозія ґрунту.

Рекультивация ґрунтів здійснюватиметься після обстеження та розмінування шляхом механічного загорання скребокми бульдозерів та грейдерів без ураження внутрішньої будови ґрунту та генетичних горизонтів — тобто проводиться груба рекультивация. Відтворення родючості ґрунту очікувано відбуватиметься десятки років залежно від площі руйнування та потребуватиме значних витрат.

Водні ресурси. Внаслідок воєнних дій понад 6 млн українців втратили повноцінний доступ до чистої води. Так, у Маріуполі внаслідок масованих обстрілів пошкоджено велику кількість систем водопостачання, мешканці були вимушені ховати померлих на подвір'ях поряд з комунікаціями водовідведення. Як наслідок, біологічні рештки, скиди до каналізаційних споруд потрапляли у водні об'єкти, зокрема до Азовського моря.

Погіршилась і *якість води*. Відомо про порушення роботи очисних споруд у Чернігові, Маріуполі, Миколаєві, Рубіжному, Скадовську, Слов'янську, Василівці. У Василівці та Миколаєві за допомогою космічних знімків зафіксовано скиди стічних вод у Дніпро. Непоодинокі випадки використання агресором водної інфраструктури для військових або політичних цілей. Зокрема, це стосувалося захоплення і знищення військовими РФ греблі Каховської ГЕС, що здійснювала контроль водних ресурсів Північно-Кримського каналу, який для посушливого півострова Крим був основним джерелом водопостачання¹⁷.

¹⁷ Від 2014 року канал перебував у центрі уваги транскордонної гідрополітики.

Першочерговими заходами, спрямованими на відновлення водних ресурсів, є:

- 1) відновлення постачання чистої питної води на всіх територіях, у тому числі за допомогою альтернативних джерел;
- 2) демілітаризація водної інфраструктури: виведення військ з території, де розташована критична інфраструктура, зокрема гідроелектростанцій;
- 3) гарантування безпеки та підготовка до можливих надзвичайних ситуацій;
- 4) здійснення регулярних інспекцій критично важливих об'єктів водної інфраструктури та гідроелектростанцій;
- 5) збір даних про пошкодження водної інфраструктури, забруднення води, шкоду, завдану прісноводним екосистемам, де це можливо, необхідно здійснювати відбір проб води на місці для підтвердження даних, зібраних дистанційно.

Поводження з відходами. Ризики впливу бойових дій на промислові підприємства, які використовують небезпечні хімічні речовини, пов'язані насамперед з руйнуванням обладнання та інфраструктури внаслідок обстрілів. Непрямий вплив пов'язаний із порушенням виробничих процесів через відсутність газо-, електро- та водопостачання, сировини, обладнання та матеріалів, нестачею персоналу тощо. Все це загрожує утворенням додаткових небезпечних відходів (порівняно із роботою таких підприємств у мирний час). Боротьба з наслідками таких ситуацій ускладнена через небезпеку повторних обстрілів, порушення логістики вивезення, утилізації й видалення небезпечних відходів. Крім того, значну небезпеку становлять об'єкти накопичення промислових відходів: хвосто- та шламосховища, мулові поля станцій очищення стічних вод, полігони.

Відсутність оброблення відходів на лінії зіткнення та на окупованих територіях, неможливість доставки померлих до місць захоронення спричиняють накопичення відходів просто неба, забруднення ґрунту та ґрунтових вод. Просочуючись крізь шари необроблених відходів, дощова вода сполучається з різноманітними хімічними речовинами, що виникли в процесі розкладання сміття. Таким чином утворюється токсичний фільтрат. Очевидно, що в деяких регіонах України після деокупації її територій логістику збирання й вивезення твердих побутових відходів (далі — ТПВ) доведеться створювати заново.

4.8. ВІДРОДЖЕННЯ РИНКУ ПРАЦІ

Напередодні повномасштабного вторгнення рівень зайнятості українського населення був найнижчим за останні 10 років — 55,7 %, причому скорочення зайнятості населення у 2021 році було обумовлено більшою мірою зменшенням попиту на робочу силу. Рівень безробіття становив 9,9 %, що перевищувало середній показник у країнах ЄС (7,0 %) [30]. Важливою ознакою 2021 року стало рекордне зростання кількості ФОПів (на 95 тис., за даними Опендатабот), що може свідчити не тільки про покращення умов ведення підприємницької діяльності, а й про поширення стратегії приховування найма-

ної праці під виглядом фіктивного підприємництва. Загалом передвоєнна ситуація на ринку праці віддзеркалювала негаразди в економіці країни, посилені пандемією COVID-19.

Повномасштабне військове вторгнення РФ завдало потужного удару українському ринку праці. Відбулися зростання рівня безробіття та масштабів неповної зайнятості, її тінізація, погіршення умов працевлаштування, або ж узагалі втрата можливості працевлаштування у значного відсотка населення, «ерозія» доходів тощо. Воєнна ескалація зумовила масове переміщення цивільного населення як на території України, так і до третіх країн. Навіть коли це не супроводжувалося розривом трудових відносин між роботодавцями та найманими працівниками, фізична неможливість виконання робіт і заробітку вдарило як по доходах населення, так і по підприємствах. Понад третина українських підприємств або повністю закрилися, або були змушені працювати набагато нижче за свої можливості [31].

У свою чергу, це обумовило трансформацію поведінкових стратегій населення і траєкторій входу / виходу та мобільності на ринку праці. Масовий виїзд з країни працездатного населення вочевидь зменшив градус напруги на ринку праці, але водночас поглибив дисбаланс його професійної структури. Країну покинула значна кількість жінок, які були задіяні не тільки у сфері приватних послуг, а й державному управлінні, медицині, освіті, науці. Це суттєво погіршило спектр, обсяги та якість публічних та соціальних послуг. Тричвал «прихисткова» міграція загрожує перетворенням на постійну, що формує загрозу критичного дефіциту висококваліфікованої робочої сили у вузьких сегментах ринку праці для повоєнного відновлення України.

В умовах неминучого скорочення демографічного потенціалу країни головними орієнтирами повоєнного розвитку українського ринку праці мають стати підвищення рівня та продуктивності економічної активності населення. Необхідно добитися збільшення рівня зайнятості населення старше 16 років до 54—55 %, частки формально зайнятих в їх загальному складі хоча б до 85 %, а рівень незадекларованої оплати праці знизити до 15—17 %. Дуже важливо, щоб імовірно у перші повоєнні місяці зростання рівня безробіття понад показники 2019—2021 років супроводжувалось скороченням його тривалості, принаймні до 4—5 місяців.

Необхідною і цілком реальною метою є підвищення продуктивності праці на 30—40 % порівняно із довоєнним показником. Хоча рівень продуктивності праці насамперед залежить від технологічної та організаційної модернізації підприємств, ринок праці може зробити свій внесок у ці процеси за рахунок: підвищення кваліфікаційної адекватності робочої сили вимогам робочих місць, поширення справедливих і стимулюючих систем оплати праці, формування партнерського характеру трудових відносин.

Досягнення зазначених параметрів ринку праці вимагатиме його глибокої модернізації. Зокрема вкрай важливим є подолання нині існуючого протиставлення інтересів роботодавців та найманих працівників. Отримання беззаперечної влади над робочою силою та скорочення її трудових прав не може вважатися головним напрямом забезпечення сприятливих умов для розвитку під-

приємництва. Суспільство та урядові структури мають визнати перевагу принципів партнерства, прозорості та демократії не тільки в царині електоральної політики, а й у сфері праці. Соціальна злагода підприємницьких і трудових інтересів стане запорукою атмосфери довіри, стратегічної стійкості та відтворюваності української економіки і соціуму. Справедлива збалансованість прав і реальних можливостей роботодавців і найманих працівників забезпечить відкритість каналів соціальної мобільності, створить нові можливості накопичення людського та соціального капіталу.

Модернізація системи профорієнтації. Економічні трансформації повоєнного періоду в поєднанні із масштабними психологічними зрушеннями неминуче віддзеркаляться у наявності значної кількості населення, позбавленого можливості та / або бажання займатися тим, чим вони займалися до війни. Допомогти їм у виборі нового заняття, навчити розуміти свої здібності, перспективи навчання та нової кар'єри має нова система профорієнтації, яка надаватиме послуги всім віковим групам населення України як на індивідуальній, так і на груповій / масовій основі. Для створення доступної інформаційної бази про актуальні та перспективні професії, вимоги до робочої сили, орієнтації у виборі форм і прийомів пошуку роботи й особливостях процесу працевлаштування необхідний ряд ключових інструментів:

- моніторинг та регулярна публічна презентація в доступній формі усіх типів технологій виконання робіт, які пропонуватиме економіка (доступні цифрові бібліотеки та довідники професій, що достатньо повно розкривають зміст технологічних процесів, видів робіт у них, сукупності необхідних компетенцій для їх виконання);

- система розробки, реалізації та постійного удосконалення спеціалізованих програм професійної орієнтації та забезпечення її кваліфікованими спеціалістами, які будуть застосовувати їх на практиці;

- система інформаційного супроводу профорієнтаційної діяльності, яка має забезпечити всебічне інформування широкого кола пошукачів роботи щодо можливостей професійної самореалізації через їх рекламу, інформування та пропагування;

- інфраструктура для реалізації таких профорієнтаційних заходів як тестування, навчання користуватися технологічно-кваліфікаційними бібліотеками, інформаційними ресурсами для пошуку роботи і самопрезентації, тестування та оцінювання наявних компетенцій, консультування;

- законодавчо врегульована система професійної адаптації, яка має сприяти дієвому входженню, оволодінню та досягненню професійної майстерності працевлаштованими особам за обраною професією безпосередньо на робочому місці та їх захищеність.

Ефективність функціонування нової системи професійної орієнтації населення буде залежати від:

- своєчасності, повноти та гнучкості взаємодії нової профорієнтаційної системи з інформаційною системою про стан ринку праці та його динаміки, а також прогнозів потреб економіки у робочій силі;

- залучення широкого кола учасників збору та обробки інформації про системи технологій, що практично застосовуються в економіці та забезпечення доступу до вивчення фактичних робочих місць та аналізу робіт;
- налагодження надійної системи регулярного фінансування нової системи профорієнтації;
- побудови системи професійної підготовки фахівців з профорієнтації та профконсультування;
- можливостей всіх закладів професійної та неформальної освіти здійснювати навчання та перепідготовку осіб, які скористались новою системою професійної орієнтації;
- впровадження системи моніторингу ефективності програм професійної орієнтації населення.

Модернізація професійної освіти. Повоєнне відродження України зумовить зростання потреби у кваліфікованих кадрах, брак яких в окремих ланках економіки гостро відчувався і в довоєнний період. Водночас у разі зросте запит на отримання нової професії чи кваліфікації з боку великих обсягів дорослого населення. Запорукою модернізаційних перспектив в освіті має стати суттєва перебудова стимулів та уподобань освітніх закладів в напрямку адекватності змісту та завдань навчальних програм здібностям та потребам населення. Зміст освіти має орієнтуватися не тільки на кон'юнктурні кваліфікаційно-професійні потреби економіки, а й слугувати платформою оволодіння сучасними знаннями, вміннями та компетенціями на найвищому рівні кожної предметної галузі знань. Взаємодія навчальних закладів, що надають різні рівні кваліфікації в межах єдиної системи знань чи професії, має забезпечувати безумовну спорідненість програм і їх відповідність сучасним знанням, світоглядам і технологіям в обраному професійному кластері.

Проблема якості професійної освіти має бути вирішена принципово іншою системою оцінки результатів навчання та визнання кваліфікаційної готовності. Має бути розірвана фінансова зацікавленість у випуску максимальної кількості студентів не дивлячись на якість оволодіння ним необхідних знань та вмінь.

Давно проголошені вимоги до побудови доступних систем послідовного професійного саморозвитку впродовж трудового життя кожному громадянину України, який має в цьому потребу, постануть як єдиний можливий спосіб відтворення конкурентоспроможності економічно активної особи на ринку праці в умовах скорочення чисельності робочої сили та її демографічного базису.

Процес *модернізації професійної освіти* має розв'язати завдання щодо:

- поліпшення якості освіти, структури навчально-педагогічного процесу, переліку спеціальностей і професій, змісту відповідних навчальних планів і програм згідно із сумою сучасних знань і технологій, досягненнями і перспективами розвитку науково-технічного прогресу (далі — НТП), суспільними очікуваннями і стратегічними цілями щодо модернізації технологічного укладу в Україні, диверсифікації національної економіки та зовнішніх ринків збуту вітчизняних товарів і послуг;

- удосконалення функціональної й територіальної організації регіональних підсистем професійної освіти, інтеграції спектру ланок (професійної орієнтації, професійно-технічної, вищої освіти, діяльності з підвищення кваліфікації і перепідготовки впродовж трудового життя) задля ефективної комунікації зі спільнотами споживачів послуг і представниками роботодавців, а також включення до територіальних науково-інноваційно-виробничих кластерів і ряду структур вільних економічних зон (далі — ВЕЗ);

- підвищення ефективності зв'язків і комунікацій закладів професійної освіти та споживачів цих послуг, суб'єктів соціального діалогу (держави, громадськості, роботодавців) з опрацювання і прогнозування масштабів та структури підготовки, підвищення кваліфікації, перепідготовки кадрів у рамках державного і регіонального замовлення, за програмами служб зайнятості, за кошти приватних осіб; популяризації в суспільстві об'єктивних уявлень про конкурентоспроможну освіту в умовах ринкової економіки України;

- поліпшення механізмів суспільного контролю за співвідношенням обов'язкового і необов'язкового компонентів навчальних програм у закладах професійної освіти різних форм власності;

- підвищення доступності конкурентоспроможної освіти для вразливих верств населення;

- сприяння випускникам у пошуку першого робочого місця за спеціальністю на ринку праці.

Інструментами модернізації організаційно-економічних засад і механізмів функціонування професійної освіти, підвищення якості цих послуг є:

- нормативні та адміністративні (об'єктивізація змісту і масштабів державного та регіонального компонентів замовлення на підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кадрів у закладах вищої і професійно-технічної освіти; узгодження державних стандартів спеціальностей і професій з національною системою кваліфікацій, створення прецедентів домінування державних стандартів професійної освіти у практиках визнання неформальної освіти, затвердження корпоративних стандартів знань, вмінь, компетенцій, кваліфікації за посадами);

- фінансові та фіскальні (впровадження субвенції державного бюджету на регіональне замовлення з підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації кадрів у закладах професійно-технічної освіти; встановлення податкових пільг і преференцій для суб'єктів господарювання, які фінансують підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кадрів з відривом і без відриву від виробництва);

- маркетингові (заохочення закладів професійної освіти різних форм власності до просування агрегованих брендів ВНЗ, ПТНЗ і їх спеціальностей, узгоджених як з поточними потребами регіональних ринків праці, так і з державною стратегією розвитку економіки, окремих сфер і видів діяльності; залучення інституцій соціального діалогу до визначення змісту і надання послуг професійної освіти).

Основними результатами модернізації системи і змісту професійної освіти у *короткостроковий період* стануть:

- поліпшення змісту і структури освіти, якості освітніх послуг за переліком спеціальностей і професій, щодо яких розподіляються державний і регіональний компоненти замовлення на підготовку, підвищення кваліфікації, перепідготовку кадрів;
- поширення програм і методик дуальної освіти у професійно-технічних закладах (від коледжів до училищ вужчої спеціалізації);
- подальше удосконалення державних стандартів спеціальностей і професій, узгодження з ними національної системи кваліфікацій, недержавних систем і стандартів визнання професійної освіти;
- формування мережі ресурсних центрів надання послуг професійно-технічної освіти, підвищення кваліфікації, перепідготовки кадрів на базі ПТНЗ регіонального статусу з диверсифікованою пропозицією освітніх послуг;
- підвищення ефективності контролю за профільним використанням коштів від господарської діяльності закладів професійної освіти різних форм власності.

У *віддаленій перспективі* модернізація системи і змісту професійної освіти сприятиме покращенню ситуації на ринку праці, зокрема більш швидкому і сталому працевлаштуванню економічно активного населення.

Інформаційна система ринку праці. Модернізація ринку праці в епоху цифрової революції вимагає переходу від розсипу стандартизованої та нестандартизованої інформації про ринок праці до формування ієрархічно-мережевої інформаційної системи ринку праці (далі — ІСРП). Інституційними платформами збору та обробки даних від економічних одиниць у такій системі виступають державна та відомча статистика, державні реєстри, вибіркові обстеження, online провайдери та мобільні оператори, інформаційні бази банків в частині, що стосується ринку праці. Інформаційні сліди повсякденної життєдіяльності економічних гравців переважно містяться в інтернет-просторі, а цільові дані в матеріалах окремих досліджень в царині економіки, соціології тощо та розслідувань ЗМІ, державних органів правопорядку та недержавних інституцій, а також судової системи.

Нині актуальна інформація щодо ринку праці та споріднених відносин характеризується нерівномірною доступністю, різноформатністю, спирається на різні таксономії та концептуальний базис, є непорівнянною у часі щодо об'єкта та предмета інформації. Сучасний розвиток інформаційних технологій відкриває недоступні раніше можливості інтеграції та концентрації даних та інших інформаційних об'єктів такого рівня, що реальний ринок праці може отримати хмарне представлення у вигляді онлайн біржі праці. Однак можливість у майбутньому формування єдиної, але багат шарової та розгалуженої онлайн-біржі праці потребує значних зусиль та ресурсів у ревізії усіх елементів інфраструктури щодо: ініціації створення даних, їх збору, обробки, зберігання, забезпечення доступу, переформатування, знеособлення та кіберзахисту, моделювання та представлення.

Основні напрями модернізації розвитку ІСРП:

- відкритість до нарошування обсягів інформації та її джерел;

- покращення достовірності, надійності, якості, вичерпності, доступності, цінності даних і виробленої інформації;
- запобігання технологічному старінню (ліквідація систем, не орієнтованих на вебтехнології, або з обмеженим доступом);
- використання державних реєстрів з метою формування централізованих баз даних;
- застосування модернізованих програмних продуктів, техніки, інформаційних комунікацій, розподілених систем задля отримання глобальної інформації;
- налагодження взаємодії між підсистемами з метою автоматизованого обміну інформацією;
- розширення аналітичних можливостей інформації зі створенням підсистем звітності та аналітичного управління, що сприятиме передбачуваності (прогнозуванню) у прийнятті рішень;
- підвищення ефективності та результативності ІСРП на основі удосконалення інструментів і ефективності процесів, у тому числі створення можливостей для виявлення порушень трудового законодавства;
- забезпечення комплексності (повноти, достатності) і належної швидкості збору даних та отримання інформації з метою її оперативного використання (зокрема, інформаційні потреби, пов'язані з безпекою, гігієною праці, умовами праці, трудовими відносинами тощо);
- впровадження управління комплексами даних та інформації;
- задоволення інформаційної потреби щодо каталогів і централізованих класифікацій;
- запровадження управління електронними звітами (статистичними) та електронною документацією щодо онлайн-ових транзакцій;
- удосконалення обліку, контролю та моніторингу всіх видів праці, зокрема незадекларованої;
- дотримання принципу гарантованості захисту інформації тощо.

Нове інституційне оформлення механізму взаємодії роботодавців та найманої робочої сили. Ключовою рисою модерного ринку праці має стати чіткіше інституційне оформлення механізму взаємодії роботодавців та найманої робочої сили. Синхронізація попиту на робочу силу та пропозиції досягається за рахунок розширення та вдосконалення послуг посередництва в пошуку роботи, коректного працевлаштування та звільнення. Відповідна система має спиратися на передові цифрові технології створення, збирання, обробки та регулювання доступності даних щодо вакансій і претендентів на роботу. Для цього вона може спиратися на мережево-центричну архітектуру, що поєднує як державних, так і приватних суб'єктів на ринку посередницьких послуг, які взаємодіють на основі інтегрованого софту та стандартизованих протоколів даних.

Центральною ланкою інституціоналізації інфраструктури взаємодії роботодавців та робочої сили має стати реформована Державна служба зайнятості (далі — ДСЗ). Для цього доцільно законодавчо підвищити статус ДСЗ шляхом підпорядкування її КМУ та визначення її місії як Національної агенції зі сприяння зайнятості та підбору персоналу. Встановити, що коштами Фонду

страхування на випадок безробіття фінансуватимуться тільки послуги офіційним безробітним, які мали певний стаж застрахованої особи. Послуги іншим категоріям осіб та підприємств мають фінансуватися з інших джерел, як державних, так і недержавних. Такий підхід сформує потужні стимули населенню для оформлення трудових відносин, а державі — для активізації політики детинізації зайнятості.

Політика в сфері оплати праці, адекватна завданням прогресивного повоєнного розвитку. Підтримка відповідності оплати праці складності роботи, рівню безпечності умов праці, професійно-діловим якостям працівника, результатам його праці та господарської діяльності підприємства не порушує прав роботодавця, а лише змушує його до чесного ведення справ і захищає усіх агентів ринкової взаємодії від опортуністичної поведінки. На сьогоднішній день така політика є адекватною сучасним досягненням світової економічної думки, зокрема, у межах ідеї необхідності мінімізації асиметрії доступу до правдивої інформації, транзакційних витрат від опортуністичної доконтрактної та постконтрактної поведінки, теорії контрактів та прав власності. Відповідно до них, коли держава бере на себе обов'язок гарантувати мінімальний розмір винагороди за працю та захист найманого працівника від її затримки, заниження чи невиплати, а також відповідності оплати праці її обсягу та складності, вона здійснює специфікацію та захист прав власності, не дозволяючи перекинути негативні екстерналиї від їх непорядкованості на інших осіб.

Досягнення цих завдань лише декларативними та адміністративними інструментами держави неможливо. До її реалізації мають бути залучені безпосередні учасники відносин з приводу оплати праці, а їх діалог, торги, конфлікти та виконання прийнятих зобов'язань можуть забезпечити досягнення спільного блага тільки на основі принципів демократичної участі, прозорості та інституційної процедурності, широкого соціального діалогу та створенням всеосяжних механізмів стимулювання добросовісної поведінки та компенсації за порушені угоди й нанесену шкоду. Для цього національна політика має виражатися у створенні консолідованого впливу держави та інших зацікавлених інституцій на поведінку суб'єктів призначення і погодження усіх релевантних умов визначення оплати праці.

Для реалізації цих ідей необхідно не тільки інституційно, а й економічно урівноважити договірну силу сторін торгу на ринку праці. З огляду на недостатню ефективність традиційних профспілок суспільство має вимагати від держави підвищення прав та можливостей локальної колективної ініціативи в сфері праці. Це означає, що будь-яка група осіб, що має спільні інтереси, навіть ситуаційні, може звернутися до державних інституцій трудового посередництва для консультацій щодо можливої протидії або лобіювання інтересів. Однак головним суб'єктом захисту людини на ринку праці залишатиметься держава з причин її податкової, електоральної та територіально-субсидіарної зацікавленості. Власне безпека та територіальна цілісність держави визначатиметься її здатністю не просто зайняти роботою своїх громадян, а забезпечити їм умови, цінність яких спонукає до захисту країни.

Окремими напрямами національної політики, що сприятиме адекватності оплати праці самій праці та завданням підвищення її продуктивності мають стати:

- забезпечення соціальної підтримки добробуту застрахованих громадян у період безробіття та обґрунтованої відмови особи від роботи на рівні, який би дозволяв не приймати пропозиції праці із заниженою оплатою праці;
- покращити інформаційний облік та публічне декларування вакансій, умов та оплати праці у сфері публічної презентації попиту і пропозиції на ринку праці;
- знайти способи регулювання зв'язку оплати праці від тих рис робочої сили і роботи, які суспільство вважатиме доцільним для свого розвитку;
- забезпечити детінізацію заробітної плати та захист найманих працівників від необґрунтованої затримки;
- розроблення та введення модерних соціальних стандартів у сфері оплати праці, які визначають усі необхідні порогові та критичні значення усіх релевантних чинників, що впливають на її ефективний розмір.

4.9. ЗБАЛАНСОВАНИЙ РОЗВИТОК ТЕРИТОРІЙ

Вихід на нову траєкторію розвитку досягатиметься на основі збалансування загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів, підвищення й ефективного використання потенціалу територій, надання підтримки окремим територіям (з гострими проблемами соціально-економічного розвитку, несприятливими екологічними умовами).

Стратегічна мета державної регіональної / територіальної політики консолідуватиметься на основі:

- 1) формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах;
- 2) підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів / територій;
- 3) розбудова ефективного багаторівневого врядування.

Пріоритетними завданнями забезпечення збалансованого розвитку територій в умовах воєнного стану та повоєнного відродження України є:

- подолання диспропорцій регіонального розвитку шляхом модернізації інструментів державної регіональної політики в частині стимулювання розвитку територій з урахуванням оновленої типології функціональних територій;
- розбудова смарт-спеціалізації територій на основі поєднання (або синергії) функцій сильної держави і економічної свободи підприємництва;
- стимулювання ефективної релокації виробництв на території, максимально віддалені від кордонів із РФ та Білоруссю, для формування збалансованого просторового розвитку;
- розвиток соціальної інфраструктури територій, де відбувається зростання чисельності населення й бізнесу (покращення якості освітніх послуг, посилення суспільної єдності, відновлення стійкості системи охорони здоров'я, вирішення житлових проблем, формування банків та раціональне використання комунального, соціального і службового житла;

- розбудова потенційно небезпечних територій в Україні на основі використання відповідних економіко-правових механізмів для розвитку проблемних / депресивних територій (регіонів або міст), а саме шляхом запровадження заохочувально-обмежувального режиму господарювання та використання різних стимулів / обмежень як для мешканців територіальних громад, так і для суб'єктів господарювання;

- розбудова логістично-транспортної інфраструктури прикордонних областей Західного регіону України на засадах інтегрованості, інтермодальності та сталого розвитку транспортних систем в умовах глобальних трансформацій світової торгівлі, зорієнтованої на логістичне забезпечення зовнішньої торгівлі України та зміцнення економічної стійкості регіонів;

- розвиток територіальних громад шляхом їх підтримки через механізми державного регулювання, визначальним з яких є фінансове вирівнювання, а також стимулювання місцевого економічного розвитку через інструменти впливу з боку регіональної влади та органів місцевого самоврядування.

Соціальна підтримка населення на рівні територій. На тлі зростання чисельності осіб, які потребують соціальної підтримки, що спричиняє значне навантаження на систему соціальної підтримки населення в окремих регіонах, вирішуватиметься проблема активізації впровадження єдиної інформаційної системи соціальної сфери. Зокрема, до її експлуатації долучатимуться першочергово області, які прийняли значну кількість ВПО та / або зазнали масштабних руйнувань.

Здійснюватиметься оптимізація розміщення мережі соціальної підтримки населення на основі соціальної паспортизації територіальних громад, що міститиме не лише демографічні відомості та інформацію про потенційних отримувачів соціальних послуг, а й дані про гуманітарну сферу та громадські організації. Ці паспорти стануть основою для розробки спеціальних карт, що візуалізують розміщення певних соціальних інституцій та дають змогу відстежити доступність соціальних послуг, наявність приміщень і ресурсів.

Розпочата Міністерством соціальної політики України у 2017 році реформа деінституціалізації стосуватиметься не лише дитячих інтернатів, а й інших об'єктів системи соціальної підтримки населення. Використання соціальних карт дасть змогу оперативно визначати потребу в соціальних працівниках, оптимально планувати розвиток нових послуг та розміщення структурних підрозділів з питань соціального захисту населення, забезпечувати кооперацію між невеликими територіальними громадами для створення спільних соціальних центрів з віддаленими робочими місцями соціальних працівників та мобільними соціальними бригадами.

Співпраця між громадами дозволить економити ресурси та ефективно вирішувати актуальні проблеми збалансованого розвитку територій і громад у сфері функціонування системи соціальної підтримки населення. Крім того, за значного зростання потреби у соціальних послугах раціональним стане поширення практики залучення громадських організацій недержавного сектору економіки до їх надання, передовсім у сфері послуг соціально-психологічної ре-

абілітації військових, медиків, волонтерів та цивільних осіб, які опинилися в епіцентрі військових дій чи стали свідками злочинів агресора.

Загалом, соціальна підтримка базуватиметься на засадах проактивності (мінімізації узалежнення реципієнтів від допомоги), сприяння подоланню складних життєвих обставин, виведенню окремих осіб чи сімей зі стану бідності та стимулювання їх до економічної незалежності.

Створення банків комунального, соціального та службового житла. В умовах масових вимушених переміщень населення, руйнування будівель, соціальної та житлово-комунальної інфраструктури, що об'єктивно розвинуло цілий ряд соціально-гуманітарних проблем, загострилась проблема доступності житла. Світовий досвід, у тому числі повоєнного відновлення, засвідчує ефективність формування банків та раціонального використання комунального, соціального та службового житла.

Відповідно передбачаються модерні механізми фінансування програм створення та розширення банків комунального, соціального і службового житла (прямі бюджетні витрати на будівництво; зобов'язання забудовників віддавати частину житлової площі у новобудовах для малозабезпечених громадян; змішана дольова участь центральної влади і місцевої громади, бізнесу, населення та інших осіб; іпотечне кредитування на пільгових засадах та так звані житлові будівельні заощадження; державно-приватне партнерство в житловій сфері; субсидування (компенсація) вартості (її частини) будівництва і ремонту, а також оренди житла соціально вразливими категоріями населення, особливо ВПО).

Економіко-правові механізми розбудови потенційно небезпечних територій. Розбудова потенційно небезпечних територій в Україні враховуватиме європейський досвід щодо використання відповідних економіко-правових механізмів (далі — ЕПМ) для розвитку проблемних / депресивних територій (регіонів або міст)¹⁸, тобто запровадження на певний час комплексу стимулюючих економіко-правових заходів, спрямованих на вирішення конкретних завдань.

В Україні до ЕПМ розбудови проблемних / депресивних територій та залучення інвестицій відносять спеціальні (вільні) економічні зони (далі — СЕЗ) і території пріоритетного розвитку (далі — ТПР). Їх було закріплено у положеннях відповідних законів та Господарського кодексу України (далі — ГКУ). Активність створення СЕЗ і ТПР в Україні спостерігалась у 1998—2015 роках, однак після початку війни у 2014 році на Сході України більшість СЕЗ і ТПР припинили своє функціонування доточно [33].

Передумовою ефективної розбудови територій України, які знаходяться вздовж кордонів з агресивними сусідами, є запровадження заохочувально-обмежувального режиму господарювання та використання різних стимулів / обмежень як для мешканців територіальних громад, так і для суб'єктів господарювання. Заохочувальний аспект ЕПМ передбачає використання різних стимулів: податкових пільг, пільгового страхування від воєнних ризиків, повне

¹⁸ Досвід використання ЕПМ мають Латвія, Литва, Польща, Словенія, Сербія, Італія й Іспанія, Хорватія, Боснія й Герцеговина, зокрема після збройного конфлікту.

або часткове звільнення від сплати податків, спрощення дозвільної та реєстраційної процедур, отримання пільгових кредитів або гранти для представників малого і середнього бізнесу (далі — МСБ), звільнення від плати за землю, бюджетної участі у страхуванні майна тощо. Загроза нової агресії з боку Росії й Білорусі обумовлює необхідність використання також і обмежень: заборону розміщення на небезпечних територіях підприємств оборонного значення, підприємств, що виробляють унікальну продукцію або товари подвійного призначення, хімічну продукцію, підприємств точного машинобудування і таке інше, тобто державою мають бути запроваджені обмеження щодо розвитку окремих видів економічної діяльності. Основним принципом територіального розміщення цих підприємств має стати поєднання їх максимальної безпеки з економічною доцільністю та з урахуванням логістичного складника.

Заохочувально-обмежувальний контент ЕПМ має корелювати з Планом відновлення та модернізації України та Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій», яким передбачено відновлення територій шляхом використання органами державної влади і місцевого самоврядування спеціальних механізмів. Цим законом визначено функціональні типи територій, серед яких — території з особливими умовами для розвитку; цей тип територій можна віднести до евентуальних ЕПМ розбудови потенційно небезпечних територій.

Стимули релокації виробництв на території, максимально віддалені від кордонів із РФ та Білоруссю. Ефективна релокація підприємств в умовах війни є важливим стратегічним пріоритетом як збереження економічного потенціалу країни, так і формування її збалансованого просторового розвитку.

Попри дороговартісність та складність релокації (як юридичну, так і технічну) станом на 10.06.2022 року Міністерство економіки України отримало заявки на релокацію від 1639 підприємств, з них майже половина — малі підприємства. Понад третина підприємств, які подали відповідну заявку, вже релоковані, більшість з них повністю відновили роботу на новій локації [34]. Серед евакуйованих підприємств переважають металообробні та машинобудівні підприємства, медичні та фармацевтичні компанії, підприємства легкої промисловості та ІТ-галузі. Релокований бізнес також представляють підприємства оптової торгівлі, які переміщують, насамперед, у Західний регіон України свої логістичні центри, зокрема склади з готовою продукцією, а також ІТ-компанії. Останні вже створили потужні кластери у м. Львові та на Закарпатті. Лідером за кількістю релокованих підприємств є Львівська обл. — розміщено майже чверть таких підприємств, де працює понад 3 тис. осіб. Релокація в просторовому аспекті дозволяє приймаючим регіонам посилити свій власний ендегенний потенціал на основі активізації виробничої діяльності в менш промислово розвинених західних регіонах, дозволяє зберегти і локалізувати всередині країни виробничий та трудовий потенціал. Загрозливою тенденцією для збалансованого просторового розвитку України є зростання частки підприємств, що релокуються за кордон (за оцінками аналітиків Advanter

[34] станом на 07.05.2022 року приблизно 4,4 % підприємств здійснюють релокацію повністю або переважно за кордон).

У цих умовах, вкрай необхідною є розробка Державної програми релокації бізнесу з передбаченими відповідними фінансовими стимулами та підтримкою цього процесу в середині країни та зниження темпів релокації підприємств за кордон. Варто розширити перелік областей, на територію яких дозволено релокацію бізнесу (за рахунок областей центральної частини України) з метою збільшення пропозицій та можливостей використання виробничих ресурсів, що переміщуються. Окрім формування податкової бази для більш широкого кола територіальних громад, запуск нового бізнесу на територіях, де не ведуться активні бойові дії, сприятиме створенню нових робочих місць, стримуванню відтоку робочої сили за кордон, і відповідно формуванню передумов для платоспроможності населення і території загалом. Для спрощення доступу до виробничих ресурсів необхідно розробити та впровадити ефективні системи лізингу виробничого обладнання та надання державних фінансових гарантій для бізнесу, що здійснює релокацію.

Державна та локальна політика в сфері релокації бізнесу повинна охоплювати комплекс заходів сприяння та підтримки просування вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, пошуку нових експортних можливостей. Важливим напрямом є розгортання мережі прикордонно-логістичних центрів, оснащених сучасними терміналами для перевантаження та часткової обробки товарів різних типів, а також складськими приміщеннями для їх зберігання, зокрема багатопрофільні сховища та елеватори. Такі центри можуть поєднуватися з автопортами, виставково-ярмарковими об'єктами, гуртовими ринками, торговими домами, паркінгами, залізничними та автобусними станціями тощо. Пріоритетними місцями потенційної локалізації вказаних центрів можуть виступати, зокрема, прикордонні міста. Наприклад, у Закарпатській області — м. Чоп (або Ужгород), у Львівській — м. Хирів (або Самбір), Шегині (або Мостиська), а також Краковець (або Яворів) і Рава Руська, у Волинській — м. Володимир і Ковель. Одночасно до цих міст доцільно продовжити від кордону вузькі колії європейського стандарту. Це дасть змогу перетворити їх на потужні залізничні транзитно-логістичні хаби, що матимуть міжнародне значення.

У контексті створення нової та реконструкції пошкодженої інфраструктури, яка зокрема необхідна для ефективної більш ширшої територіально релокації підприємств, вагомим інструментом є активізація державно-приватного партнерства (далі — ДПП), в рамках якого стимулом для бізнесу може бути впровадження податкових преференцій реінвестування. Загалом необхідна оперативна дерегуляція у податковій та митній сферах і оновлення державної політики відповідно до потреб військового стану — збереження політики зменшення адміністративного та податкового навантаження на бізнес, а також усунення можливих зловживань.

Одним із важливих інструментів ефективної релокації підприємств є адаптація законодавства, пов'язаного з розвитком індустріальних парків, до процесу релокації бізнесу. Необхідним є впровадження механізму приєднання ре-

локованих підприємств до правового режиму існуючих індустриальних парків / виробничих кластерів, які знаходяться на території більш безпечних регіонів, враховуючи їх природно-ресурсний та економічний потенціал (наприклад, у Західному регіоні: Закарпатська обл. — туристично-рекреаційний та машинобудівний потенціал; Івано-Франківська обл. — туристичний та енергетичний потенціал; Чернівецька обл. — туристичний та освітній потенціал; Львівська обл. — науково-освітній, будівельний, енергетичний, приладобудівний, військово-промисловий потенціал та потенціал легкої промисловості; Тернопільська і Рівненська обл. — аграрно-індустріальний потенціал; Волинська обл. — машинобудівний, туристично-рекреаційний та агровиробничий потенціал). А також для забезпечення функціонування релокованих підприємств на період військового стану особливо важливим є дерегуляція та прискорення процесу підключення до інженерних мереж на територіях індустриальних парків, які потребують швидкого інженерно-технічного та інфраструктурного облаштування. Необхідно доповнити перелік дозволених критичних позицій імпорту промислового обладнання та необхідних для виробництва компонентів з метою відновлення та продовження функціонування промислових підприємств в Україні.

Розбудова смарт-спеціалізації територій. Смарт-спеціалізація (далі — S3), яка покликана сприяти економічному зростанню в регіонах шляхом глибшого розкриття їх потенціалу і базується на партнерстві між представниками бізнесу, влади, науково-технічних установ та громадськості, набуває в Україні іншого змістовного значення і потребує принципово нових механізмів реалізації. У період повоєнної розбудови традиційна S3 повинна бути доповнена ключовою стратегічною ціллю — забезпечення повної економічної та оборонно-технічної самодостатності й, водночас, досягнення соціальних показників (рівня та якості життя населення) до рівня східноєвропейських країн. Відповідно розбудова смарт-спеціалізації територій має орієнтуватись на стратегічні цілі держави та базуватись на нових пріоритетах соціально-економічного розвитку у період повоєнного відновлення.

Якщо у довоєнному періоді основними критеріями вибору пріоритетних сфер у регіонах України були такі традиційні показники як кількість підприємств, зайнятість, обсяги виробництва та валової доданої вартості (далі — ВДВ), концентрація наукових установ, навчальних закладів та ін., то тепер, з огляду на нові завдання і пріоритети (подолання викликів у соціально-економічній, оборонній і безпековій сферах), критерії смарт-спеціалізації територій мають бути доповнені індикаторами рівня безпеки, ступеня інфраструктурних руйнувань, динаміки руху людського капіталу.

Для довідки:

У країнах ЄС вибір напрямків смарт-спеціалізації базується на значеннях коефіцієнтів локалізації. В Україні така практика недоцільна, оскільки у більшості секторів економіки рівень конкуренції є низьким і потребує підвищення (навіть у західному регіоні, попри релокацію туди сотень підприємств із територій, постраждалих унаслідок бойових дій), а також наявний значний потенціал для імпортозаміщення. Окрім того, українські регіони не розмежовуються між собою квотами чи іншими фіскальними інструментами регулювання обсягів виробництва, а формують цілісну систему національної економіки. Понад те, багато виробництв для подовження ланцюгів створення ВДВ потребують налагоджен-

ня міжрегіональної співпраці та взаємодії. Тому пошук ніш смарт-спеціалізації у регіонах України за показником локалізації (замість розвитку нових секторів, проведення структурної трансформації, підвищення ділової активності) може спричинити консервацію існуючих виробництв з усіма потенційними проблемами та загрозами.

Перспективи розбудови смарт-спеціалізації територій значною мірою будуть визначатись можливостями, які надає Україні статус кандидата у члени ЄС, міжнародні програми, прийняті в Лугано та Лондоні, інструменти транскордонного партнерства (передусім із Польщею, Румунією і Словаччиною), поглиблення співпраці з країнами Балтії. Концепція S3 в Україні має базуватись на принципах ордолібералізму, тобто поєднанні (або синергії) функцій сильної держави й економічної свободи підприємництва. Основною метою цієї концепції повинно стати максимально ефективне використання наявних і розкриття та / або створення нових потенціалів і можливостей різних функціональних типів територій, відповідно до чинного законодавства [35]:

- на територіях відновлення важливою є підтримка будь-яких видів економічної діяльності та підприємництва для збереження робочих місць, доходів громадян, життєдіяльності. У повоєнному періоді у регіонах, що найбільше потерпіли від збройної агресії, головною сферою смарт-спеціалізації, очевидно, має стати будівництво і відновлення житлових і нежитлових будинків, доріг, інфраструктури;

- на територіях з особливими умовами для розвитку потенційними сферами смарт-спеціалізації (зокрема, на період до 2027 року) можуть бути традиційні для них виробництва металургійної, хімічної, харчової, деревообробної, текстильної промисловості, а також сфера послуг із можливостями для швидкої зміни локації, з огляду на безпекові обмеження;

- на територіях сталого розвитку пріоритетами є машинобудування, фармацевтичні і меблеві виробництва, агропромисловий сектор із акцентом на продукції з високою доданою вартістю та поглибленою переробкою сировини, транспорт і логістика, туризм і охорона здоров'я, а також розвідка родовищ і видобуток корисних копалин та виробництво електроенергії з альтернативних джерел;

- у регіональних полюсах зростання доцільним є створення інноваційних індустріальних центрів, зокрема транскордонних, зорієнтованих на виробництво продукції оборонно-промислового комплексу (далі — ОПК), розвиток високотехнологічних напрямків машинобудування і хімічної промисловості. Це дасть можливість об'єднати зусилля для вирішення спільних (в умовах посилення зовнішніх викликів і загроз) проблем, основними серед яких є низька інноваційність і, водночас, висока імпортозалежність у ОПК і високотехнологічних виробництвах.

Для довідки:

Львівська область, як сукупність, здебільшого, територій сталого розвитку і регіональних полюсів зростання, повинна стати центром інновацій та драйвером розвитку високотехнологічних виробництв машинобудування (електроніки, провідникової та напівпровідникової продукції, автомобілебудування), R&D, хімічної і фармацевтичної промисловості. Передумовою для цього є потужний IT-сектор, високий потенціал транскордонного

партнерства, значний людський капітал, відносно надійний рівень безпеки та захисту від ракетних атак. Така смарт-спеціалізація стане базою для поглиблення розвитку науки, освіти, культури, транспорту, логістики та інших секторів економіки, зокрема, меблевої, деревообробної, текстильної і харчової промисловості. Окрім того, цей регіон повинен взяти на себе функцію проектування і виробництва основних засобів, машин та обладнання для усіх сегментів промисловості і сільського господарства.

Практично в усіх регіонах України напрямком смарт-спеціалізації має стати проектування та будівництво житлових будинків із бомбосховищами, індустріальних центрів із підвищеними засобами безпеки та швидкої зміни локалізації (до прикладу, мобільних або підземних виробничих площ і офісних приміщень). Окрім того, пріоритетом для інвестицій має бути захист та будівництво альтернативних автомобільних і залізничних транспортних шляхів, логістичної інфраструктури.

У подальшому (після 2027 року), виходячи із майбутніх реалій та перспектив, постане необхідність формування нової концепції розбудови смарт-спеціалізації території, в основі якої повинні лежати пріоритети інноваційності та соціально-економічної ефективності. Однак, виходячи з безпекових інтересів, стратегічні сектори економіки (ОПК, машинобудування, фармацевтична і хімічна промисловість, енергетика, ІТ-сектор) мають концентруватись на територіях сталого розвитку, передусім віддалених від зони ризику ведення бойових дій.

Механізми розвитку територіальних громад. Реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні отримала логічне завершення формуванням мережі територіальних громад, які стали базовим рівнем місцевого економічного розвитку, надання суспільних послуг та побудови громадянського суспільства. В умовах війни новостворені територіальні громади продемонстрували спроможність приймати швидкі управлінські рішення, забезпечувати життєдіяльність як власних, так і вимушено переселених мешканців, підтримувати бізнес і працювати на зміцнення безпеки громади та держави загалом. І все це на тлі макроекономічних викликів — зниження доходів бюджетів, інфляції, здорожчання енергоресурсів в умовах наближення опалювального сезону тощо. Водночас війна несе руйнівний вплив для усіх сфер життєдіяльності територіальних громад та продукує додаткові виклики для їх функціонування та розвитку, нівелювання яких лежить у двох площинах:

- підтримка територіальних громад через механізми державного регулювання, визначальним з яких є фінансове вирівнювання;
- стимулювання місцевого економічного розвитку через інструменти впливу з боку регіональної влади та органів місцевого самоврядування.

Фінансове вирівнювання. Проведена децентралізація разом з позитивними результатами призвела до суттєвого зростання диспропорцій фінансової спроможності територіальних громад. Диспропорції розвитку територій ще більше посилились внаслідок пандемії COVID-19 та повномасштабної війни.

Для довідки:

Однак обсяг фінансового ресурсу для вирівнювання в Україні невеликий і не перевищує 0,03 % ВВП (1,4 % усіх доходів місцевих бюджетів). До прикладу, в Польщі показник вирівнювання становить близько 0,86 % ВВП (5,4 % місцевих доходів), Словенії — 0,8 % ВВП

(16,6 % місцевих доходів), Німеччині — 1 % ВВП (12 % місцевих доходів), Швеції — 1,7 % ВВП (13,1 % місцевих доходів). Загалом в Україні третина усіх громад (без урахування показників м. Києва) мають індекс податкоспроможності менше 0,5. Найбільше таких бюджетів у Чернівецькій, Івано-Франківській, Закарпатській, Волинській, Рівненській, Тернопільській, Одеській та Львівській областях. Саме ці області отримали суттєве зростання навантаження на місцеві бюджети через різке зростання чисельності мешканців.

Зазначене обумовлює необхідність перегляду існуючої системи фінансового вирівнювання розвитку територіальних громад у напрямку посилення ролі механізму вирівнювання за видатками. Адже попри позитиви моделі вирівнювання за доходами більшість європейських держав орієнтована на модель вирівнювання за видатками. Її перевагою насамперед є те, що вона дозволяє зменшити розбалансованість у можливостях різних територій забезпечувати отримання всіма громадянами однакового обсягу послуг. Водночас найбільшим недоліком вирівнювання видатків бюджетів є питання оцінки якості, вартості публічних послуг та їх відповідності існуючим стандартам публічних послуг. Варто наголосити на принциповій відмінності між європейськими системами вирівнювання видатків та українською моделлю вирівнювання видатків, яка функціонувала до 2015 року — критеріями вирівнювання є не потреба у видатках на функціонування соціальної інфраструктури в регіоні чи муніципалітеті, а характеристики, які можуть підвищувати / знижувати вартість суспільних послуг на конкретній території.

Вирівнювання за видатками потребує:

- врахування у формулі освітньої субвенції видатків на утримання самих закладів та допоміжного персоналу, які сьогодні фінансуються з місцевих бюджетів;

- здійснення фінансового вирівнювання обласних бюджетів із врахуванням видатків на функціонування закладів професійної (професійно-технічної) освіти та будинків-інтернатів.

До визначальних напрямків удосконалення методології та механізмів вертикального і горизонтального вирівнювання фінансової спроможності територіальних громад варто віднести:

- розширення переліку податкових надходжень, що враховуються при горизонтальному вирівнюванні податкоспроможності місцевих бюджетів за всіма податками, за виключенням місцевих податків. На відміну від зарубіжних країн, у яких для вирівнювання податкоспроможності бюджетів, використовуються більшість податкових надходжень, в Україні використовується лише один — податок з доходів фізичних осіб (далі — ПДФО). Як наслідок, порушується принцип справедливості, а вищий обсяг реверсної дотації вимушені сплачувати не найбагатші громади, а ті, які у структурі податкових доходів мають високу частку ПДФО;

- збільшення частки нецільових трансфертів у структурі фінансового вирівнювання територіальних громад. Це дозволить підвищити рівень самостійності органів місцевого самоврядування у прийнятті рішень щодо напрямів використання отриманих з державного бюджету коштів та уникнути труднощів планування бюджету.

Стимулювання місцевого економічного розвитку. Місцевий економічний розвиток має стати ключовою діяльністю для територій, а пріоритетними завданнями сьогодення для органів місцевого самоврядування регіонів і територіальних громад мають бути максимальна ефективність в управлінні ресурсним потенціалом відповідних територій (зокрема, включення людського капіталу, фінансово-інвестиційного ресурсу, незадіяних земель в економічну діяльність), сприяння функціонуванню місцевого і релокованого бізнесу, створенню робочих місць, формування передумов для зростання надходжень до місцевих бюджетів.

Для довідки:

З одного боку, з часу створення органи місцевого самоврядування наголошують на вагомості і необхідності функціонування інфраструктури підтримки підприємництва в територіальних громадах. В 2/3 територіальних громад така інфраструктура створена, більше цього, 61 % громад та 100 % обласних військових адміністрацій зазначають про наявність чи розробку програм підтримки бізнесу. З іншого, 80,1 % бізнесу не взаємодіє з обласними військовими адміністраціями чи органами місцевого самоврядування в громадах, а 94,1 % бізнесу не знають, чи не долучені до програм підтримки від територіальних громад чи регіональних органів влади. І тільки 1,6 % представників бізнесу зазначили, що вже брали участь у програмах підтримки та отримали результат [36]. Дослідження також свідчать про суттєву різницю у поглядах представників бізнесу і громад на основні перешкоди розвитку підприємництва.

Вочевидь, взаємодія та підтримка з боку місцевих і регіональних стейкхолдерів набуває все більшого значення в процесах відбудови у післявоєнний час. Найкращі практики посткризового відновлення підкреслюють важливість визначення потреб і пріоритетів постраждалих громад через розвиток процесів партисипації, залучення різних груп стейкхолдерів до ухвалення рішень, надання послуг та відновлення.

Водночас підтримка місцевого економічного розвитку в сільських територіальних громадах має спрямовуватись на:

- стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва на сільських територіях, насамперед віддалених та з низькою щільністю населення, шляхом використання фінансових, методичних та організаційних інструментів;
- удосконалення законодавства у сфері державної підтримки розвитку та стимулювання діяльності фермерських господарств, а також сільського туризму;
- забезпечення сприятливих умов для створення високотехнологічних підприємств первинної та глибинної переробки сировини (плодів та ягід), створення підприємств з енергетичної переробки відходів лісового та сільського господарства, виробництва біодизелю, біотанолу, відновлення ремесел.

4.10. СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ ЖИТТЯ

Відновлення та активний розвиток усіх сфер суспільного життя мають дати поштовх до переростання кількісних змін у якісні, і врешті решт, до становлення нової моделі якості життя населення України. Стале зростання доходів, їх купівельної спроможності, доступності якісних послуг соціальної сфе-

ри, досягнення більш справедливого розподілу суспільних ресурсів, екологічної безпеки, відродження на якісно новій основі інфраструктурних об'єктів та інфраструктури населених пунктів стане можливим, насамперед, завдяки модернізації економіки та ринків праці, відновленню довілля, збалансованому розвитку територій.

Ключовими елементами модернізації ринку праці має стати чіткіше інституційне оформлення ансамблю інструментів, які в сукупності удосконалюють єдиний механізм взаємодії роботодавців та найманої робочої сили. Ієрархія національних зусиль має бути сконцентрованою за такими сферами: пошук та вибір роботи, працевлаштування; публічні трудові відносини на робочому місці; обґрунтоване та обумовлене розірвання трудових відносин. Дотичними, але переважно підпорядкованими конкурентоспроможності у процесі працевлаштування, трудових відносин, зміни роботи, повинна стати нова професійна орієнтація та вибір, менш комерціалізована система набуття професійної кваліфікації, більш потужна та розгалужена соціальна підтримка на період безробіття та інших ризиків у сфері зайнятості.

Повоєнне відновлення довілля в Україні важливо здійснювати одночасно з екологічною модернізацією виробництва, впровадженням новітніх стратегій управління природокористуванням та наближенням вітчизняного екологічного законодавства до європейського. Іншим важливим для відновлення довілля напрямом є удосконалення системи планування територій. Водночас потрібно зберегти особливо цінні в екологічному відношенні категорії земель, аби не допустити забудову прибережних зон та розорення заплав. Оскільки повоєнне відновлення економіки потребуватиме вилучення з навколишнього середовища значних обсягів природних ресурсів, важливою стане координація господарської та природоохоронної діяльності з метою узгодження економічних потреб з екологічними цілями.

Розвиток територій України за траєкторією збалансованості ґрунтуватиметься на концепції смарт-спеціалізації та принципах інноваційного регіонального розвитку. Стратегічною метою збалансованого розвитку в умовах воєнної і повоєнної розбудови є досягнення економічної та оборонно-технічної самодостатності громад і територій у поєднанні із показниками якості життя населення, співмірними з аналогічними показниками східноєвропейських країн. Мобілізація внутрішнього потенціалу розвитку регіонів, партнерство між владою, бізнесом та громадськістю матимуть позитивні ефекти для населення, насамперед в аспекті скорочення безробіття, зростання продуктивної зайнятості і доходів.

Нова модель якості життя, сформована за умов реалізації модернізаційних чинників та запуску тренду позитивного розвитку соціально-демографічних процесів, матиме такі складники:

- доступні якісні медичні послуги;
- сучасна освітня система та конкурентні освітні програми;
- кращі житлові умови та доступність житла;
- розвинена інфраструктура поселень, насамперед, соціальна, транспортна, інформаційно-комунікаційна;

- екологічно безпечне середовище проживання;
- безпечне соціальне середовище;
- нова модель споживання;
- передумови для здорового способу життя.

Реалізація нової моделі якості життя дасть змогу вирішити ряд ключових проблем українського суспільства, які накопичувалися впродовж десятиліть та суттєво поглибилися внаслідок активної фази війни.

Доступні якісні медичні послуги. На відміну від довоєнної, система охорони здоров'я у повоєнне десятиліття має відбудовуватися на ґрунті виховання відповідальності людини за своє здоров'я, через популяризацію здорового способу життя та вчасного звернення за медичною допомогою. Плани відновлення сфери охорони здоров'я мають бути зосереджені на будівництві зруйнованих медичних закладів, проте питання забезпечення якості та ефективності медичних послуг і продовження медичної реформи не має відійти на другорядні позиції. Акцент має бути зроблено на розвиненні мережі реабілітаційних центрів та послуг, оскільки вплив війни на психологічне та фізичне здоров'я українців матиме негативні наслідки ще впродовж багатьох десятиліть після її закінчення.

Вивчення міжнародного досвіду успішного функціонування систем охорони здоров'я доводить, що у повоєнне десятиліття Україні необхідно зосередити увагу на такому:

- подальший розвиток приватної страхової медицини поряд із державним медичним страхуванням, що підвищить доступність медичних послуг для найуразливіших верств та груп населення;
- акцент на розвиненні мережі реабілітаційних центрів та послуг; їх завдання — не тільки реконструктивна хірургія, протезування та реабілітація, обслуговування протезів та інший супровід пацієнтів, а й комплекс заходів з психологічної реабілітації та адаптації;
- оперативність надання медичної підтримки (не екстреної медицини). На жаль, як показує практика запровадження змішаної моделі охорони здоров'я найбільшим недоліком стає поява довгих черг очікування на лікування, при цьому вони виникають не тільки щодо планового хірургічного втручання, а й стосовно певних невідкладних процедур. Тож, аби уникнути такої негативної світової практики в післявоєнні роки, варто адаптувати змішану модель до використання в електронній системі охорони здоров'я eHealth;
- технічну базу та подальший розвиток цифрових трансформацій.

Сучасна освітня система та конкурентні освітні програми. Державні освітні заклади в Україні мають перейняти бачення провідних міжнародних шкіл щодо місії покладеної на них — крім викладання наук, вони мають давати комплексний розвиток дитині та покращувати якість життя суспільства через сучасне навчання. Школа має бути не просто закладом, а навчальним простором, дружнім до дітей. Якість освіти не повинна визначатися лише високими оцінками засвоєної державної програми з усіх обов'язкових навчальних предметів. Якість освіти — це, насамперед, спроможність фахівців допомагати дитині гармонійно особистісно розвиватися, реалізовувати свій талант та потен-

ціал, навчати її критично мислити, бути обізнаною щодо інноваційних технологій та практичних життєвих кейсів, що допоможуть їй в майбутньому стати соціально відповідальним громадянином із активною життєвою позицією та продовжувати саморозвиток усе життя.

Існує ризик того, що в повоєнні роки держава передусім вбачатиме своїм завданням відбудову та оптимізацію мережі навчальних закладів, тоді як менше уваги приділятиме подальшій реалізації реформи «Нової української школи» та підвищенню якості навчання з урахуванням викликів сучасного світу та найефективніших міжнародних освітніх практик.

Сучасна якісна освіта завжди має базуватися на інноваційних методиках та технологіях навчання, але обов'язково враховувати індивідуальну освітню траєкторію для кожного учня. Для цього необхідно:

- запровадити поряд із обов'язковими дисциплінами, що складатимуть «ядро» обов'язкової навчальної програми, «пакети предметів», що розвиватимуть в дитині критичне мислення, активну життєву позицію, мотивуватимуть до саморозвитку, готуватимуть до майбутніх професій;
- у вигляді окремих предметів чи курсів обов'язково мають бути представлені кейси щодо фінансової та цифрової грамотності, психології та інші, які допоможуть їм у реальних життєвих обставинах чи викликах;
- створити школи повного дня, де навчальний простір буде використовуватися не тільки в межах набуття середньої освіти, а й для позашкільного розвитку дитини;
- «вирівнювання» навантаження на педагогічний персонал, варто дослухатися міжнародних практик щодо наставництва і розширення фахової команди шкіл за рахунок кураторів та тьюторів.

Дворічна довоєнна практика онлайн навчання продемонструвала, що цей підхід має низку недоліків і потребує удосконалення. Тож, для забезпечення якості освітніх онлайн послуг держава також має зосередитися на двох складниках:

- *технічний*: забезпечення відповідною комп'ютерною технікою та іншими гаджетами педагогічного персоналу (як в межах школи, так і поза нею), а також окремих категорій сімей з дітьми (багатодітні, малозабезпечені, ті, що перебувають у складних життєвих обставинах, ВПО, з дітьми, у яких є інвалідність, сільські, ті, що проживають на територіях поблизу ведення бойових дій).
- *освітньо-соціальний*: навчальні програми мають бути адаптовані / спеціально розроблені до online уроків та враховувати те, що дитині доводиться принаймні третину матеріалу засвоювати самостійно; за учнями мають бути закріплені ментори та тьютори, які допомагатимуть в індивідуальному порядку.

Кращі житлові умови та доступність житла. Вирішення житлової проблеми на звільнених територіях потребуватиме не лише нагального залучення інвестицій у відбудову пошкодженого та будівництво нового замість зруйнованого житла, а й реального надання населенню пільгових кредитів, низьких іпотечних позик, цільової допомоги міжнародних та іноземних організацій. Ці програми мають стати поширеними та доступними для різних верств населення у різних форматах. Необхідна зміна базового підходу в житловій політи-

ці — упровадження масштабного будівництва муніципального орендного житла, і не лише у великих, а й у малих поселеннях.

Становлення нової якості життя передбачатиме досягнення такого рівня доходів населення, який би забезпечував можливість для більшості у прийнятні терміни придбати власне житло на умовах кредитування, іпотеки чи повної оплати, або забезпечувати можливість довготермінової оренди житла без ризику передчасного та необґрунтованого виселення.

Для забезпечення нових стандартів житлових умов, які б відповідали вимогам високої якості життя, необхідно:

- врегулювання правового поля житлового будівництва таким чином, щоб були захищені майнові інтереси як інвесторів, так і забудовників житла;
- побудова на місці зруйнованих під час війни населених пунктів, окремих кварталів та будинків «взірцевого» житла, яке би відповідало сучасним вимогам щодо площі, кімнатності, обладнання комунікаціями, використання сучасних матеріалів та технологій, у тому числі щодо енергозберігання, забезпечення питною водою, обладнання засобами для осіб з інвалідністю тощо;
- доведення рівня забезпечення помешкань у сільській місцевості водогонном та каналізацією до міського рівня;
- створення нових житлових кварталів, які б містили житлові приміщення для осіб з різним достатком задля уникнення появи осередків бідності та кримінально неблагополучних кварталів;
- сприяння масштабному будівництву муніципального орендного житла для малозабезпечених верств населення, не лише у великих, а й у малих містах;
- сприяння розвитку локальної «зеленої» енергетики, завдяки якій окремі будинки чи квартали частково чи повністю могли б забезпечувати себе електроенергією.

Розвинена інфраструктура. Становлення нової моделі якості життя у повоєнний період передбачає перехід до Європейського зеленого курсу (European Green Deal), який є дорожньою картою організаційно-економічних заходів, необхідних для якісних змін вітчизняної інфраструктури. Території України значною мірою різняться за рівнем руйнування чи пошкодження об'єктів інфраструктури, однак необхідно виокремити напрями і можливості розвитку, які є спільними для різних регіонів країни.

У перспективі якість життя населення кожної адміністративно-територіальної одиниці / територіальної громади здебільшого буде визначати сучасна соціальна інфраструктура, повоєнне відродження якої ґрунтуватиметься на таких принципах:

- 1) вертикальна й горизонтальна інклюзія (інституціональна, функціональна та просторова, відповідно до потреб різних груп населення);
- 2) всеохоплююче (якнайширше) застосування SMART-технологій і SMART-інструментів у соціально значущих сферах;
- 3) максимальна імплементація / інтеграція найновіших стандартів і політик ЄС у соціально значущих сферах.

Першочерговим є відновлення пошкодженого та зруйнованого житла, об'єктів житлово-комунальної інфраструктури. Разом з цими терміновими діями

необхідно формувати нову інфраструктурну політику, що має спиратись на сучасні технологічні надбання, зокрема спрямовуватись на забезпечення можливості отримання багатьох послуг в online режимі «не виходячи з дому». Це стосується адміністративних, інформаційних, освітніх послуг, послуг психологічної підтримки. Нововведення мають сприяти скороченню просторової нерівності у доступі до якісних послуг, забезпечити її доступність для всіх верств населення, незалежно від місця проживання, фізичного та матеріального стану; покращити кількісні та якісні характеристики інфраструктурних систем та їх окремих елементів, відповідність стандартам безпеки.

Безпечне середовище проживання. Інституційне гарантування безпечного екологічного та соціального середовища проживання має стати основою нової моделі якості життя населення повоєнної України. Нормативне врегулювання ключових проблем екологічного та соціального середовища має базуватися на розумінні дії економічних законів та зацікавленості економічних агентів, що дасть змогу запустити систему гармонійних взаємовідносин на основі чітких обмежувальних рамок та системи відшкодувань.

Окрім очищення викидів у повітря і воду промислових підприємств держава має більш жорстко регулювати внесення добрив, пестицидів і гербіцидів в сільському господарстві. Якщо забруднення повітря від стаціонарних джерел стосується переважно промислових регіонів, то суттєвим джерелом погіршення якості повітря у великих містах є автомобільні транспортні потоки, які потрібно регулювати насамперед з міркувань екологічної безпеки.

Україна вже зараз має впроваджувати сортування і переробку відходів, оскільки вся країна може стикнутися з ситуацією, коли вивозити на захоронення буде просто нікуди. Наразі нереально говорити про будівництво заводів з переробки сміття з низьким рівнем викидів, проте одразу після закінчення війни це питання має піднятися на рівні з відбудовою, а механізмом може стати залучення іноземних грантів та компаній, які вже зробили аналогічний бізнес в країнах ЄС.

Окремої уваги заслуговує *шумове забруднення*. Доцільно докорінно змінювати планування будівництва нових житлових комплексів, розміщуючи їх подалі від доріг, додатково у стандарти вносити технології шумоподавлення, а також важливу роль має відігравати озеленення, так як придорожні насадження активно поглинають шум від автомобілів.

Перенесення уваги на безпеку соціального середовища дозволяє комплексно дослідити сучасні виклики, які постають перед людством. Покращення безпеки соціального середовища формує один з ключових пріоритетів для майбутньої соціальної політики. Реконцептуалізація безпеки соціального середовища демонструє стійкий дрейф у бік визнання соціальних агентів центром операціоналізації даного концепту.

Безпечне соціальне середовище в контексті соціального агента може відтворюватися на трьох рівнях:

- у межах країни (на фоні війни безпекова ситуація набуває особливої актуальності);

- у межах поселення (злочинність, інфраструктурні проблеми), що інтерпретується через відчуття наявної та уявної загрози насильницьких дій чи проявів агресії;

- у межах сім'ї (фізичне, економічне, сексуальне чи психологічне насильство), що загострилось під час пандемії COVID-19.

Інституційне гарантування безпечного соціального середовища на всіх трьох рівнях може стати основою нової моделі якості життя населення повоєнної України.

Нова модель споживання та умови для здорового способу життя. Війна Росії проти України змінила не лише структуру економіки нашої країни, а й актуалізувала низку важливих проблем, на які ще до недавнього часу українці особливої уваги не звертали, змусила людей значною мірою переглянути свої уподобання та звички, раціоналізувати особисті витрати. У розвинених суспільствах громадяни постійно розмірковують над напрямками оптимізації своїх доходів та витрат, обговорюють різні можливості заощаджень та інвестицій, обмінюються досвідом раціоналізації споживчих витрат. В Україні ж лише почали жити за новою, наближеною до європейської, моделлю споживання, а саме:

- планувати витрати, що є запорукою збереження коштів від необґрунтованого витрачання;

- розумно споживати, адже чим більше людина має нестримних бажань, тим менше у неї є шансів досягнути фінансової свободи;

- купувати речі у потрібний час та якомога дешевше;

- вести здоровий спосіб життя, оскільки відсутність шкідливих звичок є джерелом вагомій економії;

- спрямовувати певну частину доходів на заощадження / інвестиції.

Забезпечення населення якісними та безпечними продовольчими і непродовольчими товарами є важливим складником передумов здорового способу життя. Першим кроком має стати забезпечення безперешкодного доступу до достовірної та повної інформації про товар від стадії виробництва до реалізації. Вибір споживача має бути свідомим та компетентним.

Здоровий спосіб життя можна визначити як модель поведінки, що сприяє здоров'ю, засновану на доступному особистому виборі. Проте вибір способу життя, орієнтований на здоров'я, хоча і є добровільним, але сильно залежить від життєвих шансів, які можуть розширювати чи обмежувати можливості вибору як такого. Здоровий спосіб життя можна розглядати як показник соціальних установок, які насамперед орієнтовані на готовність до дії, а не лише на теоретичне освоєння інформації. Отже, створення умов для здорового способу життя та сприяння вибору людиною правильного способу життя є цілком адекватним завданням інституційного рівня, виконання якого стає найбільш нагальним та актуальним у періоди катастроф та карколомних трансформацій суспільної свідомості. Поширення ж у суспільстві нарративу про те, що здоровий спосіб життя — це особистий вибір кожного, а не завдання інституційно-

го рівня, є серйозним викликом на шляху повоєнного відродження, оскільки від вирішення цього завдання залежить якість життя майбутніх поколінь українців.

4.11. БАЧЕННЯ ПОДАЛЬШИХ ДІЙ

Ефективність процесу повоєнного відновлення значною мірою визначатиме *система управління*. Її наріжним каменем має стати *структурна політика*, з якою узгоджуються і якій підпорядковуються *бюджетно-податкова, грошово-кредитна та інвестиційна політики*. Поєднання стратегічного планування і ринкової самоорганізації передбачає перехід від режиму інфляційного таргетування, що може працювати лише у збалансованій економіці, до розгорнутого таргетування стабільності грошової одиниці, що передбачає контроль за співвідношенням інфляції (внутрішня стабільність) та обмінного курсу (зовнішня стабільність). Критерієм виконання цієї умови є стабільність реального ефективного обмінного курсу на рівні, що визначається торговельним балансом. Інфляція в таких умовах може перебувати на рівні до 9 %, а грошова маса — зростати суттєво вищими темпами.

Ключовим має стати поєднання зусиль влади на різних рівнях управління із діяльністю громадськості, залучення громадянської спільноти до формування управлінських рішень.

Необхідно забезпечити швидкий повномасштабний перехід до полісуб'єктної моделі управління економікою, що надасть змогу не тільки підвищити ефективність прийнятих рішень, а й у ряді випадків досягати результату, принципово неможливого без об'єднання зусиль окремих суб'єктів, зокрема на рівні територіальних громад.

Подальшими кроками має стати ряд управлінських дій:

- розроблення й реалізація на національному та локальному рівнях конкретних програм / проєктів, що спиратимуться на результати наукового аналізу, багатоваріантних прогнозів відповідно до різних сценаріїв реалізації ключових можливостей — з одного боку, ризиків та загроз — з іншого;
- визначення базових індикаторів, за допомогою яких можна відслідковувати напрями й темпи руху, та їх кількісне обчислення по конкретних датах;
- упровадження моніторингу реалізації кожної програми / проєкту із систематичним переглядом доцільності їх подальшої реалізації або заміни.

Нагальною необхідністю є упровадження електронних реєстрів і баз даних (електронних інформаційних ресурсів — ЕІР) у практику державного управління та місцевого самоврядування, зокрема Єдиного державного демографічного реєстру (далі — ЄДДР), що отримує інформацію щодо реєстрації місця проживання (перебування) мешканців переважно із реєстрів територіальних громад (далі — РТГ). Саме ці два ЕІР разом із Реєстром актів цивільного стану громадян та інформаційною системою Державної міграційної служби та Держприкордонслужби (Інтегрована міжвідомча інформаційно-телекомунікаційна система щодо контролю осіб, транспортних засобів та вантажів, які перетинають державний кордон «Аркан»), і Єдиною інформаційною базою даних про

внутрішньо переміщених осіб (далі — ЄІБД ВПО), є джерелом інформації дослідження демографічних процесів.

За умови належного фінансування і ресурсного забезпечення, включно із необхідною — за кількістю та якістю — пропозицією робочої сили трансформація системи управління, в кінцевому підсумку, призведе до необхідного відновлення та активний розвиток усіх сфер суспільного життя, що, своєю чергою, надасть поштовх переростанню кількісних змін у якісні, і врешті решт, становленню нової моделі якості життя населення України. Стале зростання доходів, їх купівельної спроможності, доступності якісних послуг соціальної сфери, досягнення більш справедливого розподілу суспільних ресурсів, екологічної безпеки, відродження на якісно новій основі інфраструктурних об'єктів та інфраструктури населених пунктів стане можливим, насамперед, завдяки модернізації економіки та ринків праці, відновленню довілля, збалансованому розвитку територій.

Утвердження європейської якості життя спричинить ряд сприятливих демографічних зрушень, уповільнить депопуляцію і перетворить Україну на країну, в якій хочеться жити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Huntington S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Touchstone book; Simon and Schuster, 1997. 368 p. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf>
2. *World Economic Outlook: War Sets Back the Global Recovery*. International Monetary Fund. Washington, DC, April 2022. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/04/19/world-economic-outlook-april-2022>
3. Форсайт розвитку оборонно-промислового комплексу України на часовому горизонті 2021—2030 роки. Система асиметричних захисних заходів для України. Стримування зовнішньої агресії, забезпечення мирного, сталого розвитку країни / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський; НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку; Інститут передових оборонних технологій КПІ ім. Ігоря Сікорського, Інформаційно-аналітичний центр КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. 148 с.
4. Как украинскую армию лишали техники и боеспособности: инфографика. URL: <https://news.liga.net/politics/news/kakukrainskuyu-armiyu-lishali-tehniki-i-boesposobnosti-infografika>
5. Как изменилась наша армия за 30 лет? URL: <https://odessa-life.od.ua/article/shelfs/den-vooruzhennyh-sil-ukrainy-kak-izmenilas-nasha-armija-za-30-let>
6. Сухопутні війська України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сухопутні_війська_Збройних_сил_України
7. 2022 Military Strength Ranking. Global Firepower (GFP). URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>
8. Global Labour Resilience Index 2022. URL: https://white-shield.com/app/uploads/2022/04/global_labour_resilience_index_2022.pdf
9. Нептун (крилата ракета). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Нептун_\(крилата_ракета\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Нептун_(крилата_ракета))
10. Список противокорабельных ракет. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_противокорабельных_ракет
11. Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13—18 травня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=140>

Розділ 4. Повоєнне відродження України

12. Борохвостов І. В. Обґрунтування шляхів забезпечення Збройних Сил озброєнням та військовою технікою з урахуванням можливостей оборонно-промислового комплексу України (Частина 2) // Озброєння та військова техніка. 2016. № 2 (10). С. 10—14.
13. Operational Data Portal. Ukraine Refugees Situation. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
14. Temporary protection for persons fleeing Ukraine. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Temporary_protection_for_persons_fleeing_Ukraine_-_monthly_statistics#Where_did_unaccompanied_minors_fleeing_Ukraine_go.3F
15. Prospects for Europe's growth and integration after the pandemic and the war in Ukraine / The Vienna Institute for International Economic Studies, 50th Anniversary Ceremony and wiiw Spring Seminar 2022 under the Auspices of the Federal President of the Republic of Austria, Oesterreichische Nationalbank. 3 June 2022. URL: <https://wiiw.ac.at/50th-anniversary-spring-seminar-2022-e-569.html>
16. Crisis Prevention and Recovery Report 2008: Post-Conflict Economic Recovery — Enabling Local Ingenuity. URL: <http://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/undp-cpr-post-conflict-economic-recovery-enable-local-ingenuity-report-2008.pdf>
17. Огляд банківського сектору. Травень 2022. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/oglyad-bankivskogo-sektoru-traven-2022-roku>
18. Розпочалася підготовка пропозицій до комплексного Плану відновлення України. URL: <https://i-ua.tv/news/34770-rozpochalasia-pidhotovka-propozytsii-do-kompleksnoho-planu-vidnovlennia-ukrainy>
19. В Україні створять Фонд відновлення за п'ятьма напрямками. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/9/685503/>
20. Постанова КМУ «Порядок використання офіційних рахунків для пожертв на підтримку України “United24”» від 19 квітня 2022 року № 472.
21. На листопад 2022 року загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, складає майже \$ 136 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/na-listopad-2022-roku-zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukraini-skladaye-mayzhe-136-mlrd/>
22. У МОН розповіли, скільки закладів освіти зруйнували росіяни в Україні // Типовий Франківськ. 12.01.2023. URL: <https://typical.if.ua/u-mon-rozpovili-skilki-zakladiv-osviti-zruynuvali-rosiyani-v-ukraini>
23. Енергосистема України стала частиною єдиної енергосистеми Європи ENTSO-E. URL: <https://forbes.ua/news/ukraina-stala-chastinoyu-energetichnoi-sistemi-es-16032022-4721>
24. Стан фінансового сектору України та заходи НБУ з підтримки його безперебійного функціонування в умовах воєнного стану. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/stan-finansovogo-sektoru-ukraini-ta-zahodi-nbu-z-pidtrimki-yogo-bezperedbiynogo-funktsionuvannya-v-umovah-voeyennogo-stanu>
25. Огляд банківського сектору. Лютий 2023. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Banking_Sector_Review_2023-02.pdf?v=4
26. Звіт про фінансову стабільність. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/finansova-sistema-uspishno-protistoyit-viklikam-viyni---zvit-pro-finansovu-stabilnist>
27. Дубогриз Є. Банки не визнають збитки. Може повторитися ситуація 2016—2017 років. URL: <https://biz.censor.net/m3376104>
28. Огляд небанківського фінансового сектору. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Nonbanking_Sector_Review_2022-09.pdf?v=4
29. «Платимо їм, як жирним котам». Гонtareва заявила, що українські банки відбиваються від грошей українців та наживаються на НБУ. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/finance/ukrajinski-banki-peretvorilisya-na-zhirnih-kotiv-yaki-vidmahuyutsya-vid-groshey-naselennya-gontareva-50284194.html>
30. Робоча сила України. Статистичний збірник Державної служби статистики України. Київ: ДССУ, 2022. 216 с.

31. Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства // Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/>
32. Єгорова О. Території пріоритетного розвитку в Україні: проблеми та перспективи: аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/regionalniy-rozvitok/teritorii-prioritetnogo-rozvitku-v-ukraini-problemi-ta>
33. Український бізнес в умовах війни: аналітика стану за три місяці. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/ukrainskij-biznes-v-umovah-vijni-analitika-stanu-za-3-misaci>
34. Дослідження українського бізнесу під час військових дій. URL: https://advanter.ua/?fbclid=IwAR11S9iDa_XaSvMjdNp90ENkTtl7vRpt86fAJJ0pN0o-ZtsY0dGkNdUiHCk
35. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій: Закон України від 09.07.2022 року № 2389-XIX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>
36. Оцінки стану та потреб бізнесу в Україні: відмінності в оцінках місцевої влади та бізнесу. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/ocinki-stanu-ta-potreb-biznesu-v-ukraini-vidminnosti-v-ocinkah-miscevoi-vladi-ta-biznesu>

ВИСНОВКИ

1. Після фатальної дати 24 лютого 2022 року ставлення світу до України радикально змінилося. Не лише друзі і партнери, а й опоненти нашої країни визнають, що українці, відстоюючи право жити на своїй землі в свободі, мають непохитну волю до перемоги. Сучасний світ усвідомлює, що ми прагнемо не до миру будь-якою ціною і будь-якої якості, а до *гідного миру*. Таке прагнення, в якому поруч з волею до перемоги присутня й воля до *справедливості*, характерне для народу України в різні історичні періоди. Проте нині маємо унікальну ситуацію — у прагненні до гідного миру нас підтримує демократичний світ, передусім євроатлантична цивілізаційна спільнота, яка визнала, що євроатлантичний вектор України відображає не лише інтереси, а й *цінності* громадян нашої країни. І коли гібридна війна з РФ та її сателітами й прибічниками перейшла з латентної в агресивну фазу, більше того, стала повномасштабною, можемо констатувати посилення визнання світом причетності народу України до євроатлантичної цивілізаційної спільноти. Це поглиблює розуміння причетності євроатлантичної спільноти до перемоги України — всередині цієї спільноти й поза її межами; більше того, поглиблює розуміння того, що це екзистенціальна й світоглядна війна — війна не просто за інтереси чи потреби, а за цінності та ідентичність не лише для України, а й для всього цивілізованого світу, який сповідує демократію, гуманізм, права й свободи людини.

2. Якщо вести мову про мету кремлівської верхівки у цій війні, то очевидно, що головною метою є включення економічного, інтелектуального, військового й духовно-культурного потенціалу України в *імперський простір* «північного сусіда». Така мета зумовлюється не лише прагматичними причинами, а й екзистенціальним бажанням з'єднатися зі своїм корінням — Києвом як «матір'ю міст руських». Маємо позараціональний, екзистенціальний характер війни проти України. У світоглядних координатах кремлівського політикуму *сучасна Україна не має прав на спадок Київської Русі*. Київ у даному світогляді, по суті, стає матір'ю міст не руських, а російських; саме це зумовлює непримиримість кремлівського політикуму в цій війні.

Отже, у російсько-українській війні окрім геополітичних і економічних питань вирішується екзистенціально-політичне питання про те, хто є автентичним нащадком Київської Русі — Україна чи Росія? Таким чином, Росія, всупереч своїм заявам, передусім воює не з колективним Заходом чи НАТО, а з усією військовою жорстокістю *вирішує віковичну цивілізаційну суперечку з на-*

шою країною. Водночас ми повинні визнати, що киево-руська ідентичність не є анахронізмом та існує й сьогодні; і вона складає архетипову основу саме української ідентичності. Ця ідентичність має світоглядні цінності, які є близькими всім українцям і до того ж компліментарні західній цивілізаційній спільноті, передусім євроатлантичній.

Таким чином, *києво-руська ідентичність консолідує українську політичну націю в усьому її різноманітті, створюючи світоглядну основу для збереження і розвитку цивілізаційної суб'єктності нашої країни*. Києво-руська ідентичність, яка породжується відповідною ментальністю, є історичним духовно-світоглядним коренем і одночасно архетиповою потенцією української ідентичності. Усвідомлення цього посилює стійкість у протистоянні ідеологічному тиску пропагандистів московсько-російської імперської ідентичності, яка укорінена в ментальності з архетипами, відмінними від архетипів ментальності киево-руської.

У часи не лише військового та економічного, а й ментального і екзистенціального протистояння в ході російсько-української війни, важливим стає збереження й розвиток *світоглядного виміру суб'єктності України*. Тому принциповим стає завдання концептуалізації й популяризації киево-руської ментальності і киево-руської ідентичності як феноменів, стрижневих для України на всіх етапах її розвитку. Це потрібно не лише для чіткого усвідомлення відмінності киево-руської ментальності від ментальності московсько-російської й основаної на ній ідентичності. Це потрібно й для осягнення в Україні і світі того факту, що існує глибинна спорідненість цінностей киево-руської ментальності, а отже, й української, із європейськими, на основі яких побудований Європейський Союз.

3. Світ все більше усвідомлює, що Україна є не уламком Росії чи СРСР, а *самодостатньою спільнотою з прадавнім ментальним стрижнем*, завдяки якому значною мірою стали можливими і Росія, і СРСР; проте зусиллями імперської пропаганди цей стрижень був викривлений й неусвідомлений. Також це означає, що Україна не є країною, яка з меркантильних міркувань прагне до Європи й ширше — до євроатлантичної спільноти, а *органічно резонує з цією спільнотою своїми ментальними й культурними архетипами*, отже, має потенції і можливість бути її повноправним членом.

Проте для цього важливо подолати комплекс *ментальної меншовартості* — як у формі «малоросійськості», так й у формі «малоєвропейськості». А для цього потрібно усвідомити киево-руську ментальність і засновану на ній ідентичність своїм *духовно-культурним і цивілізаційним корінням*, що об'єднує політичну українську націю не гаслами політиків, а спільною місією, долею та цінностями, які потрібні сучасному західному світу. Втілення на цій основі власного цивілізаційного проекту України дозволить розвивати ту цивілізаційну суб'єктність країни, яка має бути підтримана світом в умовах як війни, так і миру.

Отже, важливо усвідомити, що киево-руська ментальність, постаючи історичним коренем й одночасно стрижнем української ментальності, є *принципово поліетнічною*, об'єднуючи громадян України незалежно від їх етнічного походження у ту *політичну націю*, що здатна ефективно протистояти будь-яким

викликам і гібридним загрозам, в тому числі й спрямованим на розкол Української держави на етнічній основі.

Архетипові риси киево-руської ментальності — персоналізм, світоглядна толерантність, глибинний оптимізм, кордоцентризм, які стали основами української ментальності в процесі її розвитку, постають *основою гуманізму*, що є доволі новим для сучасного світу. Гуманізм киево-руської ментальності — це гуманізм не просто співчуття Іншому, а гуманізм розуміння його потреб і світогляду. Він може бути названий світоглядним гуманізмом, який є органічним для українського народу, такий гуманізм сторіччями був потенційним і прихованим, а у ХХІ столітті почав актуалізуватися й виходити на світовий рівень. Цей гуманізм має реально попереджати та зупиняти злочини проти людяності, більше того, війну проти людяності, яка неминуче продукується неототалітаризмом / тоталітаризмом, що виростає з авторитаризму в епоху інтернету та соціальних мереж.

Новий гуманізм України — це *гуманізм розуміння та світоглядного діалогу*. Як мінімум, він передбачає дослуховування промови опонента до кінця з акцентом на спільних інтересах, принципах та цінностях, як максимум — діалог з опонентом з відкритістю до його інтересів, принципів та цінностей, які не є спільними і які можна якщо не прийняти, то хоча б визнати як факти іншої культури. Ідеалом же у взаємодії є перехід від *діалогу-розуміння* до *діалогу-співтворчості*. Такий діалог є надзвичайно важливим для консолідації України з її міжнародними партнерами і всередині нашої країни. Світоглядний гуманізм України є основою діалогу-співтворчості, який веде до тривалої і продуктивної консолідації.

Наявність в українській ментальності таких архетипів, як світоглядна толерантність, персоналізм, глибинний оптимізм і кордоцентризм, дає можливість представникам цієї ментальності доволі органічно набувати філософського світогляду як в наукових, так і в мистецьких формах. Це означає наявність в українців великого потенціалу гуманістичної інноваційності. Даний потенціал має бути актуалізований і розкритий у гідній самореалізації наших громадян, що своєю чергою буде сприяти *збереженню і розвитку цивілізаційної суб'єктності України* в умовах і війни, і миру.

4. Отже, сьогодні євроатлантична цивілізаційна спільнота консолідується з Україною на основі спільного гуманізму, що складається зі світоглядної толерантності і персоналізму, до яких додається український кордоцентризм. Саме цей кордоцентризм оживлює гуманізм в усьому світі, наповнюючи його новою силою. Дійсно, починаючи з 24 лютого 2022 року Україна перебуває в епіцентрі народження нового гуманізму, весь світ зі співчуттям, тривогою та здивуванням спостерігає за нею. Україна сьогодні нагадує Давида, який бореться із Голіафом. І Голіаф цей — неототалітаризм. Це більше, ніж бій з Росією, це бій з неототалітаризмом у Росії. Більше того, це бій із паростками неототалітаризму в усьому світі. Це не лише військова, а й екзистенціальна битва за вільний та людяний світ.

Новий гуманізм України означає, що вона бореться не просто проти чогось чи когось, вона бореться «за», яке означає її цивілізаційну суб'єктність,

сильну та людяну, де вільна людина, її права та гідна самореалізація — основні цінності та умова свободи країни. Таке розуміння дає бачення сенсу перемоги і не тактичну, а стратегічну підтримку демократичного світу на роки вперед. У просторі нового гуманізму, який консолідує демократичний світ і повертає демократії її справжнє призначення, свобода, любов, самореалізація і права людини постають головними цінностями, а влада — лише засіб для їх досягнення. Навпаки, авторитарні та неототалітарні режими бачать головні цінності у владі та безпеці, а свободу та любов разом з особистістю кидають у бруд під чоботи та колеса колон на марші. І коли ці режими надягають маски демократії, вони неминуче видають себе, гіпертрофуючи цінність влади.

Специфіка нинішнього світу у тому, що прояви неототалітаризму не локалізовані в одній чи кількох країнах. Почасти це було спровоковано пандемією коронавірусу, яка актуалізувала трансформації демократії в авторитаризм, а останній — у неототалітаризм. Разом з тим авторитарні та неототалітарні режими формально не відмовляються від демократії, вони відмовляються від неї змістовно та сутнісно — маніпулюють нею як інструментом досягнення своїх цілей. Можна сподіватися, що новий гуманізм, що єднає Україну та її союзників, зупинить *пандемію неототалітаризму*.

5. У сучасній Україні в умовах і війни, і повоєнного відновлення надзвичайно важливим стає динамізм переходу інноваційних рішень з рівня фундаментальної академічної науки і культури загалом на прикладний рівень, що реально змінює повсякденне життя людей. Мова йде про новітні науково-технологічні здобутки, які ми можемо запропонувати світові, наприклад у IT-сфері, у тому числі, у теоретичній і прикладній сферах розвитку штучного інтелекту. Це означатиме посилення економічного виміру суб'єктності, без якого політичний, військовий і духовно-культурний її виміри втрачають силу, що особливо актуально в умовах війни. І надалі це актуалізуватиме входження України в західну цивілізаційну спільноту *повноцінним її членом*, а не сировинним додатком чи джерелом дешевої робочої і військової сили.

Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України можливі шляхом розвитку гуманістичних демократичних мережевих відносин *громадянського суспільства у партнерській взаємодії з державою*, що сприяє консолідації суспільства в цілому. Така взаємодія є успішною за умови, що діяльність критичної маси членів суспільства узгоджується із загальноцивілізаційним трендом запровадження відновлювальної енергетики та штучного інтелекту з метою уникнення екологічної, насамперед кліматичної, катастрофи, що може статися внаслідок використання в енергетичній сфері вуглеводневого палива. Ця глобальна невідкладна мета реалізується у гострій, зокрема і військовій, боротьбі із авторитарними та тоталітарними антигуманними політичними режимами, що спрямовують значні ресурси від продажу вуглеводнів на агресивні війни. *Україна стає глобальним суб'єктом у боротьбі за демократичний світовий порядок, що є важливим складником створення екологічних умов для успішного виживання та розвитку людства на основі гуманістичних інновацій*.

6. Архетипові ознаки киево-руської ментальності, які становлять стрижень української і резонують з відповідними ознаками західної ментальності, роб-

лять її основою консолідації українського народу з народами Заходу, передусім євроатлантичної цивілізаційної спільноти. Це означає, що актуалізація персоналізму, світоглядної толерантності, глибинного оптимізму й кордоцентризму, які характерні для киево-руської ментальності й ідентичності, буде сприяти посиленню консолідації з євроатлантичною спільнотою. Пам'ятаючи про відкритість Заходу, про те, що західна цивілізація є поліетнічним і полікультурним утворенням і чим більше вона еволюціонувала, тим більше розгортався плюралізм її проявів, слід все ж розуміти: існують *духовно-культурні й ціннісні константи Заходу*. Україна потенційно, а подеколи й актуально резонує з ними.

Таким чином, наша країна може сподіватися на принципову допомогу країн Заходу в її боротьбі з РФ. Проте ми повинні усвідомлювати, що наявність архетипово-культурної і ціннісної єдності країн, що спричинює можливість консолідації та її посилення, *не означає вічність цієї консолідації*. Справа в тому, що країни мають не лише цінності, а й інтереси, а також потреби. У разі виникнення суперечностей між цінностями, з одного боку, й інтересами та потребами — з іншого, зазвичай перемагають останні, принаймні час від часу. Згадаймо відомий вислів В. Черчилля про те, що у Британії немає вічних друзів і вічних ворогів, а є вічні інтереси.

Коли країни консолідуються на основі спільних цінностей проти однієї з них, що порушує міжнародні принципи, правила й домовленості, ця консолідація рано чи пізно послаблюється або й зникає. Навіть коли країни консолідуються на основі як цінностей, так і інтересів, можуть з'являтися чи ущемлятися потреби, які будуть руйнувати консолідацію. Так, потреба в дешевих енергоносіях і страх перед виходом війни за межі України змушує деякі країни Євросоюзу виходити за межі консолідації у протистоянні РФ у своїх діях (чи бездіяльності).

Водночас не слід забувати, що у різних країн, виходячи з їх менталітету, є різна межа вірності цінностям за умов їх суперечності з інтересами й потребами. Але проводити цю межу варто доволі виважено, враховуючи усі суттєві обставини. На перший погляд здається, що Польща та країни Балтії більшою мірою, ніж інші країни, відстоюють спільні євроатлантичні принципи й цінності всупереч власним інтересам і потребам. Однак більш глибокий аналіз дає можливість зрозуміти, що тут «працюють» також *інтереси і потреби* — маємо потребу у збереженні й посиленні безпеки країни, яка знаходиться поруч з РФ, що викликає інтерес до інтеграції з США і підтримки України. Інша справа, що інтереси і потреби тут можуть збігатися з цінностями, принаймні декларованими. Все це потрібно враховувати і в часи війни, і в період повоєнного відновлення.

У даному контексті важливо розрізнити *консолідацію* і *солідаризацію*. Якщо консолідація — це єдність спільноти на основі спільних цінностей і спільної мети, то солідаризація постає передусім єдністю інтересів. Тому консолідація завжди буває більш продуктивною, ніж солідаризація, яка зазвичай є й значно менш тривкою. Враховуючи динамізм інтересів суб'єктів солідарної спільноти при різнобої їх цінностей, маємо постійні суперечності й конфронтацію між

ними. Натомість консолідація постає більш стабільною єдністю; при цьому у її суб'єктів може бути спільність і інтересів, і потреб, але першу скрипку грає все ж єдність цінностей, в цьому — сутнісна основа й особливість консолідації, що робить її надзвичайно актуальною саме в часи війни.

7. Що конкретно означає перемога України у війні? Якими можуть бути критерії реальності цієї перемоги й гідного миру? Гадаємо, що таких критеріїв можна було б виділити доволі багато. Але який критерій буде головним? У методологічних і світоглядних координатах метаантропології, а також метаантропологічного потенціалізму відповідь така: **основоположним критерієм перемоги в російсько-українській війні може бути лише збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України, що потребує збереження Української держави, її людського потенціалу на міжнародно визнаній території.**

Проте це критерій, який стосується лише нашої країни, а кожну країну, навіть консолідовану з іншими, передусім хвилює власна цивілізаційна суб'єктність. Отже, яким може бути глобальний критерій такої перемоги, який є одночасно її глобальним смыслом і значенням? Питання непросте, враховуючи коливання ряду країн Заходу при вирішенні питання економічної і військової допомоги нашій країні. Цим **глобальним критерієм може бути лише перемога нового гуманізму над неототалітаризмом, який сьогодні загрожує не лише Україні, а й усьому світові.** У цьому реальність перемоги і не лише її військово чи геополітичне, а й екзистенціальне, світоглядне й цивілізаційне значення. Новий гуманізм, який зумовлює реальну перемогу України і підтримку світу, — це гуманізм консолідації, партнерства і співтворчості з Іншим. Саме такий новий гуманізм сьогодні поєднує країни Європи й Євroatлантики, до яких прагне доєднатися Україна. Інша справа, що такий гуманізм може бути недостатньо дієвим і мужнім у відстоюванні погранної свободи і гідності Іншого; Україна сьогодні додає йому дієвості і мужності.

8. В умовах сучасної російської агресії перспектива перемоги і повоєнного розвитку України багато в чому залежить від *ставлення громадян до держави*, від того образу держави, який сформувався в українців за час існування незалежної української державності. Якщо в суспільстві переважає негативне ставлення до визначальних державних інститутів або якщо спостерігаються суттєві регіональні чи стратифікаційні відмінності у сприйнятті держави, це може призвести до байдужого або конфронтаційного ставлення різних категорій громадян до захисту держави від ворожих зазіхань на її суверенітет і територіальну цілісність. Саме тому важливо відстежувати динаміку уявлень громадян України про свою державу, про її сучасний стан і перспективу розвитку.

За час війни відбулося переосмислення ролі української держави у житті її громадян. До війни у жителів України було стабільно скептичне, якщо не негативне ставлення до ефективності держави загалом. Але після початку війни відбулося усвідомлення, що втрата державності позбавить жителів України фундаментальних прав, свобод й багатьох важливих благ, що існують у демократичних суспільствах. Приходить усвідомлення, що навіть у таких страшних умовах, в яких ми зараз опинилися, незалежна держава дає українцям те, що можна позитивно оцінювати не тільки в актуальному, але й у ретроспек-

тивному та прогностичному аспектах. Цікаво, що серед молоді більше тих, хто висловлює виразно позитивне ставлення до держави, ніж у середній та старшій вікових групах. Це дуже важливо з точки зору віддаленої перспективи держави, її захисту та відбудови. Що можна сприймати як безумовно позитивний момент формування образу держави, так це відсутність суттєвих регіональних відмінностей. І хоча певна різниця даних, отриманих на Сході України та в інших регіонах існує, вона не є принциповою, оскільки навіть на Сході переважна більшість населення потрапила в групи з помірними та вираженими позитивними оцінками.

У контексті громадської думки міжнародний статус України зріс одразу після успіхів Збройних сил України в обороні після початку широкомасштабної війни. Саме ці успіхи стали запорукою визнання сили нашої держави та подальшої підтримки з боку міжнародних партнерів. Згідно з даними Соціологічної групи «Рейтинг», вже у березні 2022 року громадська думка в Україні щодо позицій нашої країни серед країн Європи та колишнього СРСР суттєво змінилася на краще. Разом з тим ми повинні бути свідомими того, що роль України в сучасній та майбутній геополітичній архітектурі не зводиться лише до опорного пункту Заходу, наша країна все більше повинна ставати інноваційним суб'єктом науки, політики й економіки у Європі та світі.

9. Соціологічні дослідження доводять, що в системі індивідуальних цінностей українців *свобода зберігає свій визначальний статус* навіть під час війни, поступаючись лише таким засадничим для людського існування цінностям як фізичне здоров'я, психологічний комфорт та міжособистісні стосунки. Важливою є побудова плану поетапного послаблення обмежень, що накладаються державою на населення у зв'язку з війною, у такий спосіб, який би збалансував потреби державних інститутів та громадян України.

Зміцнення цінностей, що відповідають за зовнішню національну стійкість, базується саме на забезпеченні цінності розвитку, яка з очевидністю розширює самостійність держави, живить її силу та укріплює стабільність. Традиційно залишковий підхід до фінансування та розвитку науки в Україні закладає серйозні ризики для нашої держави у майбутньому. Не є обнадійливим і престиж наукової діяльності серед населення. Зокрема, про це свідчить перманентне зменшення кількості молодих учених НАН України. Ми вважаємо, що забезпечення цінності розвитку — це важливий індикатор, за яким можна буде судити про успішність відбудови України після перемоги.

У свою чергу *забезпечення цінності різноманіття* буде індикатором успішного цивілізаційного розвитку нашого суспільства під час і після війни. Впродовж тривалого часу з моменту отримання незалежності український політикум використовував стратегію «розділяй та володарюй», коли в державі створювалися конфліктні взаємовиключні дискурси, які посилювали міжособистісну політико-психологічну й світоглядну напруженість і завдяки чому політичні сили відокремлювали свої електоральні сегменти. Врешті-решт, такі зловживання політичною владою призвели спочатку до революційних подій, а потім стали каталізатором зовнішньої агресії. Враховуючи те, що сучасні розвинені суспільства є значною мірою гетерогенними, Україна повинна знайти своє рі-

шення проблеми мирного співіснування в суспільстві соціальних груп з різними політичними, релігійними, культурними цінностями й ідеалами.

Українське суспільство перебуває у стані *колективної травматичної ситуації*. Найвнішність чималої кількості постраждалих і величезна несправедливість загибелі мирного населення сприяють поглибленню травми. Натомість населення не переживає нездатність протистояти силі, що завдає травму, і не обмежене у вияві власних емоційних реакції, що сприяє спробам подолання колективної травми.

У результаті продуктивного переживання колективної травми зміцнюється відчуття колективного «я» та переживання історичної колективної самості, що сприяє відчуттю сенсу та пом'якшенню екзистенціальної загрози. Згодом відбувається увічнення пам'яті про травму та небажання зачиняти двері перед минулим. Проте в конструктивних формах це відбувається не автоматично, а за умови глибокого осмислення колективної травми гуманітаріями — як науковцями, так і митцями. Тоді екзистенціальна колективна травма не стає світоглядною і не переходить у сферу культури як гальмуючий фактор.

На формування картини *майбутнього буде впливати те, чи перетвориться колективна травма з екзистенціальної в світоглядну та культурну*, стаючи гальмуючим фактором цивілізаційного поступу України. У цьому процесі **важливим є системне осмислення причин та подолання наслідків колективної травми як науковцями, так і митцями й діями культури через творення відповідного духовно-культурного простору**.

10. Початок повномасштабної війни через збройну агресію РФ проти України створив значні проблеми для функціонування *системи правосуддя* як такого. Насамперед гостро постали питання щодо діяльності судів, розташованих на територіях, які перебувають під тимчасовою окупацією та на яких ведуться бойові дії, а також розгляд справи упродовж розумного строку через брак судів, які вимушено або добровільно залишили свої робочі місця. Ця проблема набуває особливої актуальності з огляду на необхідність притягнення до відповідальності колаборантів та осіб, які вчинили воєнні злочини.

Війна РФ проти України сприяла пришвидшенню темпів євроінтеграції, оскільки 23 червня 2022 року наша держава отримала статус кандидата на членство в Євросоюзі. У найбільш загальних рисах в Україні процес євроінтеграції та судової реформи синхронізовано, що обумовлено важливістю виміру справедливості у підготовці до вступу в Євросоюз та євроінтеграційним зовнішньополітичним курсом.

Збройна агресія РФ проти України продемонструвала, що для розслідування та притягнення до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини система правосуддя України потребує *кардинальних змін*. Слід розробити концептуально нову модель механізму правосуддя для розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, основою якої буде створення спеціального механізму розслідування і засудження осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів. Також варто шукати правові механізми перехідного періоду, які під час війни зможуть закласти підґрунтя для ефективного здійснення правосуддя після її завершення.

Також актуалізувалася необхідність створення відповідного міжнародного нормативно-правового акта, спрямованого на посилення та укріплення системи міжнародної безпеки, яка, на жаль, продемонструвала світу нові прояви порушення норм і звичаїв ведення війни, застосування терору проти цілого народу та необхідність міжнародного захисту миру. Тому Україна, як жертва найжорстокішого злочину агресії з боку Росії, маючи уже певний досвід протидії вчиненню міжнародних злочинів та їх розслідування, повинна ініціювати створення *Кодексу міжнародних злочинів*.

В умовах війни та після її завершення фундаментальним завданням України має стати забезпечення права кожного потерпілого від російської агресії на справедливий суд. Відповідно метою діяльності органів кримінальної юстиції у повоєнний час має бути відновлення справедливості шляхом призначення адекватного заходу кримінально-правового впливу (покарання і заходів кримінально-правового характеру) за вчинені міжнародні злочини. Серед засобів захисту прав і свобод людини і громадянина провідна роль належить саме правосуддю, яке має на меті *відновлення справедливості*.

11. Ключовим елементом існування Української держави є національна безпека, яка має бути одним з головних пріоритетів її повоєнного відродження. Загроза можливих військових конфліктів з імперськи налаштованою РФ залишатиметься високою навіть після перемоги, принаймні в середньостроковій перспективі. Водночас слід враховувати, що мобілізаційний та військовий потенціал РФ значно перевищує український. Отже, надзвичайно важливим напрямом дій має стати створення ефективних виробництв оборонної техніки й таке розміщення критично важливих виробництв та інфраструктурних об'єктів, яке максимально забезпечуватиме їх функціонування за будь-яких дій з боку сусідньої держави, а відповідно забезпечуватиме й населення України.

Фундаментальною умовою майбутнього відновлення й процвітання України є *демографічне відродження внаслідок майбутньої привабливості країни для самореалізації громадян, здійснення їх прав та свобод, забезпечення якості життя*. Підвищення рівня та якості життя, воєнна, соціальна та екологічна безпека, широкі можливості гідної праці цілком можуть покращити демографічні процеси.

Хоча і не варто розраховувати на повторення «бебі-буму» першого періоду після Другої світової війни, зокрема через зміну репродуктивних настанов, все ж є всі підстави очікувати певне підвищення рівня народжуваності, якого, втім, буде недостатньо навіть для простого відтворення поколінь.

Важливим завданням повоєнного часу для України має стати зниження дочасної смертності, передусім чоловіків, а отже, *підвищення середньої тривалості життя* принаймні до середньоєвропейського рівня.

Ще одним завданням повоєнної України є *зміна масштабів і напрямів міграційних потоків*, включно із перетворенням України зі світового донора робочої сили на повноправного учасника її обміну, передусім завдяки поверненню частини українських емігрантів та регульованого залучення на роботу іноземців.

Перспективи позитивних міграційних трансформацій повинні бути пов'язані із запобіганням перетворенню тимчасових переміщень населення у постійний відплив за кордон. Разом з тим слід констатувати зменшення потенціалу

демографічного зростання; факторами компенсації можуть бути зниження захворюваності і подовження активного періоду життя, підвищення рівня освіти населення як основного складника людського розвитку, наближення кваліфікаційної підготовки до потреб ринків праці, актуалізація активності й професійної мобільності громадян.

12. Осмислюючи *стратегію економічного відновлення України* варто зазначити, що перетворення у цій сфері передусім повинні бути спрямовані не на просту відбудову зруйнованої ворогом економіки, а на її *реконструкцію та модернізацію*. Це означає перехід від сировинної моделі до домінування виробництв із високою доданою вартістю, досягнення і підтримку впродовж тривалого періоду високих темпів інтенсивного економічного зростання, визначення чітких пріоритетів і драйверів розвитку у поєднанні із широкопрофільною економічною базою, що охоплюватиме розвинену промисловість, високопродуктивний агропромисловий комплекс, сучасні оборонні галузі. Обираючи об'єкти інвестування, слід надавати перевагу високотехнологічним виробництвам, які розвиватимуться у тісній взаємодії із сучасною наукою, зокрема, з Національною академією наук України, провідними університетами нашої країни.

13. Відновлення зруйнованої економіки, передусім *інфраструктури*, потребуватиме *колосальних інвестицій*; тому величезна роль належатиме залученню коштів з-за кордону, перемови щодо яких потрібно вести ще під час війни. У процесі здійснення інвестиційних програм слід постійно дбати про збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України, *враховуючи не лише цінності, а й інтереси країн-партнерів (союзів країн) та їх політиків, а також приватних, у тому числі транснаціональних, інвесторів*.

Принципово необхідним є встановлення і збереження балансу між ринковою економікою й державним протекціонізмом, що забезпечує як гарантований добробут громадян, так і їх успішну самореалізацію, яка гарантується й регулюється законом, а не свавіллям чиновників. Досягнення такого балансу потребуватиме створення умов для підтримки *середнього класу*, послаблення податкового тягаря з одночасним забезпеченням неухильного контролю за дотриманням вимог законодавства, експортної орієнтації економіки, підвищення платоспроможності населення як ключового споживача виробленої продукції та послуг.

Загалом розвиток економіки має створити надійний фундамент безпеки країни і безпеки кожної її території, кожної людини шляхом або виробництва необхідної зброї, або її придбання у найкращих виробників за кордоном.

14. Відновлення зруйнованої війною *довкілля* потребуватиме нестандартних рішень в екологічному, технологічному, економічному, правовому вимірах. Необхідно активно застосовувати новітні наукові підходи до організації відновлення навколишнього середовища (на екосистемних засадах), впроваджувати інноваційні технології очищення води та ґрунтів, програми відновлення довкілля на місцевому рівні, стягувати компенсації з країни-агресора за завдану екологічну шкоду.

Висновки

* * *

Переможна повоєнна Україна має перетворитися на східноєвропейський центр гідності і справедливості, свободи й єдності, де ніхто з громадян не залишається осторонь. Повоєнна Україна повинна бути побудована на фундаменті *конкурентної економіки, науково обґрунтованого відновлення довкілля, ефективного й гуманістичного управління, цілісного духовно-культурного розвитку, що зумовлює збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності нашої країни та її людського потенціалу.*

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Секція суспільних і гуманітарних наук

**ЗБЕРЕЖЕННЯ
І РОЗВИТОК УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВІЙНИ ТА МИРУ**

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2024

Художнє оформлення *Л. О. Середи*
Художній редактор *М. А. Панасюк*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Оператор *В. Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т. О. Ценцеус*

Підп. до друку 02.04.2024. Формат 70 × 100/16.
Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Друк. офс. Ум. друк. арк. 17,88.
Обл.-вид. арк. 20,0. Тираж 100 прим.
Зам. № 7228

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серії ДК № 544 від 27.07.2001

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ ПОТАТОК
